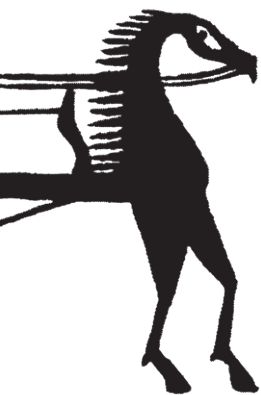

JKF

Všechny články prošly anonymním recenzním řízením.

Cover and typography © Markéta Jelenová, 2023

© Jednota klasických filologů, 2023

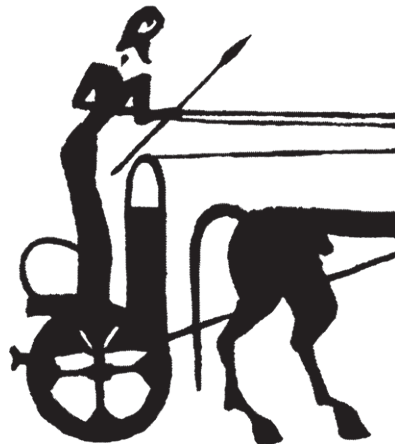
ISSN 1211-3379

LXV/1-2 (2023)

AVRIGA

ZPRÁVY JEDNOTY KLASICKÝCH FILOLOGŮ

ČLÁNKY / COMMENTATIONES

Augment v 5. zpěvu *Posthomerik* ve srovnání s homérskými texty¹

Jana Kodetová

Abstract:

Augment in Book 5 of *Posthomerica* and in Homeric Texts

The article focuses on the distribution of augment in the late antique poem *Posthomerica* and compares it with the Homeric texts. Many studies have examined the occurrence of augmented forms in Homeric poems; the use of the augment in the *Posthomerica*, however, has not been discussed yet, although the text mimics very convincingly the Homeric language and most of its elements, including the irregular distribution of augmented forms. The beginning of the article describes *Posthomerica* and its author. The second part summarizes two different theoretical explanations of the use of augment in Homeric texts (*immediacy* by E. Bakker and *conjunction reduction* by P. Kipparisky). The third part presents the results of the author's own analysis of the occurrence of augmented and unaugmented forms in Book 5 of the *Posthomerica* and addresses the question of applicability of one of the theories established for Homeric texts to the *Posthomerica*. The author's conclusions regarding the application of the augment in *Posthomerica* are presented at the end of the third section.

Keywords: augment, immediacy, conjunction reduction, Homeric language, *Posthomerica*, Quintus of Smyrna, *Ilias*

Klíčová slova: augment, *immediacy*, *conjunction reduction*, homérský jazyk, *Posthomerika*, Quintus ze Smyrny, *Ílias*

¹ Tento článek vznikl v rámci Specifického vysokoškolského výzkumu FF UK, Korpusová a empirická lingvistika.

1. Úvod

1.1 Dílo *Posthomerika* a jeho autor

Dílo *Posthomerika* je rozsáhlá epická báseň pravděpodobně ze 3. století n. l. Za jejího autora je považován Quintus ze Smyrny. Báseň se skládá ze 14 zpěvů, jejichž námětem je příběh o dobytí Tróje. Děj *Posthomerik* začíná v momentu, kde končí *Ílias*, a líčí pozdější události (Achilleovu smrt, stavbu dřevěného koně a jiné)² až po samotné odplutí Řeků od dobyté Tróje.³ V některých rukopisech je dílo dokonce označeno jako τὰ μεθ' Ὀμηρον, tedy „události po Homérovi“. Tematická návaznost na Homéra je nepopíratelná už jen při zběžném přehlédnutí děje. *Posthomerika* ovšem napodobují Homéra i v dalších, méně nápadných ohledech.

Posthomerika představují v dnešní době relativně málo známé dílo, o jehož recepci nevíme téměř nic. Také o Quintovi ze Smyrny máme až na výjimky pouze informace, které lze vyčíst z narážek v samotném textu básně či z různých poznámek pozdějších editorů manuskriptů.⁴ I latinsky znějící jméno Quintus, objevující se v řeckém přepisu (Κοϊντος), známe jen z nadpisu jednoho z rukopisů.⁵ Přídomek „ze Smyrny“ autor získal na základě svých veršů, ve kterých říká, že tvořil „...když jsem pásł své vznešené ovce na kopcích Smyrny“ (QS. 12,309). Budeme-li věřit rukopisům a opomíneme-li možnost, že informace o básníkovi v samotném textu mohou být prostou autorskou stylizací,⁶ je možné vyvodit o autorově původu následující: vzhledem k rozsahu a vysoké jazykové úrovni *Posthomerik* se dá soudit, že Quintus byl Řek, či že byl přinejmenším vychován bilingvně, protože v opačném případě by pro sepsání svého díla musel mistrně zvládnout

² *Posthomerika* podle badatelů zpracovávají některou látku epického cyklu (*Aithiopika*, *Ílias Mikra*, *Ílioupersis*). Jsou vedeny debaty o tom, zda měl autor *Posthomerik* ještě texty epického cyklu k dispozici. Pro vztah *Posthomerik* a epického cyklu viz např. MACIVER 2012 a BAUMBACH & BÄR 2007.

³ Pro podrobnější přehled děje *Posthomerik* viz např. ALAN 2007, s. 239–265.

⁴ Quintus je několikrát zmiňován ve scholiích k homérským textům. K tomu více viz např. JAMES & LEE 2000, s. 3–4 nebo BAUMBACH & BÄR 2007, s. 15–17.

⁵ MACIVER 2012, s. 2.

⁶ Smyrna byla tradičně považována za Homérovo rodiště a řada básníků se stylizovala do role rodáků, ačkoli ze Smyrny nepocházeli, srov. JAMES – LEE 2000, s. 4.

řečtinu jako cizí jazyk.⁷ Jedna z možností, která se nabízí, tedy je, že Quintus byl potomek Římanů žijících v Malé Asii, (odtud latinské jméno) a byl tedy vychován v řecko-římském prostředí,⁸ nebo že byl maloasijský Řek s vynikajícím římským vzděláním.⁹ Neznáme ani dobu, kdy Quintus žil, a jeho život lze datovat jen na základě *Posthomerik*, a to do 3. století n. l. *Posthomerika* jsou datována primárně skrze intertextuální reference a některé jazykové prvky. Jako *terminus post quem* se bere Oppiánovo dílo *Halieutika*, jehož odbornými detaily se Quintus inspiroval při tvorbě několika přirovnání.¹⁰ *Halieutika* jsou věnovaná Marku Aureliovi a jeho synu Commodovi, díky čemuž je můžeme celkem spolehlivě zařadit do období jejich vlády.¹¹ *Terminus ante quem* představuje Trifiodórova báseň *O dobytí Tróje*,¹² v níž byl prokázán vliv *Posthomerik*.¹³

Co se týče jazyka *Posthomerik*, lze říct, že jejich text je velmi hutný, obsahuje mnoho adjektiv, složených tvarů a řadu přirovnání homérského typu. Quintus navíc nadužívá vlastní jména¹⁴ a text složitě konstruuje, takže na první pohled působí přezdobeně a málo elegantně.¹⁵ I z toho důvodu stála *Posthomerika* ještě do nedávna spíše v pozadí badatelských zájmů jako málo povedená homérská napodobenina.¹⁶ V posledních desetiletích však došlo k přehodnocení tohoto postoje a začaly se objevovat komentáře¹⁷

⁷ Na druhou stranu známe i autory, kteří v řečtině tvořit dokázali, ačkoli nebyli rodilými mluvčími (např. Lúkiános), srov. MACIVER 2012, s. 2–3.

⁸ PASCHAL 1904, s. 11.

⁹ V textu *Posthomerik* nacházíme i řadu odkazů na římské autory (např. na Vergíliu), srov. GÄRTNER 2010, s. IX.

¹⁰ QS. 7,569–575 a 9,172–177.

¹¹ Tomu, že Quintus převzal námět z *Halieutik*, a nikoli naopak, napovídá technická povaha Oppiánova díla. Je pravděpodobnější, že Quintus vytvořil přirovnání podle *Halieutik*, než že by Oppiános převzal takový detail z *Posthomerik*. MACIVER 2012, s. 3.

¹² JAMES & LEE 2000, s. 5.

¹³ Kromě toho se pro dataci *Posthomerik* užívají ještě historické reálie zmíněné v textu a jazykové jevy. Pro hlubší studii o dataci *Posthomerik* srov. např. BAUMBACH – BÄR, 2007.

¹⁴ PASCHAL 1904, s. 22.

¹⁵ Pro kritiku Quintova jazyka viz např. KEYDELL 1963, s.v. Quintus von Smyrna

¹⁶ Z 20. století a dřívější doby pochází minimum studií (např. VIAN 1959, PASCHAL 1904).

¹⁷ Např. JAMES & LEE 2000 či GÄRTNER 2005.

i monografii,¹⁸ které v *Posthomerikách* nacházejí sice svéráznou, ale velmi inteligentní a rafinovanou recepci Homéra.

1.2 *Posthomerika* a Homér

Jak bylo řečeno výše, *Posthomerika* jsou napsána v homérském dialektu, v němž jsou složeny i *Ílias* a *Odysseia*. Homérský jazyk představuje amalgám prvků z různých řeckých dialektů i různých období a je jednou z významných charakteristik homérských básní.¹⁹ Quintus se Homérovi²⁰ přiblížil slovní zásobou a užíváním řady tvarů,²¹ které se objevují v homérských eposech. Podle Viana se v *Posthomerikách* objevuje celkem 940 lemmat adjektiv, přičemž 720 z nich nalezneme i v homérských textech, zatímco jen 220 adjektivních lemmat se vyskytuje pouze v *Posthomerikách* a v homérských písničkách nikoli.²² V *Cambridge History of Classical Literature* Easterling a Knox prezentují srovnání tvarů z namátkou vybrané části *Posthomerik*: zjistili, že všechny tvary z této části se objevují v Homérovi, ba dokonce že většina z nich je užita ve stejné gramatické formě a v týchž metrických pozicích.²³ Zdá se tedy pravděpodobné, že Quintus pro své dílo čerpal nejen z homérské slovní zásoby, ale že si vybíral konkrétní tvary z konkrétních míst homérských textů a zpracovával je do vlastního díla.²⁴ Někde Quintus převzatým tvarem naráží na konkrétní místo v Homérovi. Pro ilustraci lze uvést část jednoho přirovnání z 5. zpěvu, viz př. (1a): Aíás se tu vysmívá Odysseovi a urážlivě

¹⁸ Např. GREENSMITH 2020, BAUMBACH & BÄR 2007.

¹⁹ Pro více informací k homérskému dialektu viz např. CHANTRAINE 1948.

²⁰ Vzhledem ke složitému vzniku a vývoji homérských textů, na jejichž zmapování v této práci není místo, je pod jménem „Homér“ myšleno vyústění několik století dlouhé epické tradice, nikoli jeden autor.

²¹ Např. VIAN 1959, s. 182–192, PASCHAL 1904, KNOX 1985.

²² VIAN 1959, s. 182–192.

²³ EASTERLING & KNOX 2008, s. 715.

²⁴ Přesto jeho dílo nelze nazvat centonem (jak to naznačují např. EASTERLING a KNOX 2008, s. 715). Quintus mezi homérské tvary vkládal vysoké procento „nehomérských“ tvarů, tedy tvarů, které nemůžeme dohledat v homérských textech. Na tomto místě se samozřejmě nabízí námitka, že Quintus mohl pracovat s rukopisy homérských básní, které již nejsou k dispozici. Vzhledem k tomu, že tuto námitku nelze vyvrátit, ale ani spolehlivě potvrdit, budeme nadále označovat tvary, jež nejsou v homérských textech dohledat, jako „nehomérské“ a jako Quintovu vlastní invenci.

ho přirovnává ke psu, zatímco sebe ke statečnému lvu. U Homéra lze nalézt podobné přirovnání, viz př. (1b). Homér i Quintus používají slova κύων a λέωντος, která mají na obou místech nejen stejný morfologický tvar, ale dokonce se objevují na stejných metrických pozicích. Podíváme-li se však na smysl obou ukázek, všimneme si, že v *Posthomerikách* je přirovnání převrácené. Zatímco v Homérovi pes lva pronásleduje, v *Posthomerikách* je pes lvu podřízený, což je také pointou Aiantovy urážky adresované Odysseovi.

(1a) ὄσσον τίς τε κύων μεγαλοβρύχοιο λέωντος
„jako je pes slabší než statečný lev“ (QS. 5. 188)²⁵

(1b) ὡς δ' ὅτε τίς τε κύων συὸς ἀγρίου ἢ ἐ λέωντος...
ἄπτηται...
„jako když lovecký pes buď divého kance neb lvici
rychlýma nohama honí a snaží se vzadu je lapnout“ (*Il.* 8.338–339)²⁶

Případy, kdy Quintus skrze volbu slovní zásoby naráží na homérské texty, nejsou ojedinělé a dokazují, že *Posthomerika* nejsou pouze další dílo inspirované Homérem, ale že jsou jeho recepcí, a to nejen co se týká tématu, ale i jazyka.

Celá věc také dokazuje to, že Quintus znal *Íliadu* a *Odysseiu* velmi dobře.²⁷ Greensmith dokonce zastává názor, že Quintus se mohl homérskými texty zabývat na tehdejší vědecké úrovni.²⁸

Kromě slovní zásoby převzal Quintus do svého díla řadu dalších homérských prvků. Mezi ty nápadnější patří jednak homérská *hapax legomena*, jež Quintus až nadužívá,²⁹ jednak homérská přirovnání, která motivicky čerpají z *Íliady* a *Odysseie*. Například v 5. zpěvu *Posthomerik* je celkem dvacet homérských přirovnání různé délky (viz dále).

²⁵ *Posthomerika* nebyla dosud přeložena do češtiny, a tak k ukázkám připojuji překlad vlastní.

²⁶ Překlady homérských textů přebírám od O. Vaňorného.

²⁷ K problematice intertextuálních vztahů mezi *Posthomeriky* a homérskými texty viz např. MACIVER 2012, s. 7–13.

²⁸ GREENSMITH 2020, s. 98.

²⁹ MACIVER 2012, s. 7.

Text *Posthomerik* má tedy silně homérský ráz a na první pohled zachovává téměř všechny prvky homérského dialektu. Zatím ovšem nikdo detailně nesrovnal Quintův dialekt v *Posthomerikách* a jazyk homérských textů. Takové srovnání nám přitom může přinést zajímavé poznatky o *Posthomerikách* samotných a o pozdní recepci homérských textů i jejich jazyka. Protože homérských prvků v *Posthomerikách* je veliké množství, rozhodla jsem se provést srovnání jen jednoho charakteristického rysu homérského jazyka, a to absenci/prezenci augmentu ve tvarech indikativu sekundárního času (viz dále). Abychom mohli porovnat distribuci augmentu v *Posthomerikách* a v *Íliadě* a *Odysseii* je třeba nejprve shrnout dosavadní výzkumy o augmentu v homérských textech.

2. Augment v Homérovi

Augment je v klasické řečtině prvek, který se v indikativu sekundárního času klade na začátek slovesného kmene. Pokud kmen začíná souhláskou, užívá se augment sylabický, tj. ve formě vokálu ě- (παιδεύω – ἐπαίδευον); pokud kmen začíná vokálem či diftongem, užívá se augment temporální, tj. dlouhý vokál (ἄγω – ἤγαγον).³⁰

V homérských textech nacházíme ovšem velmi často tvary, které augment postrádají, ačkoli by v klasické řečtině augmentovány byly. S tímto fenoménem se pojí řada otázek: které tvary jsou v homérských textech ty původní – augmentované, nebo neaugmentované? Mohl si Homér vybrat, který tvar užije, a případně proč se na konkrétních místech rozhodl pro konkrétní tvary?

Shrneme-li závěry výzkumů, zdá se, že původně byly tvary sekundárních časů v řečtině neaugmentované.³¹ Augment byl později přidáván jako inovace.³² Když vznikaly homérské texty, byly tvary bez augmentu v řečtině

³⁰ CGCG 2019, s. 121.

³¹ Rix 1976, s. 228.

³² Bakker 2001, s. 3.

ještě funkční, vedle nich už ovšem existovaly i jejich augmentované varianty a homérský mluvčí měl teoreticky možnost si vybrat, který tvar užije.³³

Téměř automaticky se nabízí možnost, že augment mohl básník užívat podle metrických potřeb verše. Autor by augmentem totiž mohl prodlužovat či jeho absencí zkracovat tvary tak, aby vytvořil potřebnou stopu do metra. V takovém případě by augment byl čistě fakultativní prvek bez jakéhokoliv významu a nacházeli bychom jej v textu nepravidelně rozmístěný.³⁴ Tak tomu ovšem není. Při analýze slovesných tvarů a míst, kde se tyto tvary vyskytují, lze totiž vyzorovat to, že v některých kontextech v homérských textech nacházíme znatelně více augmentovaných tvarů a v některých zase více neaugmentovaných. Konkrétně pro homérské texty platí toto:

1. augmentované tvary se častěji vyskytují v promluvách postav,³⁵ zatímco v narativu³⁶ nacházíme spíše tvary neaugmentované.³⁷
2. Augment chybí u většiny tvarů -σκ-kmenů.
3. Velmi zřídka narážíme na augmentované tvary v negovaném kontextu³⁸ a ve vedlejších větách.
4. Téměř vždy jsou augmentovány tvary v homérských přirovnáních.³⁹

Nacházíme-li kontexty, kdy se častěji vyskytuje jen jedna varianta tvaru, znamená to, že augment není čistě fakultativní prvek, nýbrž že nese nějaký význam, nebo případně že jej autor užíval pravděpodobně s nějakým pragmatickým záměrem. Kdyby augment žádný význam neměl, nacházeli bychom jej v textu nepravidelně rozmístěný, stejně jako kdyby byl augment řízený metrickou strukturou (viz výše).

³³ RIX 1976, s. 228–229.

³⁴ Kdyby byl augment metrickým prvkem, nacházeli bychom pravidelná schémata jen v rámci metra, nikoli v rámci kontextu.

³⁵ BAKKER (1999 a 2001) rozlišuje kratší (dialogické) promluvy postav a delší narativní pasáže v promluvách postav.

³⁶ Včetně dlouhých narativních pasáží v promluvách postav DE DECKER 2020, s. 449.

³⁷ Dle Bakkerovy analýzy výskytu metrem garantovaných augmentovaných tvarů v *Íliadě* je v narativu 23, 01 % tvarů indikativu aoristu augmentovaných, zatímco v promluvách postav až 34, 24 %. BAKKER 2001, s. 8.

³⁸ BAKKER 2001, s. 13–16.

³⁹ DE DECKER 2020, s. 453.

Badatelé se pokouší povahu augmentu v homérských textech objasnit už dlouho.⁴⁰ Jedna z možných, aktuálně preferovaných teorií o tom, jak augment v homérských textech funguje, je Bakkerova teorie *immediacy*, tedy schopnosti augmentu vyjadřovat bezprostřednost.⁴¹ *Immediacy* funguje následovně:

Příklady (2) a (3) ukazují augmentovanou i neaugmentovanou variantu tvaru (ἐ)χώσατο. Zatímco příklad (2) pochází z narativu a obsahuje tvar χώσατο, příklad (3) pochází z promluvy Achillea a obsahuje tvar ἐχώσατο. To odpovídá homérskému úzu zmíněnému výše: autor užil v narativu tvar neaugmentovaný, v promluvě augmentovaný. Podle Bakker je to způsobeno tím, že augment představuje v homérských textech deiktický sufix s funkcí zpřítomnění (*immediacy*), nebo alespoň přiblížení děje slovesa k přítomnosti mluvčího. Augment poukazuje na to, že děj daného tvaru se odehrává „tady a teď“.⁴² Zatímco χώσατο popisuje Hektorovu emoci v minulosti a jen předává informaci recipientovi, ἐχώσατο naopak pronáší Achilleus, děj tohoto tvaru proniká do přítomnosti a ovlivňuje ji – právě Apollonův hněv pohání Achillea k těmto slovům. *Velmi se hněvá, a proto nás trestá*, říká Achilleus.⁴³

(2) τῆλε δ' ἀπεπλάγχθη σάκεος δόρυ χώσατο δ' Ἔκτωρ.

„Hrdina vzplnul / hněvem, že rychlý ten hrot tak marně mu vyletěl z ruky. (Il. 22,291)

(3) ὄς κ' εἴποι ὃ τι τόσον ἐχώσατο Φοῖβος Ἀπόλλων

„aby nám děl, proč takový hněv bůh Apollon pojal“ (Il. 1,64)

Z této funkce augmentu by se pak podle Bakker⁴⁴ odvíjely výše zmíněné pravidelnosti ve výskytu augmentovaných i neaugmentovaných tvarů v homérských textech: promluvy postav logicky obsahují více augmentovaných tvarů, protože děje v nich popisované se odehrály v minulosti, jež je vyprávěči a recipientovi bližší, a vzhledem k času příběhu obsahují aktuálnější

⁴⁰ Částečný přehled vývoje těchto studií uvádí např. DE DECKER 2020.

⁴¹ Viz např. BAKKER 2001, s. 5.

⁴² BAKKER, 2001, s. 15: „...verbal augment originally was a deictic suffix marking an event as „near“ with respect to the speaker's praesent and immediate situation.“

⁴³ BAKKER 2001, s. 5-6.

⁴⁴ BAKKER 2001, s. 15.

informace.⁴⁵ Naopak v narrativech mají mluvčí tendenci komentovat dění bez vztahu k přítomnosti (příklad 2) nebo zabíhat vyprávěním do hluboké minulosti (viz dále příklad 4). Tvary s -σκ-kmenem téměř vždy postrádají augment, protože sufix -σκ- má iterativní význam, a vylučuje tak připojení deiktického prvku, který by odkazoval na konkrétní činnost (*nyin se hněvá Apollón*).⁴⁶ Slovesné tvary v přirovnáních jsou naopak téměř bez výjimky augmentované, protože homérská přirovnání vystupují z děje a promlouvají přímo ke čtenáři.⁴⁷

Tvary v negovaném kontextu a ve vedlejších větách se v různých ohledech vzdalují od přítomnosti či od hlavního děje anebo podávají jen informace vztahující se k pozadí příběhu, a proto augment často postrádají.⁴⁸

Vedle Bakkerovy teorie *immediacy* navrhl P. Kiparsky, že by v homérských textech mohla fungovat tzv. *conjunction reduction* (CR).⁴⁹ Podle Kiparského použil mluvčí augment u prvního tvaru větného celku, a ačkoli se u dalších tvarů neobjevuje, jeho vliv je stále přítomný.⁵⁰ Fungování CR ukazuje na příkladu (4),⁵¹ kde se jako první objevuje augmentovaný tvar ἔσθη, jenž je následován čtyřikrát neaugmentovaným δῶκε. Ačkoli tvar δῶκε není ani jednou augmentován, podle Kiparského má augment implicitně, neboť ho přejímá z tvaru ἔσθη.

- (4) ... ἀνὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμνων
ἔσθη σκῆπτρον ἔχων τὸ μὲν Ἕφαιστος κάμε τεύχων.
 Ἕφαιστος μὲν **δῶκε** Διὶ Κρονίῳνι ἄνακτι,

⁴⁵ DE DECKER 2020, s. 451.

⁴⁶ BAKKER 2001, s. 15. Navíc -σκ-kmeny nalézáme hojněji v narativních pasážích textu, srov. DE DECKER 2020, s. 451.

⁴⁷ BAKKER 2001, s. 22.

⁴⁸ Negované slovesné tvary mohou ovšem být augmentovány, váže-li se negace k deixi mluvčího (DE DECKER 2020, s. 453). Podobně mohou být augmentovány tvary ve vedlejších větách, odkazují-li k aktuálním událostem (viz např. př. (3.)).

⁴⁹ CR spočívá v tom, že jazykový prvek realizovaný v první větě se sice už neobjevuje v povrchové struktuře vět následujících, ale jeho vliv je v nich patrný.

⁵⁰ Kiparsky nerozlišuje nějakou speciální funkci augmentu jako např. Bakker – stále se podle něj jedná o doplnění tvarů sekundárních časů sloves. Teorie o nějaké zvláštní funkci augmentu navíc označuje za zbytečně vznešené (*fancy*), viz KIPARSKY 1968, s. 39.

⁵¹ KIPARSKY 1968, s. 39.

αὐτὰρ ἄρα Ζεὺς δῶκε διακτόρῳ ἀργεῖφόντη:
 Ἑρμείας δὲ ἄναξ δῶκεν Πέλοπι πληξιπῶ,
 αὐτὰρ ὁ αὖτε Πέλοψ δῶκ' Ἄτρεί ποιμένι λαῶν
 „Vtom přemocný vládyka mužstva
 povstal, v pravici žezlo, jež Héfaistos uměle zrobil.
 Héfaistos Diovi vládci je daroval Kronovu synu,
 Kronovec průvodci Hermu je daroval, Argovu vrahu,
 Pelopu, zdatnému jezdcí, je věnoval Hermeiás vládce,
 Átreu, vladaři lidu, je opět daroval Pelops...“ (*Il.* 2.100–105)

Výše zmíněné případy s převahou augmentovaných či neaugmentovaných tvarů pak Kiparsky vysvětluje tak, že v narativních částech textu dochází k CR častěji, protože obsahují delší vypravovací celky, zatímco přirovnání jsou vytržena z diskurzu, stojí tedy samostatně a augmentovaný tvar je ohraničuje.⁵² O výskytu augmentu v negovaném kontextu či vedlejších větách se ale nezmiňuje.

Bakker teorii Kiparského kritizuje na základě toho, že Kiparsky opomíjí narativní situaci.⁵³ Ta je v ukázce následující: Agamemnón povstává a v ruce má žezlo, na které zaměří vypravěč pozornost a jehož historii vypráví. Podle Bakker⁵⁴ je ἔσθη augmentováno, protože se odehrává v rámci kontinua příběhu (tady a nyní povstává Agamemnón), ale tvary δῶκε augment postrádají, protože se vztahují k událostem v dávné minulosti (kdysi dávno žezlo daroval). Zmiňovaná narativní situace tu má dle Bakkerova názoru větší váhu než (podle něj) „slepé“ syntaktické pravidlo.⁵⁵

⁵² KIPARSKY 1968, s. 39.

⁵³ BAKKER 1999, s. 55–56.

⁵⁴ BAKKER 1999, s. 56.

⁵⁵ Pro svou analýzu výskytu augmentu v *Posthomerikách* jsem zvolila jen tyto dvě teorie jednak s ohledem na prostor, a pak protože se momentálně zdají být nejdominantnější a je k nim dostupná řada publikací. Existují ovšem i další vysvětlení fungování augmentu v homerických textech (viz např. DE DECKER 2020, s. 449–450).

3. Augment v *Posthomerikách*

Jak bylo řečeno výše, Quintus při psaní *Posthomerik* užíval jazyk homérských eposů a zapojoval do svého textu jeho prvky. Nepravidelné užívání augmentu, typické pro homérské texty, tak není výjimkou ani v *Posthomerikách*. Quintus ale tvořil v době, kdy byl (alespoň pro klasickou řečtinu) augment obligatorním prvkem. Otázkou je, zda při napodobování Homéra vyzoroval a do svého jazyka zakomponoval ty samé pravidelnosti, které byly stanoveny pro homérské texty.

Jako první je nutné ověřit to, zda i v *Posthomerikách* platí poměrově to, že:

1. augmentované tvary převládají v promluvách postav, kdežto v narativu a narativních pasážích promluv převládají tvary neaugmentované;
2. homérská přirovnání jsou téměř vždy augmentována;
3. tvary sloves -σκ-kmenů jsou neaugmentované;
4. tvary ve vedlejších větách a v negovaném kontextu mají tendenci být bez augmentu.⁵⁶

3.1 Analýza výskytu augmentovaných tvarů v *Posthomerikách*

Všeobecný poměr garantovaných augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v 5. zpěvu *Posthomerik*⁵⁷ je 194 tvarů neaugmentovaných vs. 115 tvarů augmentovaných, což znamená, že augmentováno je jen 37,2% tvarů.⁵⁸

Celkový počet augmentovaných a neaugmentovaných tvarů je uveden v tabulce 1. V narativu⁵⁹ v 5. zpěvu *Posthomerik* je celkem 65 tvarů augmentováno, zatímco 138 tvarů nalezneme bez augmentu;⁶⁰ v promluvách

⁵⁶ Oba kontexty – jak negace, tak vedlejší věty – představují komplexní problém, u něhož je třeba posoudit každý případ výskytu tvaru jednotlivě. Z toho důvodu se na tomto místě nebudeme výskytu ne/augmentovaných tvarů v negovaném kontextu a ve vedlejších větách věnovat do hloubky.

⁵⁷ Analýzu výskytu augmentu jsem provedla na 5. zpěvu *Posthomerik*, který představuje se 663 verši dostatečný vzorek – obsahuje jak dlouhé narativní pasáže, tak dialogy s krátkými promluvami. 5. zpěv *Posthomerik* popisuje Aiantův spor s Odysseem o Achilleovu zbroj.

⁵⁸ V *Iliadě* je augmentováno celkem 25,47% tvarů (1476 z 5795), srov. BAKKER 2001, s. 8.

⁵⁹ Podobně jako Bakker za narativ považují i dlouhé vyprávěcí pasáže v promluvách postav.

⁶⁰ 5. zpěv obsahuje dlouhou ekfrázi Achilleova štítu (v. 6–120) a je diskutabilní, zda ji lze vnímat jako narativ. Pokud bychom ji vydělili, vypadaly by počty augmentovaných tvarů

postav se objevuje 50 tvarů s augmentem a 56 bez augmentu.⁶¹ Zdá se tedy, že i v *Posthomerikách* platí pro narativ to, co bylo stanoveno pro texty homérské: narativ obsahuje podstatně méně augmentovaných tvarů. Pro tvary v promluvhách postav jsou počty méně přesvědčivé.⁶²

	Tvary augmentované			Tvary neaugmentované		
	Garantováno	Negarantováno	Celkem	Garantováno	Negarantováno	Celkem
Narativ	65	35	100	138	14	152
Řeči	50	11	61	56	1	57

Tabulka 1 Poměr augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v 5. zpěvu *Posthomerik*

Co se týká homérských přirovnání, Quintus je užíval v hojně míře – jen v 5. zpěvu *Posthomerik* se objevuje celkem 20 různě dlouhých přirovnání homérského typu.⁶³ Pro tuto práci je jich relevantních pouze pět,⁶⁴ protože jen tato přirovnání obsahují tvary sloves v indikativu sekundárních časů. V příkladu (5) lze vidět homérské přirovnání, v němž je srovnávána Aiantova hořící hranice s umírajícím Hérakléem. Ze čtyř tvarů⁶⁵ je augmentován

takto: augmentováno: ekfráze 14, narativ 51; řeči 50; neaugmentováno: ekfráze: 45, narativ: 93, řeči: 56.

⁶¹ V této práci pracuji primárně s počty tvarů, u nichž to, zda jsou augmentované, nebo ne, garantuje metrum. Pokud bych neuváděla i počty tvarů, u nichž metrum přítomnost či absenci augmentu negarantuje, byly by výsledky v případě výskytu augmentu v promluvhách postav zavádějící – v promluvhách se totiž objevuje jen 50 garantovaných augmentovaných tvarů a 56 garantovaných neaugmentovaných (tj. 5. zpěv *Posthomerik* by neodpovídal předpokladům z homérských textů). Když ale sečteme počet jak garantovaných, tak negarantovaných tvarů, získáme celkem 61 augmentovaných a 57 neaugmentovaných, podle čehož se zdá, že 5. zpěv *Posthomerik* by mohl odpovídat předpokladům z homérských textů. Uvádím tedy na tomto místě i počty negarantovaných tvarů pro ilustraci.

⁶² BAKKER 2001, s. 12.

⁶³ Pro jejich rozbor a vztah k Homérovi viz např. JAMES – LEE 2000, s. 20.

⁶⁴ QS. 5,367–369, 485, 503–506, 641–643 a 644–649.

⁶⁵ Tvary ἀμφέστενεν a ἐνεκρίνθη jsou z analýzy vyloučeny, protože jejich augment není garantován metrem.

pouze jeden, a to tvar $\acute{\epsilon}\tau\lambda\eta$,⁶⁶ který je navíc obsažen ve vedlejší větě, a dle Bakkerových předpokladů by tedy augmentován být neměl (viz dále).

- (5) ἦ οἷος ζῶοντα μέλη πυρὶ δῶκε θέρεσθαι
 Ἡρακλῆς Νέσσοιο δολοφροσύνησι χαλεφθεῖς,
 ὀπλότ' **ἔτλη** μέγα ἔργον, ὅλη δ' ἀμφέστενεν Οἴτη
 ζωοῦ καιομένοιοι, **μίγη** δέ οἱ αἰθέρι θυμὸς
 ἄνδρα λιπὼν ἀρίδηλον, ἐνεκρίνθη δὲ θεοῖσιν
 αὐτός, ἐπεὶ οἱ σῶμα πολύκμητος **χάδε** γαῖα·
 „nebo jako když dal své vlastní údy pohltnit ohni
 Héraklés zničený Nessovou lstí
 když vykonal strašlivý čin, celou Oitou se rozlehl křik,
 jak hořel zaživa, jeho duch se smísil se vzduchem
 a opustil slavného muže, aby se přidal sám k bohům,
 když země obdržela jeho těžce zkoušené tělo.“ (QS. 5. 644–649)

Celkem se v homérských přirovnáních v 5. zpěvu *Posthomerik* objevuje 7 tvarů indikativu sekundárního času a z toho jsou jen tři tvary augmentované,⁶⁷ ačkoli v homérských textech jsou naopak tvary v přirovnání augmentované téměř vždy. Je tedy patrné, že v tomto ohledu Quintus homérský úzus nedodržuje.

Quintus na druhou stranu plně převzal to, že u tvarů -σκ-kmenů augment neuzžívá nikdy. Všech 9 tvarů -σκ-sloves v 5. zpěvu *Posthomerik* postrádá augment.⁶⁸

Shrneme-li tento zběžný analytický přehled výskytů, je jasné, že Quintus augment užívá v některých případech podobně jako Homér (augment u -σκ-kmenů), ale v jiných případech se od homérského úzu odchyluje (užívání augmentu v přirovnáních).

⁶⁶ Augment u tvaru $\acute{\epsilon}\tau\lambda\eta$ v kontaktu s $\acute{\omicron}\pi\lambda\acute{\omicron}\tau'$ lze ovšem považovat za negarantovaný.

⁶⁷ Neaugmentované tvary: v. 368 $\delta\acute{\upsilon}\epsilon\theta'$, v. 506 $\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\epsilon$, v. 644 $\delta\acute{\omega}\kappa\epsilon$, v. 647 $\mu\acute{\iota}\gamma\eta$, v. 649 $\chi\acute{\alpha}\delta\epsilon$; augmentované tvary: v. 485 $\acute{\epsilon}\nu\epsilon\pi\rho\acute{\eta}\sigma\alpha\upsilon\tau\omicron$, v. 643 $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\tau\acute{\iota}\phi\epsilon\tau\omicron$, v. 646 $\acute{\alpha}\mu\phi\acute{\epsilon}\sigma\tau\epsilon\nu\epsilon\nu$.

⁶⁸ Jsou to tvary: v. 4 $\mu\alpha\rho\mu\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\kappa\epsilon\nu$, v. 62 $\acute{\alpha}\rho\omicron\tau\rho\epsilon\upsilon\epsilon\sigma\kappa\omicron\nu$, v. 90 a 351 $\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon\sigma\kappa\omicron\nu$, v. 109 $\acute{\alpha}\mu\pi\nu\epsilon\acute{\iota}\sigma\kappa\omicron\nu$, v. 114 $\pi\epsilon\rho\mu\alpha\rho\mu\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\kappa\epsilon$, v. 355 $\pi\omicron\rho\phi\acute{\upsilon}\rho\epsilon\sigma\kappa\epsilon\nu$, v. 394 $\acute{\upsilon}\pi\omicron\tau\rho\omicron\mu\acute{\epsilon}\epsilon\sigma\kappa\omicron\nu$, v. 443 $\delta\eta\rho\acute{\iota}\alpha\sigma\kappa\epsilon\varsigma$, v. 507 $\kappa\omega\kappa\acute{\upsilon}\epsilon\sigma\kappa\epsilon$.

Protože rozdíl poměru augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v promluvách postav není veliký a protože to vyplývá ze studií o homérských textech, je nutné vzít v potaz i kontext, ve kterém se tvary objevují. Ani Bakker či De Decker ve svých pracích nezaznamenali, že by v nějakém kontextu v homérských textech byly pouze tvary buď augmentované, nebo jen neaugmentované, a posuzují tvary individuálně, s ohledem na kontext.

3.2 Teorie *immediacy* a *conjunction reduction* v *Posthomerikách*

Abychom mohli vyloučit, či potvrdit fungování *immediacy* a CR v *Posthomerikách*, je třeba analyzovat různé úseky textu. Příklad (6) pochází z narativní části popisující počátek Aiantova šílenství. Vzhledem k tomu, že ukázka pochází z narativu, očekávali bychom, že budou převládat tvary bez augmentu. Toto očekávání se potvrzuje, protože celkem 7 tvarů (φάτο, δικάσαντ', δῶκαν, γήθησε, στονάχησε, παχνώθη, περικάππεσε) je neaugmentovaných, zatímco šest je augmentovaných (ἔξεσε, ὑπερέβλυσεν, ἐγκατέμικτο, ἴξεν, ἀμφήλυθεν, ἔχεεν).⁶⁹ Zvláštní je ale rozmístění augmentovaných tvarů. Zatímco neaugmentované tvary jsou na začátku ukázky, tvary s augmentem se objeví na jejím konci. Z toho důvodu můžeme vyloučit působení CR – v takovém případě by totiž byl první tvar augmentován, zatímco další nikoli. Na začátku úryvku se tvary vztahují k dějovému pásmu pojednávajícímu o rozhodnutí, komu zbroj přidělit – φάτο, δικάσαντ', δῶκαν atd. Teprve když se děj stočí k podrobnému, fyzicky zaměřenému popisu Aiantova šílenství, začne být užíván i augment (ἔξεσε, ὑπερέβλυσεν, ἐγκατέμικτο, ἴξεν ἀμφήλυθεν ἔχεεν atd.). Na tomto místě bychom se tedy mohli domnívat, že autor měl potřebu zdůraznit narativní situaci a přiblížit čtenáři projev šílenství. Vzhledem k tomu, že Aiantovo šílenství je jedním z ústředních motivů 5. zpěvu *Posthomerik*, zdá se tato úvaha logická. Na druhou stranu bychom se mohli ptát, proč nejsou augmentovány tvary παχνώθη a περικάππεσε, když i ty se už vztahují k Aiantovu stavu.

Ukázka (6) navíc poukazuje na Quintovu tendenci užívat augment u tvarů s předponami (např. ὑπερέβλυσεν, ἐγκατέμικτο, ἀμφήλυθεν).

⁶⁹ Augment tvaru ἐγκατέμικτο není garantován metrem, a proto je z analýzy vyloučen.

- (6) Ὡς *φάτο* Λαέρταο κλυτὸς πάϊς ἀντιθέοιο.
 Καὶ τότε Τρώιοι υἷες ἔριν *δικάσαντ'* ἀλεγεινὴν
 αἰζηῶν· νίκην δὲ καὶ ἄμβροτα τεύχεα *δῶκαν*
 πάντες ὁμοφρονέοντες ἐυπτολέμῳ Ὀδυσῆι·
 τοῦ δ' ἄμοτον *γῆθησε* νόος, *στονάχησε* δὲ λαός.
Παχνῶθη δ' Αἴαντος ἐν σθένοσ· αἴψα δ' ἄρ' αὐτῶ
 ἄτη ἀνιρῆ *περικάλπυσε*· πᾶν δέ οἱ εἶσω
ἔξεσε φοίνιον αἶμα, χολὴ δ' *ὑπερέβλυσεν* αἰνὴ,
 ἦπατι δ' *ἐγκατέμικτο* περὶ κραδίην δ' ἀλεγεινὸν
ἔξεν ἄχος, καὶ δριμύ δι' ἐγκεφάλιοιο θεμέθλων
 ἐσσύμενον μῆνιγγας ἄδην *ἀμφήλυθεν* ἄλγος,
 σὺν δ' *ἔχεεν* νόον ἀνδρός. ...

„Takto promluvil slavný syn božského Láerta.

Tehdy synové Trójští⁷⁰ vydali svůj soud v tomto bolestném zápase
 hrdinů; vítězství a božskou zbroj dali
 všichni jednomyslně statečnému Odysseovi;
 jeho duch se zaradoval, lid zavzdychal.

Aiantova síla zamrzla; a náhle ho
 přepadla ničivá zášť; všechna rudá krev v něm
 počala vřít a trpká žluč zabublala
 a vlila se do jater; okolo srdce se strašná
 bolest usadila; a rychle se po nejhlubších základech mozku
 ostrá bolest rozběhla a naplnila membrány mozku,
 a ovládla i mysl toho muže.“ (QS. 5,317–328)

Ukázka (7) pochází naopak z Aiantovy promluvy k Odysseovi a obsahuje tři tvary augmentované (ἦπαφε, ἔβησαν a ἐφέηκα) a jeden neaugmentovaný (γείνατο). Opět na základě rozložení augmentovaných tvarů můžeme vyloučit fungování CR – v úvahu by připadala jedině sekvence ἐφέηκα – γείνατο, ale v tomto případě spolu tvary příliš obsahově nesouvisí. Tvar ἐφέηκα totiž stojí ve vedlejší větě, k jejímuž ději se γείνατο téměř nevztahuje.

⁷⁰ Protože Agamemnón a Meneláos věděli, že by Řeky rozzlobili, ať už by zbroj přičli Odysseovi, nebo Aiantovi, rozhodli, aby vítěze vybrali trójští zajatci.

Podobně jako v předchozím případě, kdy se jednalo o narativ s mírnou převahou neaugmentovaných tvarů, se splňuje v příkladě (7) předpoklad, že promluva bude obsahovat více tvarů augmentovaných. Tvary augmentované v této ukázce se navíc vztahují k aktuálním událostem: ἦπαφε se vztahuje k Aiantově přítomnosti, protože Odysseus si dovoluje vzdorovat, ἔβησαν je aktuální, protože se týká Achilleovy smrti, kvůli které došlo ke sporu o zbroj, stejně jako ἐφέηκα. Jen γείνατο pojednává o relativně dávne minulosti, a to o Odysseově narození, proto by u něj bylo možné absenci augmentu obhájit. Zdá se tedy, že i v ukázce (7) může *immediacy* fungovat.

Lehce zarážející je ale augment u tvarů ἔβησαν a ἐφέηκα, které se oba objevují ve vedlejších větách. Ty by podle Bakkeru měly být primárně bez augmentu, protože popisují události vzdálené od aktuálního děje.⁷¹

- (7) «ὦ Ὀδυσσεῦ φρένας αἰνέ, τί τοι νόον ἦπαφε δαίμων
 Ἴσον ἐμοὶ φρονέειν περὶ κάρτεος ἀκμήτιοι;
 Ἴη φῆς αἰνὸν ὄμιλον ἐρυκακέειν Ἀχιλλῆος
 βλημένου ἐν κονίησιν, ὄτ' ἀμφὶ ἐ Τρωῶες ἔβησαν,
 ὀπλότ' ἐγὼ κείνοισι φόνον στονόεντ' ἐφέηκα
 σεῖο καταπτώσσοντος; Ἐπεὶ νύ σε γείνατο μήτηρ
 δείλαιον καὶ ἄναλκιν, ἀφαιρότερόν περ ἐμεῖο,
 ὅσσον τίς τε κύων μεγαλοβρύχιοιο λέοντος·
 „Odyssee, ty zvrhlý člověče, jaký bůh tě zbavil rozumu,
 že si myslíš, že se vyrovnáš mé nepokořitelné síle?
 Ty říkáš, že jsi odvrátil ten hrozný dav od Achillea,
 ležícího v prachu, když ho obklopili Trójané,
 zatímco já mezi ně rozséval strašnou smrt,
 a ty jsi se zbaběle krčil. Vždyť matka tě zrodila
 jako slabocha a zbabělce, slabšího než já,
 jako je nějaký pes slabší než hlasitě řvoucí lev.“ (QS. 5. 181–188)

Ačkoli jsme v předchozích dvou případech (6) a (7) vyloučili CR a našli naopak důkazy fungování *immediacy*, lze narazit v 5. zpěvu *Posthomeriké* i na místa, kde CR může fungovat. V příkladu (8) se objevuje jen

⁷¹ DE DECKER 2020, s. 453.

jeden tvar augmentovaný (*ἀπηνύσθησαν*)⁷² a tři neaugmentované (*θῆκεν, μαρμαίρεσκειν, ποίησε*). Jejich rozložení (augmentovaný tvar, neaugmentovaný, neaugmentovaný, neaugmentovaný) napovídá, že by se mohlo jednat o CR. Naopak zde můžeme vyloučit *immediacy*, protože *ἀπηνύσθησαν, θῆκεν* i *μαρμαίρεσκειν* se vztahují k nedávné minulosti a měly by být augmentovány.⁷³ Na druhou stranu ukázka pochází z narativu, kde lze očekávat spíš neaugmentované tvary. Tvar *ποίησε* navíc stojí ve vedlejší větě. V homérských textech, jak bylo řečeno výše, vedlejší věty obsahují většinou tvary bez augmentu, protože ty odkazují na sekundární události či události v minulosti. Na tomto místě bychom mohli argumentovat, že tvar *ποίησε* nemá augment, protože Héfaiostos štít vytvořil v minulosti. Na druhou stranu bychom si pak mohli klást otázku, proč není augmentován ani tvar *θῆκεν*, jehož děj se odehrává v přítomnosti příběhu – *bohyně pokládá zbroj právě teď* (z hlediska vypravěče jde samozřejmě o děj minulý). Možná ho podobně jako v příkladu (8) autor považoval za prostý popis děje. Absenci augmentu u tvaru *μαρμαίρεσκειν* lze vysvětlit tím, že u *σκ-* kmenů se Quintus jeho užití vyhýbá, jak bylo řečeno již výše.

- (8) Ἄλλ' ὅτε δὴ πολλοὶ μὲν **ἀπηνύσθησαν** ἄεθλοι,
 δὴ τότε Ἀχιλλῆος μεγαλήτορος ἄμβροτα τεύχη
θῆκεν ἐνὶ μέσσοισι θεὰ Θέτις. Ἄμφι δὲ πάντη
 δαίδαλα **μαρμαίρεσκειν** ὅσα σθένος Ἥφαιστοιο
 ἄμφι σάκος **ποίησε** θρασύφρονος Αἰακίδαο.
 „Ale když byly skončeny mnohé boje,
 tehdy položila do středu bohyně Thetis božskou zbroj
 statečného Achillea. Kolem dokola
 se lesklo ozdobné dílo, kterou vytvořilo Héfaiстово umění
 po krajích štítu statečného Aiakova potomka.“ (QS. 5. 1–5)

I v jiných úsecích můžeme nalézt uspořádání, které by bylo možné nazvat CR. Nikdy se ale nejedná o úseky delší než pár veršů a zdá se, že spíš jde

⁷² Opět se jedná o augmentovaný tvar ve vedlejší větě (viz př. (4)).

⁷³ I v předchozích příkladech (6) a (7) byly totiž tvary vztahující se k boji o Achilleovo tělo a zbroj augmentovány.

o náhodu. CR v *Posthomerikách* rozhodně nepředstavuje dominantní princip rozmístění augmentovaných tvarů.

3.3 Augment v *Posthomerikách* – shrnutí

Při analýze textu 5. zpěvu *Posthomerik* často narážíme na fenomén, který ani Bakker ani další badatelé ve svých studiích nezmiňují. Hustě se totiž objevují místa, kde se překrývá kontext, v němž se nejčastěji užívá augment, s kontextem, jehož tvary naopak augment často postrádají (např. vedlejší věta v přirovnání v příkladu (5) apod.). Bakker nikde explicitně nevysvětluje ani neuvádí příklad, jaký vliv by *immediacy* na takový tvar měla. Z Bakkerových prací⁷⁴ lze usuzovat, že v homérských textech je každý tvar augmentován podle jeho vztahu k ději bez ohledu na to, v jakém gramatickém a pragmatickém kontextu se objevuje, ale jak bylo řečeno výše, nikde není takový konkrétní případ Bakkerem rozebrán. V *Posthomerikách* na místa, kde se překrývá kontext upřednostňující augmentované tvary s kontextem obsahujícím spíše tvary bez augmentu, narážíme často: Příklad (5) tak sice uvádí přirovnání, kde by měly být všechny tvary augmentované, ale zároveň i vedlejší větu s ἐπει obsahující – podle předpokladů – neaugmentovaný tvar χάδε. Ještě před ní ale stojí další vedlejší věta uvozená ὅπποτε, která ovšem obsahuje augmentovaný tvar ἔτλη. Teoreticky bychom mohli argumentovat tak, že zatímco χάδε popisuje jen časovou okolnost, ἔτλη se významově dotýká ostatních tvarů – *když (protože) vykonal strašlivý čin*. Na druhou stranu ἔτλη vypráví o už proběhlé události a dávalo by smysl, kdyby augmentováno nebylo. Podobně v příkladu (8) vidíme augmentovaný ἀπηνύσθησαν ve vedlejší větě uvozené ὅτε. Na tomto místě lze uvažovat, že tvar by mohl být augmentovaný, protože se týká událostí ovlivňujících všechny události následující. Opět tu ale narážíme na problém, že se jedná o narativ a že by tvar měl být spíše bez augmentu.

Shrneme-li závěry z příkladů uvedených v této práci, je zřejmé, že sice často narážíme na místa, kde se zdá, že *immediacy* funguje, ale na druhou stranu se objevují tvary, u kterých se Bakkerova teorie nejen těžko obhájuje (např. ἔτλη v př. (5)), ale u kterých je augment užit dokonce úplně naopak

⁷⁴ 1999, 2001.

(např. $\theta\eta\kappa\epsilon\nu$ v př. (8)). Nepřesvědčivá je hlavně analýza augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v přirovnání a v promluvách postav, kdy rozdíl tvoří jednotky. Lze tedy konstatovat, že koncept *immediacy* pro 5. zpěv *Posthomerik* nefunguje tak, jak ji Bakker navrhuje pro homérské texty.

Jediný homérský princip, který Quintus ohledně augmentu zachovává, je ten, že neužívá augment u $-\sigma\kappa-$ kmenů. To ovšem nijak nevyvrací to, že Quintus vnímal kontexty pro užití augmentu jinak než Homér, nebo že je dokonce nevnímal vůbec.

V příkladech uvedených v této práci je možné si povšimnout ještě jedné tendence Quintova textu – tvary, které obsahují předponu, mají tendenci být i augmentovány bez ohledu na kontext: v příkladu (6) tak vidíme tvary $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\acute{\epsilon}\beta\lambda\upsilon\sigma\epsilon\nu$ (QS. 5.324), $\acute{\epsilon}\gamma\kappa\alpha\tau\acute{\epsilon}\mu\kappa\tau\omicron$ (QS. 5.325), a $\acute{\alpha}\mu\phi\acute{\eta}\lambda\upsilon\theta\epsilon\nu$ (QS. 5. 327), v příkladu (7) $\acute{\epsilon}\phi\acute{\epsilon}\rho\eta\kappa\alpha$ (QS. 5.185) a v příkladu (8) $\acute{\alpha}\pi\eta\nu\acute{\sigma}\theta\eta\sigma\alpha\nu$ (QS. 5.5.) Jediný tvar s předponou, který nebyl v ukázkách augmentován je $\pi\epsilon\rho\iota\kappa\acute{\alpha}\pi\pi\epsilon\sigma\epsilon$ z př. (5) (QS. 5.323).⁷⁵

Analýza augmentovaných tvarů v 5. zpěvu *Posthomerik* ovšem přinesla řadu zjištění, která nejsou uvedena zatím v žádné sekundární literatuře:

1. Quintus zřejmě nedělá rozdíl mezi narativem a promluvami postav – jak bylo řečeno výše, rozdíl mezi počtem augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v promluvách postav se liší o jednotky.
2. V 5. zpěvu *Posthomerik* nejsou na rozdíl od homérských textů skrze augment odlišena přirovnání – augment je v jejich kontextu užíváný jako jinde v textu.
3. Shodně s homérskými texty ani Quintus neužívá augment u $-\sigma\kappa-$ kmenů.
4. Tvary s předponami jsou augmentovány častěji – více jak polovina tvarů s předponou je v 5. zpěvu *Posthomerik* augmentována.

⁷⁵ Celkem 5. zpěv *Posthomerik* obsahuje 51 předponových tvarů, z čehož je 33 augmentovaných (ve verších 1, 5, 15, 36, 107, 130, 159, 165, 176, 185, 191, 203, 214, 216, 237, 273, 280, 302, 324, 325, 327, 342, 400, 427, 485, 539, 543, 559, 573, 602, 638, 648, 653) a jen 18 bez augmentu (ve verších 54, 62, 63, 106, 114, 118, 128, 215, 284, 323, 346, 371, 394, 469, 502, 529, 576, 619).

Závěr

Z analýzy různých úseků z 5. zpěvu vyplývá, že ačkoli se na některých místech zdá, že by mohla Bakkerova teorie *immediacy* fungovat, nalézáme také řadu případů, kdy tuto teorii aplikovat nelze. Výsledky jsou tedy silně ambivalentní a na jejich základě lze konstatovat, že Quintus určitě nedodržuje stejnou strategii jako Homér. Mé výsledky poměru augmentovaných a neaugmentovaných tvarů v promluvách postav pro 5. zpěv *Posthomerik* se navíc liší jen minimálně (viz Tabulka 1), a nelze tedy popírat možnost, že se jedná o náhodu. U konkrétních případů se pak odůvodnění, proč tvar je/není augmentován, mohou často zdát subjektivní nebo jim lze snadno oponovat. Závěrem tedy je, že *immediacy* nemůžeme pro 5. zpěv *Posthomerik* potvrdit.

Výše jsme rovněž vyloučili i fungování CR. V některých částech *Posthomerik* můžeme vidět podobný princip, ale rozhodně nic takového nenalézáme na delších úsecích textu.

Zdá se tedy, že Quintus se řídil jinými principy než Homér. V *Posthomerikách* totiž nefunguje ani jedna z dnes zvažovaných teorií o užití augmentu v homérských textech (*immediacy*, CR). Je tedy pravděpodobné, že Quintus neužíval augment podle týchž pragmatických a sémantických principů jako Homér, ale že vycházel z jiných pravidel (např. podle zmiňované metriky).⁷⁶

Posthomerika nejen s ohledem na augment poskytují dosud neprobádaný zdroj – vhodná by byla analýza augmentovaných a neaugmentovaných tvarů ve všech 14 zpěvech, nebo přinejmenším srovnání závěrů analýz alespoň pro dva zpěvy.

⁷⁶ Pro vztah metra a augmentu viz VÍAN 1959, s. 220–226.

Literatura

a) Edice a překlady

ALLEN, T. W. – MUNRO, D. B. (eds.). *Homeri Opera*. Oxford: Oxford University Press 1920.

HOMÉR. *Ílias*. Přel. O. VAŇORNÝ. Praha: Jan Laichter 1942.

VIAN, F. (ed.). *Quintus De Smyrne – La Suite d'Homère*. 3. sv. Paris: Belles Letters 1963–1969.

b) Sekundární literatura

BAKKER, E. Pointing to the Past: Verbal Augment and Temporal Deixis in Homer. In: BAKKER, E. (ed). *Pointing at the Past: From Formula to Performance in Homeric Poetics*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1999, s. 50–65.

BAKKER, E. Similies, Augment and the Language of Immediacy. In: WATSON, J. (ed.). *Speaking Volumes*. Leiden: Brill 2001, s. 1–23.

BAUMBACH, M. – BÄR, S. An Introduction to Quintus Smyrnaeus' Posthomerica. In: BAUMBACH, M. – BÄR, S. – DÜMLER, N. (eds.). *Quintus Smyrnaeus: Transforming Homer in Second Sophistic Epic*. Berlin – New York: Walter de Gruyter 2007, s. 1–26.

CGCG = BOAS, E. – RIJKSBARON, A. – HUITINK, L. – BAKKER, M. *The Cambridge Grammar of Classical Greek*. Cambridge: Cambridge University Press 2019.

DE DECKER, F. A semantic-pragmatic analysis of the augment in epic Greek, applied to some longer passages. In: LEIWO, M. – VIERROS, M. – DAHLGREN, S. *Papers on Ancient Greek Linguistics*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2020, s. 447–476.

EASTERLING, C., P., E. – KNOX, B., M., W. (eds.). *The Cambridge History of Classical Literature: The Hellenistic Period and the Empire*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press 1985.

GÄRTNER U. Einleitung. In: QUINTUS VON SMYRNA. *Der Untergang Trojas*. U. GÄRTNER (ed.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2005.

GREENSMITH, E. *The Resurrection of Homer in Imperial Greek Epic*. New York: Cambridge University Press 2020.

CHANTRAINE, P. *Grammaire Homérique I: Phonétique et Morphologie*. Paris: Librairie C. Klincksieck 1948.

- JAMES, A. 2007. Introduction. In: QUINTUS SMYRNAEUS. *The Trojan Epic Posthomeric*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press 2007.
- JAMES, A. – LEE, K. *A Commentary on Quintus of Smyrna Posthomeric* V. Leiden – Boston – Köln: Brill 2000.
- KEYDELL, J. Quintus von Smyrna. In: Pauly A. 1852.
- KIPARSKY, P. Tense and Mood in Indo-European Syntax. *Foundations of Language* 4, 1968, 1, s. 30–57. Přístupné přes: <https://www.jstor.org/stable/25000312>. (Poslední přístup 15. 10. 2022).
- MACIVER, C. A. *Quintus Smyrnaeus' Posthomeric – Engaging Homer in Late Antiquity*. Leiden – Boston: Brill 2012.
- PASCHAL, G. W. *A study of Quintus of Smyrna*. Chicago: The University of Chicago Library 1904.
- RIX, H. 1976. *Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976.
- VIAN, F. 1959. *Recherches sur les Posthomeric de Quintus de Smyrne*. Paris: Librairie C. Klincksieck 1959.

Mgr. Jana Kodetová, doktorandka na Ústavu řeckých a latinských studií,
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 1/2, Praha 1, 116 38
kodet.jana@gmail.com

Voltaire, Iulianus a jeruzalémský chrám: V čem je třeba korigovat výklad v Canforovi?*

Ivan Prchlík

Abstract:

**Voltaire, Julian, and the Jerusalem Temple: What is to be Emended
in the Discussion by Canfora?**

In the milieu of the Czech basin and the culturally related areas the 1994 edition of Luciano Canfora's *Storia della letteratura greca*, once translated into Czech, has become an authoritative handbook of Greek literature. Canfora's discussion, therefore, if found in whatever way deficient, needs to be challenged. This is the case of his subchapter

*Tento příspěvek byl podpořen programy Univerzitní výzkumná centra UK č. 204053 a Cooperatio, poskytovaným Univerzitou Karlovou, vědní oblast Dějiny/History, řešeným na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Úryvky pramenných textů antických autorů jsou citovány podle standardních kritických edic, v případě Chrysostomových homilií *Proti Židům* je však stále, nakolik je mi známo, k dispozici pouze text Montfauconův přetištěný v PG XLVIII. Je však členěn jen na poměrně dlouhé kapitoly a odkazy na kolunnaci svazku orientaci napomáhají také jen málo, a proto kromě toho všeho odkazují i na číslování paragrafů Harkinsova překladu do angličtiny. Z *Hymnů proti Iulianovi* složených Efraimem z Nisibi ve staré syrštině čerpám na základě anglického překladu příslušné pasáže BROCKEM (1977, s. 283–284) a francouzského překladu Cerbelaudova, z listu napsaného údajně jeruzalémským biskupem Kyrillem, ale každopádně dochovaného v tomtéž jazyce, na základě jeho překladu BROCKEM (1977, s. 274–276) a z aithiopského synaxaria na základě francouzského překladu příslušné pasáže Desnoysem, který doprovází Guidiho edici v POr I. Jelikož tyto spisy pochopitelně nejsou registrovány v LSJ ani ThLL, používám pro ně následující zkratky:

EPHR. SYR. *Iul.* ... Ephraem Syrus, *Hymni contra Iulianum*

PS.CYR. HIER. *ep. Templ.* ... Pseudocyrillus Hierosolymitanus, *Epistula de Templo Synax. Aethiop.* ... *Liber synaxarii Aethiopic*

Ze spisů starozákonních čerpám na základě ČEP, jehož zkratky používám i pro odkazy na spisy novozákonní, z *Babylónského Talmudu* na základě jeho překladu do angličtiny vydaného nakladatelstvím Soncino Press. Na příslušné traktáty odkazují zkratkami převzatými ze SLÁDKA (2008, s. 23 a 253–255) stejně jako na jiné texty rabínské literatury (tamtéž, s. 24–25), jejichž obsah referují dle literatury odkazované v příslušných pozn. pod čarou.

on the Emperor Julian and the reception of his legacy (dropped from the later Italian editions) in which particular attention is paid to Voltaire. However, first of all, Canfora misreported the content of the article on Julian in the *Dictionnaire philosophique*, mistaking it for that in the *Questions sur l'Encyclopédie par des amateurs*. Further, his accusation against Ammianus and Voltaire of anti-Semitism lacks clear foundation in the case of the former and is opposed by the approach of at least some of the specialists whose observations and findings cannot be disregarded in the case of the latter. Reviewing the actual content of Voltaire's article in the *Dictionnaire philosophique*, it is worth considering how Voltaire dismisses the claim of some Christian authors that Julian wanted to disprove Jesus' prophecy concerning the temple. Not only is Voltaire's insisting on that Jesus had never banned the restoration of the Temple correct, but there even seems to be nothing to support the persuasion of some modern authorities that the prophecy was in Julian's time commonly understood that way. Only after his unsuccessful attempt such approach appeared. Canfora's label "syncretically tolerant concept" coined for Julian's motivation to rebuild the Temple seems preferable to the opinion of many modern authorities according to whom Julian's motivation was, at least partly, anti-Christian. Hardly tenable, on the contrary, is the opinion of both Voltaire and Canfora that the rebuilding of the Temple had in fact never begun and nothing to support by can be adduced for another opinion of Voltaire, ventured only in the *Questions sur l'Encyclopédie*, that Julian himself abandoned his idea, obviously fearing the Jewish prophecies that in the rebuilt Temple all nations would worship afterwards.

keywords: Jews; anti-Semitism; *Dictionnaire philosophique*; Ammianus Marcellinus; *Against the Galileans*; Julian's letters

klíčová slova: Židé; antisemitismus; *Dictionnaire philosophique*; Ammianus Marcellinus; *Proti Galilejským*; Iulianovy dopisy

Očekávání recenzentovo, že se Canforovy *Dějiny řecké literatury* stanou na dlouhou dobu jedinými dějinami řecké literatury v našem prostředí,¹ je zatím stále naplňováno, a to navzdory domněnce z jiné recenze, že „pravděpodobně nezaplní mezeru, kterou představuje neexistence české vysokoškolské

¹ Viz ŠOUREK 2001, s. 293.

učebnice dějin řecké literatury“.² V obou recenzích jsou tato vyjádření součástí kritiky, které sám nemohu nedat za pravdu, přestože jsem knihu sám kdysi přečetl se zájmem – četl jsem ji totiž jako zájemce o dějiny antiky, nikoli literaturu. Proto jsem ocenil, že, opět slovy druhé z obou recenzí, „odhaluje ‚zákulisi‘ politické a literární, vztahy mezi jednotlivými protagonisty politického a kulturního života, okolnosti vzniku filozofických či literárních škol, literárních děl, jejich kritiku již v antice atd.“³ Popřít nemohu ani Canforovu erudici,⁴ přesto však příležitostná hloubková konzultace jeho knihy někdy končí dojemem, že erudice *jen* jedné autority k napsání takto rozsáhlé syntézy dnes už prostě nestačí.⁵ Proto považuji za vhodné tuto autoritu korigovat, je-li to kde nutné, protože jako výklad kulturních dějin antického Řecka může Canforova kniha jistě dobře sloužit dokonce i tehdy, až bude eventuálně k dispozici i česká vysokoškolská učebnice dějin řecké literatury.

Pasází, kterou je z tohoto důvodu třeba se zabývat, je Canforův výklad o císaři Iulianovi. Ten se totiž postupu obvyklému jinde v knize vymyká, protože ho zahajuje prostorově celkem velkorysý vhled do recepce Iulianova působení, nadepsaný jako „‘Mýtus’ o Iulíaniovi“.⁶ A jedním z participantů, jemuž je věnována pozornost, je Voltaire a jeho polemika s údajným pojetím Iuliana coby stále aktuálního protivníka, které měl ve své *Histoire de l'empereur Julien l'Apostate*, publikované v roce 1735, předložit Jean Philippe René de La Blérierie.⁷ Především touto polemikou měl totiž Voltaire

² Tak BROŽOVÁ 2002, s. 112.

³ Tak BROŽOVÁ 2002, s. 111.

⁴ Jak ji vyzdvihuje BROŽOVÁ (2002, s. 111).

⁵ I ŠOURKOVÍ (2001, s. 293) ostatně stálo za vypíchnutí, že konkurenční *Cambridge History of Classical Literature* „zpracovala velká skupina odborníků specializujících se na určitý žánr nebo období“, byť to dále nerozvádí.

⁶ CANFORA 2001, s. 657–662.

⁷ CANFORA (2001, s. 660) ho skutečně prezentuje jako protiulianovského autora, srov. však REBENICH – WIEMER 2020, s. 13–14: jeho v roce 1735 publikovanou práci byla *Vie de l'empereur Julien* a šlo o první moderní Iulianovu biografii. Jeho život podle ní měl sice být lekcí, jak musí skončit vládce, který odpadl od boha, ale současně čerpala ze všech dostupných pramenů, včetně Iulianových vlastních spisů, a vyjádření těchto pramenů pečlivě srovnávala. Iulianovi přitom přiznávala i ctnosti, i když každá měla být zkažena nějakou vadou. Vzápětí byla přeložena do angličtiny (1746) i němčiny (1752), zatímco samotný La Blérierie vydal v roce 1748 knihu věnovanou Iulianovu nástupci Iovianovi, k níž připojil francouzské překlady několika Iulianových děl a dopisů. A dále srov. REBENICH 2020, s. 409: právě tato

zaplnit „dlouh[é] a vášnivě stylizovan[é]“ heslo *Julien le Philosophe* ve svém *Dictionnaire philosophique* publikovaném v roce 1764.⁸

V následujícím odstavci označeném marginálním titulkem „Problém židovství a Voltairův antisemitismus“ Canfora dále vysvětluje, že je překvapivé, kolik prostoru Voltaire věnoval vyvracení obvinění, že Iulianus stranil Židům,⁹ založeného na tom, že se Iulianus pokusil obnovit jeruzalémský chrám, jak to vylíčil zejména Ammianus Marcellinus.¹⁰ Následuje výklad,

knihy totiž nesla titul *Histoire de l'empereur Jovien et traduction de quelques ouvrages de l'empereur Julien* (a tedy Canforu zmyšlíla?), zatímco dříve publikovaná „subversive biography“ sice líčila Iulianovu smrt jako boží pomstu, ale také Iuliana obhajovala proti primitivním útokům na jeho život a charakter.

⁸ Vzhledem k tomu, že toto první vydání Voltairova slovníku je přeloženo do češtiny, viz VOLTAIRE 1997, a že konkrétně na s. 3 překladatelka uvádí, že čtenářům předkládá „překlad ... v téměř objemu, v jakém vyšel při svém prvním vydání. Bylot původním Voltairovým úmyslem napsati jakýsi kapesní slovník ... Teprve postupem času vzrostlo toto dílo nadmíru ...“, může Canforův čtenář, tak jako kdysi autor tohoto příspěvku, pocítit zájem si heslo sám přečíst, zvláště když o něm CANFORA (2001, s. 661) dále hlásá toto: „Není nezajímavé všimnout si, že právě heslo ‘Iúliános’ patří spolu s hesly ‘Abrahám’, ‘duše’, ‘ateismus’, ‘křesť’ a ‘Mojžíš’ ke kompozičnímu jádru *Filozofického slovníku*: jde o první hesla, která byla napsána najednou, a to v září 1752 na návrh pruského krále Fridricha Viléma II., známého ochránce ‘filozofů’. Tematická a stylistická soudržnost této skupiny hesel ilustruje lépe než jakékoliv jiné úvahy původní záměr a bojovný cíl *Slovníku*: byl z tohoto důvodu okamžitě zcenzurován pařížskou teologickou fakultou i parlamentem a byl vyřčen rozsudek, že má být spálen rukou katovou jakožto ‘nástroj zkázy mravů’, jak to formuloval mluvčí francouzského krále Joly de Fleury.“ Přesto ve zmíněném českém překladu Iulianovo heslo chybí, čehož příčina vyplyne zde níže.

⁹ Sám CANFORA (2001, s. 661) toto obvinění formuluje takto přímočaře, ovšem odkazuje coby na příklad na *Soz. h.e.* V, 22, který v § 2 říká toto: ἐποίησε δὲ τοῦτο οὐ τὴν θρησκείαν, ὡς εἰκάξω, ἑταυρῶν ..., ἀλλ’ ὅτι μίσους ἀσπόνδως πρὸς αὐτοὺς εἶχον οἱ Ἰουδαῖοι· καὶ τῇ πρὸς τοὺτους θεραπειᾷ λυπεῖν ἐσποῦδαζεν οἷς ἀπηχθάνετο („Neudělal to, jak tuším, protože to náboženství schvaloval ..., ale protože Židé je (sc. křesťany) mají v nesmiřitelné nenávisti a snažil se lichocením vůči nim činit příkoří těm, kterým se protivil“, přel. IP). V tomto podání tedy nejde o obvinění z nějaké náklonnosti k Židům, ale jejich preferování oproti křesťanům, a navíc ze zistných důvodů.

¹⁰ Totiž AMM. XXIII, 1, 2–3 (Canfora odkazuje na §§ 1–3, ale v § 1 k věci nic není): *et licet accidentium uarietatem sollicita mente praecipiens multiplicatos expeditionis apparatus flagranti studio perurgeret, diligentiam tamen ubique diuidens imperitque sui memoriam magnitudine operum gestiens propagare ambitiosum quondam apud Hierosolyma templum, quod post multa et internecia certamina obsidente Vespasiano posteaque Tito aegre est oppugnatum, instaurare sumptibus cogitabat immodicis negotiumque maturandum Alypio dederat Antiochensi, qui olim Britannias curauerat pro praefectis. cum itaque rei idem fortiter instaret Alypius iuuaretque*

který snad má oponovat (?) tomu Voltairovu: Ammianovo vyličení obsahuje detaily, které se blíží křesťanskému podání (poznámka v závorce, že je zřejmé, že i Ammianus sdílel antisemitismus, je Canforova vlastní každopádně);¹¹ práce na chrámu zřejmě nebyly ani pořádně zahájeny vinou nechuti

prouvinciae rector, metuendi globi flammaram prope fundamenta crebris assultibus erumpentes fecere locum exustis aliquotiens operantibus inaccessum hocque modo elemento destinatus repellente cessavit inceptum („Ačkoli si Julianus ve své starostlivé mysli představoval, co různého se může přihodit, a zmnohonásoboval přípravy k válečnému tažení i s planoucím úsilím je urychloval, přece svou přičinlivost rozděloval na všechny strany a v touze rozšířit velikost děl památku na svou vládu zamýšlel vynaložit ohromné náklady a obnovit nádherný kdysi chrám v Jeruzalémě, jehož bylo po mnoha vražedných bojích za Vespasianova a potom Titova obležení stěží dobyto. Spěšné provedení toho úkolu uložil antiochijskému Alypioví, jenž kdysi spravoval Britanii jako praefektův zástupce. Přestože Alypius onu věc usilovně zařizoval a také provinciální správce při tom pomáhal, vyrážely s častými výbuchy blízko základů děsivé chuchvalce plamenů a pro dělníky, kteří byli několikrát popáleni, učinily to místo nepřístupným. Když tedy žil takto vytrvale mařil započaté dílo, ustalo se v něm.“ Přel. Josef ČEŠKA, s. 365–366).

¹¹ A kromě samotného sdělení, které je rozebráno zde níže, je třeba jí vytknout, že slovy „se svými křesťanskými odpůrci“ budí dojem, jako by nějaké odpůrce mezi křesťany měl Ammianus. Ve skutečnosti ale byla recepce jeho díla v antice minimální, jak o tom svědčí existence jediného testimonia, totiž Prisc. *inst. gramm.* IX, 51 [GL II, p. 487] *Marcellinus rerum gestarum XIII*: «*tamquam licentia crudelitati indulta*», které dosvědčuje přítomnost Ammianova díla v 6. stol. v Konstantinopoli. Právě gramatikova citace zrovna ze XIV. knihy však přivedla moderní badatele (srov. ČEŠKA 2002, s. 11, SABBAAH 2003, s. 47 s pozn. 21) k oprávněnému podezření, že i Priscianův rukopis začínal stejně jako dnes dochovaný text právě touto knihou, což ovšem přesvědčení, že Ammianovo dílo nebylo příliš rozšířené, ještě posiluje: poměrně brzy mohl být dosažitelný jen jeden nekompletní rukopis, z něhož si kopii pořídil jak Priscianus, tak vlastník předlohy kopie uchovávané později v Hersfeldu (k dochovaným rukopisům srov. ČEŠKA 2002, s. 11–13). Tuto situaci ostatně potvrzuje i zevrubná studie pramenných vztahů mezi dochovanými zprávami o Iulianově pokusu obnovit chrám, tedy LEVENSON (2004). S návazností na podání Ammianovo totiž pouze zřejmě počítá v případě Rufina z Aquileie (tamtéž, s. 419–421) a je si jí jistý v případě Zónarově (tamtéž, s. 436). Pokud však jde o toho prvního, i autor studie k otázce jeho latinských pramenů, tedy DUVAL (1997), sice Ammiana příležitostně zmiňuje (srov. tamtéž, s. 139–140 s pozn. 43 a s. 141 s pozn. 50), ale aby Rufinovy údaje korigoval, takže jako o jeho prameni o něm neuvažuje. K tomu je ostatně po ruce i dobrý důvod: Ammianovo dílo, či jeho příslušná část, se snad stalo dostupným, a to nejprve v Římě, počátkem 90. let 4. stol. a možná se mu hned dostalo i značného ohlasu, nicméně o detaily jsou vedeny spory, jak dostatečně pro potřeby tohoto nástinu vyplývá z výkladu SABBAAHOVA (2003, s. 50–54), byť spory pokračují. Rufinus se ovšem z Jeruzaléma vrátil v roce 397 a nejprve pobýval v klášteře v sousedství Říma a poté, někdy před velikonoce 399, se přemístil do Aquileie, ale Řím zřejmě nadále pravidelně

Iulianova okolí a jeho snaha byla součástí „synkreticky tolerantní koncepce“, která měla respektovat lokální božstva. Nakonec Canfora konstatuje, že Voltaire „pečlivě dbá o to, aby Iúliána zbavil obvinění ze sympatií vůči Židům (je známo, že Voltaire sám zastával otevřeně antisemitský postoj) a Ammianovo vyprávění se mu naprosto nehodí; pokouší se jeho existenci řešit málo opodstatněnou hypotézou, že jde o křesťanskou interpolaci“.¹²

Canforův výklad je však nejen nepřehledný, ale v mnoha ohledech i vadný. Prvním problémem je už to, že v prvním vydání Voltairova slovníku z roku 1764 iulianovské heslo nefiguruje. Objevuje se totiž až v samostatném suplementu zřejmě k pátému vydání, publikovaném buď v roce 1765, nebo v jednom ze dvou následujících.¹³ Začleněné do těla slovníku pak je v šestém vydání z roku 1767.¹⁴ V obou je však Iulianus zmíněn i v *addition importante* k dodatku k heslu *Baptême*.¹⁵

navštěvoval (tak VAN DEUN 2003, s. 161), takže se s Ammianovým dílem seznámit mohl. Svě *Církevní dějiny* ale napsal na žádost místního biskupa Chromatia během obležení Aquileie Alarichem v roce 402 (tamtéž, s. 162), takže exemplář Ammiana, i kdyby ho už znal, si k tomu mohl nechat pořídit stěž. Nezdá se však ani pravděpodobné, že by o něj měl zájem, protože událostem politického a vojenského charakteru sám věnoval pozornost jen minimální (srov. tamtéž, s. 164), takže pramen značně rozsáhlý a zaměřený právě na ně sotva mohl potřebovat. Že by tedy z Ammiana čerpal, je jen teoretická, ale nepravděpodobná možnost. Stran Zónary je pak třeba, jak vyplývá z výkladu BLECKMANNOVA (2009, s. 65–77), jednoznačně preferovat model, v němž Ammianus nefiguruje jako předloha tradice, z níž čerpal Zónarás, ale jako další z jejich uživatelů. Jako o křesťanském odpůrci Ammianovu lze tedy jen stěží uvažovat o Rufinovi, ale o nikom jiném, takže Canforův plurál naprosto není na místě, ale velmi pravděpodobně ani eventuelní singulár.

¹² Tak CANFORA 2001, s. 661, k problematičnosti jeho dojmu, že Iuliana bylo třeba bránit proti obvinění „ze sympatií vůči Židům“, ale srov. výše na s. 32 s pozn. 9. Tamtéž (s. 661–662) pak následuje zdůraznění dobového přínosu Voltairova hesla, jímž bylo zjištění, že Iulianus byl nábožensky tolerantní, což zde níže ani jinde rozporovat nehodlám.

¹³ [VOLTAIRE] [s.a.] je ve svém titulu prezentován jako suplement k vydání z roku 1765, z první věty *Préface des éditeurs* však vyplývá, že jde o suplement k pátému vydání: „Il y a déjà cinq éditions de ce Dictionnaire, mais toutes incomplettes & informes.“ Je publikován anonymně s tím, že materiál v něm obsažený je „tirés des meilleurs Auteurs de l'Europe“. K heslu *Julien le Philosophe, Empereur Romain*, s atribucí „Tiré de Mr. Boulanger“, srov. [VOLTAIRE] [s.a.], s. 52–57.

¹⁴ Srov. [VOLTAIRE] 1767, s. 316–322, atribuce je tatáž jako ve výše probraném v suplementu.

¹⁵ Srov. [VOLTAIRE] [s.a.], s. 14–15 a [VOLTAIRE] 1767, s. 513, v obou případech taktéž s atribucí „Tiré de Mr. Boulanger“.

Dále je obsah hesla pestřejší, než sugeruje Canforův výklad. Podle Voltaira jsou Constantinus a Iulianus hodnoceni opačně, než si zaslouží, čehož příčinou je jejich vztah ke křesťanství. Ten Iulianův však vzešel z toho, co si vytrpěl během svého mládí, sám naopak křesťany nepronásledoval a provínění proti sobě jim odpouštěl. Měl přednosti Traianovy, ctnosti Catonovy, obdivuhodné vlastnosti Caesarovy, ale nic z jejich nedostatků, zdrženlivost Scipionovu a vyrovnal se Marku Aureliovi. Theodórétovu zprávu, že obětoval ženu v chrámu v Karrhách,¹⁶ stejně jako tvrzení, že když umíral, nabral z rány několik kapek krve a mrštil jimi k nebi se slovy „Zvítězil jsi, Galilejský“,¹⁷ tak už nebude možné opakovat. A nebude možné se mu vysmívat, jak to činili obyvatelé Antiocheie.¹⁸ Iulianovy ctnosti, jak je lze poznat z jeho spisů, které La Blérierie četl, převáží tyto nedostatky. Zbývá tak prý prozkoumat jednu věc, totiž zda chtěl obnovit jeruzalémský chrám, aby usvědčil Ježíšovo proroctví ze lži.¹⁹

¹⁶ Srov. THDT. *h.e.* III, 26, 2–3.

¹⁷ Voltairovo podání se nejlépe blíží tomu, co hlásal opět THDT. *h.e.* III, 25, 7.

¹⁸ Konkrétně, dle Voltaira, jeho nepěstěnému vousu a způsobu chůze, o čemž informuje AMM. XXII, 14, 3, a k tomu prvnímu srov. i IVL. *mis.* 3 [338B–339B]; 19 [349C]; 27 [355D]; 32 [360D]; 36 [364B]; 38 [365D].

¹⁹ Jak z toho Iuliana přímo obviňují Io. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 8 [PG XLVIII, col. 901]: ὁμοῦ τε ἐλπίζων ὁ μεμηνὸς καὶ ἀνόητος τοῦ Χριστοῦ περιγράφει τὴν ἀπόφασιν, τὴν οὐκ ἔῴσων ἀναστῆναι τὸν ναὸν ἐκεῖνον („Zároveň ten smyslu zbavený šílenec doufal, že zapraví Kristův výrok nedovolující ten chrám postavit“, přel. IP), PHILOST. *h.e.* VII, 9: τοὺς τοῦ σωτήρος χρησμούς, οἳ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀνατετράφθαι λέγουσιν ὥστε μηδὲ λίθον ἐπὶ λίθῳ μεῖναι, τούτους ὁ ἀποστάτης εἰς ψεῦδος ἐλέγχειν διανοηθεὶς („Spasitelovy věštby, které říkají, že Jeruzalém bude zničen tak, že nezůstane ani kámen na kameni, ty si odpadlík usmyslel usvědčit jako lživé“, přel. IP; a srov. i VII, 14) a do třetice znovu THDT. *h.e.* III, 20, 1: παραυτίκα προσέταξεν ὁ θεομοσῆς ἀνεγεῖραι τὸν καταλυθέντα νεών, τὴν δεσποτικὴν ὑπολαμβάνων ὁ μάταιος πρόρρησιν διελέγχειν („Ten boží vyděděnc ihned nařídil pozdvihnout stržený chrám s pošetilou domněnkou, že zvrátí předpověď Páně“, přel. IP). Soz. *h.e.* V, 22, 6 zase připisoval tutéž motivaci pohanům, kteří se podíleli na stavbě: οἱ μὲν γὰρ οὕτε Ἰουδαίους εὐνοοῦντες ἐκοινωνοῦν αὐτοῖς τῆς σπουδῆς, ὑπολαβόντες δύνασθαι κατορθοῦν τὸ ἐγχείρημα καὶ ψευδεῖς ἀπελέγξαί τοῦ Χριστοῦ τὰς προρρήσεις („Ti totiž s Židy nespoulpracovali z náklonosti k nim, ale usoudili, že jsou schopni dílo provést a usvědčit Kristovy předpovědi jako lživé“, přel. IP). Proč by se však měli Iulianus či pohané domnívat, že kýženého efektu dosáhnou, z těchto podání jasně není. K samotnému (eventuálnímu) proroctví srov. níže na s. 48.

Výklad o chrámu Voltaire uvozuje lehkým nástinem obsahu zprávy Ammianovy a citátem, v němž La Bléterie hlásal, že Iulianus a filozofové v jeho okolí nechtěli věřit v zázrak,²⁰ i když ho museli tušit. Voltairovy námitky jsou následující: (1) V evangeliích není nikde řečeno, že chrám nebude obnoven, pouze dle Matouše nezbude kámen na kameni z chrámu Idúmejce Héróda.²¹ (2) Božství nemůže záležet na tom, zda na místě, kde Židé zabíjeli voly a krávy, je chrám, obchody, nebo mešita. (3) Neví se, zda plameny vyrážely z hradeb města, či z chrámu;²² proč by však Ježíš páčil Iulianovy dělníky, a ne Umarovy a Saláhuddínovy, když stavěli mešitu?²³ (4) Ježíš předpověděl, že v Jeruzalémě nezůstane kámen na kameni,²⁴ ale nezakázal ho obnovit. (5) Ježíš předpověděl více věcí, které Bůh nedovolil uskutečnit, např. konec světa než přejde stávající generace.²⁵ (6) Zprávu o zázraku nepodává Iulianus (kdyby ano, předpokládal by Voltaire, že byl oklamán křesťany, kteří sami dělníky zabili), byl totiž zaneprázdněn přípravami perského

²⁰ Což ostatně naznačuje už Gr. NAZ. *or.* V, 5.

²¹ Že aktuální chrám vystavěl Héródés, sám Matouš nikde nezdůrazňuje, k předpovědi samotné však srov. Mt 24, 1–2, jak je níže na s. 48 probrána v kontextu ostatních novozákonních pasáží.

²² Ammianus to ve zprávě citované výše v pozn. 10 opravdu neupřesňuje, k dalším pak srov. níže pozn. 109.

²³ Ke stavební aktivitě muslimských vládců v oblasti Chrámové hory srov. GRABAR 1986, zejm. s. 340, 341 a 343. Na místě Héródova chrámu stála dle zprávy poutníka Arculfa kolem roku 680 malá převážně dřevěná mešita. V roce 691 zde chalífa Abdulmalik nechal vystavět Skalní dóm, zatímco existence mešity al-Aksá je nesporně zdokumentována až k době vlády jeho syna al-Valída, tedy pro léta 705–715. Saláhuddín se po vypuzení křižáků věnoval především odstraňování stop jejich předchozí přítomnosti a reislamizaci prostoru a nechal zřídit nový mihráb v al-Aksá a dopravit do ní nový minbar. Pokud jde o Umara, legendu o jeho návštěvě hory zmiňuje stručně GOTEIN (1986, s. 324), ta mu však přisuzuje jen vyčištění prostoru chrámu od rumu schválně zde nakupeného křesťany. Tamtéž (s. 325) pak je zmíněna zpráva z 10. stol., podle níž zde měl první umajjovský chalífa Mu'ávija vybudovat muslimskou svatyni „po Umarovi“ (?). ELAD (1999, s. 29–31 a zejm. 31–32) však uvádí, že některé další tradice Umarovi přisuzovaly položení základů mešity a pozdější legendy ho dokonce spojují s al-Aksá. Voltaire tak zřejmě reflektuje právě tyto legendy (protože podle Eladem taktéž zmiňovaných křesťanských stavba – v tomto případě na místě Skalního dómu – spadla, než byl na radu Židů odstraněn kříž z vrcholu Olivové hory).

²⁴ I k této předpovědi srov. níže na s. 48.

²⁵ K předpovědi přímo z úst Ježíšových srov. Mk 9, 1; 13, 30; Mt 10, 23; L 9, 27 a srov. i J 21, 20–23. K její reflexi v rané křesťanské tradici srov. 1Te 4, 13–15; 1K 7, 28–31; *Ivst. dial.* 28, 2; *TERT. cult. fem.* II, 9, 8.

tažení a stavbu chrámu odložil na později. (7) Podává ji pohan Ammianus, a je tedy dobře možné, že jde o křesťanskou interpolaci, ale stejně možné je i to, že Ammianus jí z pověrčivosti věřil; dějiny od Liviových po De Thouovy jsou zamořeny zázraky. (8) Kdyby Ježíš dělal zázraky, bránil by tomu, aby byl obnoven chrám, kde sám obětoval a kde byl obřezán, aniž by zázrakem učinil křesťany z národů, které se křesťanství vysmívají, či ještě spíše zabránil křesťanům ve vzájemném násilí?

La Bléterie v hesle skutečně zmiňován je, ovšem i Voltaire mu přiznává, že uznal některé Iulianovy ctnosti, není však spokojen s tím, že věřil, že Iulianova smrt byla boží pomstou. Podle Voltaira by pak všichni hrdinové, kteří zemřeli mladí, museli být potrestáni Bohem, Iulianus ale navíc zemřel při pronásledování nepřítele po mnoha vítězstvích, zatímco Iovianus po něm vládl ještě kratší čas a s ostudou, takže v čem tedy tkví boží pomsta? A zdůrazňuje i to, že stoik (*sic!*) Libanios chválil Iuliana před vrahem Thessaloníčanů Theodosiem,²⁶ kdežto Le Beau a La Bléterie se ho bojí pochválit před těmi, kdo navštěvují faru.²⁷

²⁶ Čímž měl ovšem jistě na mysli LIB. *or.* XXIV, tedy *De ulciscenda Iuliani caede*, pronesenou někdy v období od jara do podzimu 379, k čemuž srov. MALOSSE 2010, s. 127–128, zatímco k masakru Thessaloníčanů došlo až v roce 389 nebo 390 a míra Theodosiovy odpovědnosti je otázkou, k čemuž srov. DOLEŽAL 2014, zejm. s. 92–93 k dataci, s. 90 k proklamované aplikaci kritického myšlení na ne zcela uspokojivě informativní pramenné zprávy a s. 104 k jeho vlastnímu řešení: masakr způsobili vojáci, kteří měli provést menší množství poprav, ale zpanikařili, když obyvatelstvo dalo najevo nelibost. To je, mimochodem, scénář důmyslný a jistě možný, ale bohužel, množství neznámých, jak právě z Doležalova výkladu dobře vyplývá, je takové, že těžko lze kterýkoli z možných scénářů před jinými nějak výrazně preferovat, a pokud ano, tak je třeba to prezentovat spíše jako osobní přesvědčení než výsledek aplikace kritického myšlení. Chvála Iuliana se však objevuje i v řeči *Pro templis*, a to jak jen letmá, srov. LIB. *or.* XXX, 7 (získal veškerou ctnost) a 54 (byl tolerantní stejně jako podle Libania Theodosius), tak i dosti rozvitá a obratně koncipovaná, srov. tamtéž 40–41, což je pozoruhodné vzhledem k pochybnostem o tom, že řeč vůbec byla před Theodosiem proslovena, jak je v našem prostředí propagovala prof. Dostálová. Sám je však nesdílím a nejsem sám, k čemuž srov. PRCHLÍK 2015b, s. 72 v pozn. 36.

²⁷ Mimo zájem tohoto příspěvku musí zůstat, a ostatně ani není v kompetenci jeho autora, sledování dobového ohlasu Voltairova výkladu, i když Canfora se k němu vyjádřil (srov. výše v pozn. 12). Upozorním jen na jednu kuriozitku, totiž na poctivou snahu dokázat, že autorem hesla není [Nicolas Antoine] Boulanger, a usvědčit z něho samotného Voltaira. ONGARONUS (1778, s. 18, pozn. [a]) totiž připisuje Boulangerovi tři díla, *Le Despotisme orientale*, *L'Antiquite dévoilé* a posmrtné *Le Christianisme dévoilé*, a odvolává se na svědectví „viri docti

Obsahem *addition importante* k dodatku k heslu *Baptême* je následující citát o účinku křtu z Iulianovy *Hostiny císařů* (který je ovšem mylně kladen do úst Constantinovu synovi Constantiovi namísto Constantina samotného): „Kdokoli je násilník, kdokoli je potřísněn vraždou, kdokoli je obtížen vinou a hanbou, ať přijde s důvěrou, neboť touhle vodou jej omyji a hned bude čistý.“²⁸ Voltaire pak k citátu poznamenává, že toto učení způsobilo, že mocní odkládali křest až na smrtelné lože.

Nad čím je dále třeba se pozastavit, je nálepka antisemity, kterou Canfora rozdává téměř na potkání.²⁹ Pokud jde o Ammiana, tváří se, že konstatuje fakt, ovšem na základě líčení, v němž sám cokoli závadného hledám marně.³⁰ Ammianus se však o Židech vyjadřuje ještě na třech jiných místech, přičemž konstatuje, že Pompeius vytvořil po podmanění Židů z Palestiny provincii s vlastní soudní pravomocí, pro niž má při jejím stručném popisu i slova obdivu;³¹ zmiňuje historku, jak Marka Aurelia, když Palestinou

atque eruditi“, kteří je pečlivě prostudovali a nic, co by odpovídalo obsahu hesla, nenašli. Třetí pak četl Ongaron sám a nenašel v něm nic o Iulianovi ani obnově chrámu. K samotnému Boulangerovi ovšem srov. i ROOM 2010, s. 71: ono posmrtné protináboženské dílo napsal ve skutečnosti Paul d'Holbach a i on si Boulangerovo jméno vypůjčil jako pseudonym.

²⁸ IVL. *Caes.* 38 [336AB]: “Ὅστις φθορεύς, ὅστις μιαιφόνος, ὅστις ἐναγής καὶ βδελυρός, ἴτω θαρρῶν· ἀποφανῶ γὰρ αὐτὸν τούτῳ τῷ ὕδατι λούσας αὐτίκα καθαρὸν. Přel. Václav PRACH, s. 51. Ke kompletnímu znění úryvku a kontextu myšlení antických pohanských odpůrců křesťanství srov. PRCHLÍK 2015b, s. 70.

²⁹ Proč přitom používá právě tento pojem, respektive zda s nějakým záměrem, nejsem s to posoudit. Sám jsem ale přesvědčen o značných limitech tradičního rozlišování mezi antijudaismem a antisemitismem, a zejména o absenci termínů pro případy, kdy ani jeden z těchto dvou nevyhovuje, k čemuž srov. PRCHLÍK 2020b, s. 282–283, pozn. 1 a srov. i s. 305, pozn. 78. Proto mi – paradoxně – jako řešení ani ne nejméně špatné, ale spíše jediné, které je po ruce, připadá držet se termínu antisemitismus v jeho vágním pojetí jakékoli blíže nespecifikované nenávisti vůči Židům. V situaci, v níž by roli hrál i skutečný moderní rasisticky založený antisemitismus, bych toto řešení za vhodné nepovažoval, ale pro výklad zde níže, který tak díky tomu nebude ještě dále komplikován sporem i terminologickým, se mi zdá přijatelné.

³⁰ Srov. výše v pozn. 10 a k tomu i STERN 1980, s. 602: „Ammianus does not state his own view on the proposed restoration of the Temple.“ Jakkoli jde o konstatování očividného faktu, vzhledem k tomu, že Canfora ho zřejmě nebere v potaz, je třeba ho zdůraznit. Podle DRIJVERSE (1992, s. 22, pozn. 16) i PENELLY (1999, s. 18) kritizoval Ammianus spojením *sumptibus immodicis* vysoké výdaje na projekt, ale to jistě nemusí být výrazem antisemitismu.

³¹ Srov. AMM. XIV, 8, 11–12. K nepřesnosti, pokud jde o vznik provincie, srov. STERN 1980, s. 605.

procházel, měli popudit „smradlaví a často se hašteřící Židé“,³² a informuje, že během tažení podél Eufratu bylo Iulianovými vojáky vypáleno „město pro nízké hradby opuštěné židovskými obyvateli“. ³³ Z těchto čtyř míst má samozřejmě nejantisemitštější potenciál to třetí, které v minulosti bývalo označováno za zdroj středověkého konceptu *foetor Iudaicus*,³⁴ ne vždy ovšem s tím, že jím nutně musel být i Ammianus sám.³⁵ Nejspíše jím však nebylo ani ono místo, protože Ammianovo dílo nebylo ve středověku prakticky známé,³⁶ to by však z Ammiana samotného nálepku antisemity neshlívalo,

³² Srov. AMM. XXII, 5, 5: *Iudaeorum fetentium et tumultuantium saepe*, přel. Josef ČEŠKA, s. 328. Následovat měl Markův bolestný výrok: „Ó Markomani, Kvádové a Sarmati, konečně jsem našel jiné lidi, ještě neklidnější, než jste vy“ (*o Marcomanni, o Quadi, o Sarmatae, tandem alios uobis inquietiores inueni*, přel. Josef ČEŠKA, s. 328). Podle DOLEŽALA (2015, s. 35) ovšem měli Židé podle Marka být „nespořádanější“, k čemuž bez jakéhokoli dalšího vysvětlení připojuje v závorce výraz *inertiores*. To ale není ideální řešení situace, v níž jednak překládá výraz *iners* způsobem přinejmenším velmi obtížně obhajitelným, ale současně vůbec nekomentuje textovou koruptelu, k níž srov. Seyfarthův aparát, ale i STERN 1980, s. 607: ve fuldském rukopise stojí nesmyslné *inertiores*, což hned dva raní editoři opravili právě na *inertiores* a ve 20. stol. toto čtení obhajoval např. Schenkl, ale ve smyslu „línější“, kteroužto vlastnost pohané Židům kvůli pravidelnému slavení šabatu připisovali běžně. Sternovou oprávněnou námitkou ale je, že Markomanům, Kvádům a Sarmatům připisována nebyla, a lze přihodit i to, že v Ammianem vylíčené situaci by asi Marcus těžko mohl chtít vyčíst Židům právě lenost. Čtení *inquietiores* je Geleniovo, který ještě měl k dispozici ztracený hersfeldský rukopis, a proto ho moderní editoři preferují. Stern ovšem uvažoval i o *ineptiores* z jednoho z pozdějších rukopisů.

³³ Srov. AMM. XXIV, 4, 1: *ciuitas ob muros humiles ab incolis Iudaeis deserta*, přel. Josef ČEŠKA, s. 408.

³⁴ Viz např. REINACH 1895, s. 353 v pozn. 3; ROSENTHAL – GOTTHEIL 1901, s. 523; FISHBERG 1911, s. 314.

³⁵ REINACH (*loc. cit.*) ovšem domněnku Joělovu a Loebovu, že místo klíčového výrazu *fetentium* bylo v textu původně *petentium*, přičemž dokonce mohlo jít nikoli o omyl, ale zlomyslnost pozdějšího opisovače, odmítl poměrně přesvědčivě poukazem na participium *petens* stojící v bezprostřední blízkosti *fetentium*, nicméně FISHBERG (*loc. cit.*) právě s tím počítal znov. Oprávněnou je však i námitka STERNOVA (1980, s. 606), podle něhož by tak *petere* muselo být intranzitivní, což považoval za nepravděpodobné.

³⁶ K čemuž srov. výše v pozn. 11. Co se ovšem nabízí, je uvažovat o Ammianovu prameni, protože historiku o Marku Aureliovi jistě musel znát z nějakého psaného pramene. Přitom stojí za pozornost, že, alespoň dle FISHBERGA (*loc. cit.*), se přímo tento koncept objevuje poprvé u VEN. FORT. *carm.* V, 5, 109–112, tedy autora působícího v Gallii (k jeho původu i studiu v severní Itálii, cestě do Gallie i její motivaci a stručně i zbytku života stráveného tamtéž srov. ENGELBRECHTOVÁ 2021), kde dost možná vznikl i pramen přinejmenším ve 4. stol.

pokud by takový postoj dával najevo. Právě proto je ale třeba zdůraznit, že jeho formulace, jakkoli je urážlivá, nemusí být výrazem Ammianova postoje vůči Židům obecně³⁷ a že z ní není nikterak zřejmé, že jde o jeho, a nikoli o Markovo okamžité a spontánní zhodnocení dané situace,³⁸ byť to první samozřejmě nelze vyloučit.³⁹

Pokud jde o oprávněnost onálepkování Voltaira coby antisemity, není plně kompetentní vyjádření zcela v mých možnostech, určitě je však třeba vzít v potaz, jak se aktuálně přístup k tomuto konceptu v moderním bádání proměňuje,⁴⁰ a také odkázat na autority, které odmítly, že by mu taková nálepka patřila oprávněně, a přitom poukázaly na okolnosti, které s představou antisemity dohromady opravdu nejdu.⁴¹

známý a široce používaný, a to i Ammianem, tedy tzv. *Enmannsche Kaisergeschichte*, k níž srov. PRCHLÍK 2022, s. 27–49. Uvažovat o tom, že právě z ní se tato historika mohla rozšířit v křesťanském prostředí, tak je sice spekulativní, ale aspoň nikoli bohapusté spekulativní.

³⁷ STERN (1980, s. 601) ji ovšem komentuje v tom smyslu, že „[i]t is clear that Ammianus was unsympathetic to Jews“, poukazuje však na to, že „[e]lsewhere Ammianus displays a critical attitude towards other nations also“, totiž vůči Egypťanům a Peršanům (srov. AMM. XXII, 6, 1 a 12, 1). Navíc výše (tamtéž, s. 600–601) si tentýž Stern všímá dalších pozoruhodných a ne na první pohled patrných momentů v Ammianově výkladu o provincii: Héróda prezentuje jako někoho všeobecně známého (oproti MACR. *Sat.* II, 4, 11 – tento postřeh bohužel nezužitkoval PRCHLÍK (2017) ve své polemice s Cameronem o náboženském přesvědčení Macrobiově), dobytí Jeruzaléma ho neinspiroje k nějakému komentáři stran důsledků pro Řím (na rozdíl od RVT. NAM. I, 395–398 – ke kontextu této pasáže srov. DOLEŽAL 2015, s. 35, ke sporu o její interpretaci PRCHLÍK 2020a, s. 10–11 s pozn. 9 a 10) a nemá potřebu se pouštět do nějakého exkursu v duchu Tacitově (srov. TAC. *hist.* V, 1–13, ale k němu i velmi neotřelý pohled GRUENŮV [2016, s. 265–280]).

³⁸ Markova případná vyjádření o Židech v jeho vlastním díle k dispozici nejsou, nebo alespoň REINACH (1895) ani STERN (1980) žádná neregistrují.

³⁹ Pro úplnost je ještě třeba dodat, že podezření, že Ammianus úmyslně opomenul vylíčit povstání Židů v Palestině potlačené Caesarem Gallem, protože nechtěl právě Gallovi tuto zásluhu připsat, není oprávněné, takže není třeba případně spekulovat ani o tom, zda nebyl nějak motivován také, či dokonce právě jen, svým vztahem k Židům. Povstání, které dle zmínek v rabínské literatuře ve skutečnosti potlačil vojevůdce Ursicinus, jehož zásluhu Ammianus jistě opomenout nehodlal, totiž zřejmě vylíčil v nedochované XIII. knize svého díla, k čemuž, jakož i všem potřebným detailům a dalším odkazům srov. GEIGER 1979.

⁴⁰ K letmému nástinu srov. PRCHLÍK 2020b, s. 305 v pozn. 78.

⁴¹ Zejména srov. DESNÉ (1979), který připouští, že Voltaire je za antisemitu označován běžně a poukazuje na antologii jeho textů, kterou v roce 1942 sestavil Henri Labroue a z níž Voltaire vychází jako antisemita. Naproti tomu ale už v roce 1886 prohlásil „apoštol“ boje proti Židům Edouard Drumont, že Voltairovy útoky na Židy jsou osobního charakteru a že

Ani o Iulianově vztahu k Židům – který, pravda, nebyl jednoduchý a přímočarý⁴² – neinformuje Canfora dostatečně. Iulianus se o nich vyjadřuje na několika místech svého spisu *Proti Galilejským*, přičemž prohlašuje, že Židé mají v něčem správné představy, tytéž, které pohanům předali otcově,⁴³ a mimo víru v jednoho boha vše ostatní s pohany sdílejí;⁴⁴ že jen Židé jsou vyvoleným národem svého boha, který je ale jedním z místních božstev zastupujících boha nejvyššího, a není tedy stvořitelem všehomíra;⁴⁵ že

měl „židovskou duši“. Podle autora samotného se v *Dictionnaire philosophique* Voltaire obrací především proti Židům starověkým, zatímco vůči soudobým prosazuje toleranci, a jeho útoky na Židy jsou motivovány jeho protikřesťanskými postoji. DESNÉ (2002) pak dodává, že ve svém *Sermon du rabbin Akib* (1761) a *L'histoire de Jenny* (1775) Voltaire jako vůbec první prohlásil zabíjení Židů za zločin proti lidskosti a jejich diskriminaci za cizí myšlenkám osvícenství. Jeho protizidovské texty jsou podle něho namířeny proti křesťanství a jeho pojetí boha v dějinách. Tento poslední aspekt, totiž proč byl Voltaire myšlenkovým oponentem nejen křesťanství, ale i judaismu, coby protiv jím raženého univerzálního přirozeného náboženství, pak osvětluje velmi instruktivně ARKUSH (1993) a srov. i CHISICK (2002, zejm. s. 585 k limitům Voltairova historického rozhledu a s. 590 k důvodu, proč nerozlišoval mezi Židy minulosti a své současnosti). Tentýž pak zmiňuje i přinejmenším dva rysy Voltairova přístupu, které s antisemitismem nejsou kompatibilní: jeho kritika je principiální, nikoli adresná (s. 583), a Židy explicitně pojímá jako součást evropské komunity, a nehledí tedy na ně jako na „jiné“ (s. 593).

⁴² Čehož příčinu instruktivně vysvětluje BRADBURY (2020, s. 274–275).

⁴³ Srov. IVL. *Gal.* fr. 18 [96C].

⁴⁴ Srov. IVL. *Gal.* fr. 72 [306B], kde i upřesňuje, že jde o chrámy, posvátné okrsky (ADLER [1893, s. 601 s pozn. 3] ovšem chápe τεμενῆν jako ‚posvátné háje‘ a identifikuje Septuagintu jako zdroj nedorozumění), oltáře, rituální očisty a některá nařízení. Srov. však i CYR. AL. *Iul.* IX, 13, podle něhož Iulianus jinde poukázal na to, že pohané navíc praktikují věštění z vnitřností obětních zvířat, ale také v rámci některých kultů obřizku, a jako společné měl vyjmenovat tyto druhy obětí: prvotiny, celopaly, zásliby, díkuvzdání a podle Kyrillova zdání i čestné, očistné a smířčí oběti. Navíc podle samotného IVL. *Gal.* fr. 86 [354BC] a 87 [356C] věštění konkrétně z (příletu) komet a letu ptáků (k tomu ovšem srov. ADLER 1893, s. 603 v pozn. 6, s. 602–603, pozn. 5 a s. 612) provozovali i Chaldejci Abrahám, Izák a Jákob a srov. i IVL. *Gal.* fr. 82 [340A]. O Abrahámovi, Izákovi a Jákobovi pak IVL. *Gal.* fr. 86 [354B] dodává, že provádět obřizku se naučili v Egyptě, když tam pobývali jako cizinci, k čemuž STERN (1980, s. 548, *comm. ad loc.*) poznamenal, že už Kelsos hlásal, že i v tomto pro sebe tak typickém ustanovení nejsou Židé originální, zatímco Iulianus jim měl přiznávat, že patří mezi starobylé civilizace. Ke kritice monotheismu, respektive zákazu klanět se jiným bohům, a příkazu pamatovat na den šabatu srov. dále IVL. *Gal.* fr. 29 [152D], ovšem v kontextu chvály ostatních příkazů desatera, které prý za dodržování hodné považují všechny národy.

⁴⁵ Srov. IVL. *Gal.* fr. 19–20 [99E–106E] a fr. 25 [141CD]. V rámci druhého z těchto zlomků, srov. IVL. *Gal.* fr. 20 [106D], je proto problematizována myšlenka, že bůh by si ke své

mají jasně daná pravidla pro obřady a zbožnost a nesmějí zlořečit bohům, což ovšem pozdější generace nedodržovaly;⁴⁶ a že jim – na rozdíl od křesťanů – nelze vytknout, že vůbec neobětují.⁴⁷ Pro to všechno jistě Iulianus zdůrazňuje, že neslaví s Židy jejich svátky, ale ctí jejich boha.⁴⁸ O tom, že o Židech samotných ale ani Iulianus nijak vysoké mínění neměl, svědčí jiná místa téhož spisu: od nich prý totiž křesťané převzali bezbožnost a drzost⁴⁹ a napodobují i jejich popudlivost a roztrpčenost.⁵⁰ Dále tvrdí, že Hebreové oceňují napodobování hněvu, popudlivosti a žárlivosti svého boha;⁵¹ všímá si, že žijí neustále v otroctví nebo v cizině;⁵² a je přesvědčen, že z židovského národa nikdy nevzešly žádné významné osobnosti.⁵³

Podobně ambivalentní obrázek poskytují i Iulianovy dopisy. V jednom, adresovaném veleknězi Asie Theodórovi, si všímá, že Židé jsou ochotni pro své náboženství zemřít, ale uctívají nejvyššího boha, který je pohany uctíván i pod jinými jmény, mylí se však v tom, že neuznávají jiné bohy.⁵⁴ Vele-

zvláštní péči zvolil jeden malý národ, který se před méně než dvěma tisíci lety usadil v jedné části Palestiny, a později se Ivl. *Gal.* fr. 24 [138CD] ptá, proč by pohané měli projevovat vděčnost vůči bohu, který by se o ně nestaral a staral se jen o Židy? K podobnému názoru Voltairovu srov. ARKUSH 1993, s. 231, k nejasnostem stran Iulianova pojetí boha Židů ovšem srov. níže v pozn. 54.

⁴⁶ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 58 [238BC a srov. i 238D], ale také ADLER 1893, s. 598, pozn. 1, podle něhož tu Iulianus vychází z Ex 22, 27 [28], kde je ovšem septuagintní plurál θεούς zřejmě vadným překladem výrazu, který hebrejská tradice vztahuje buď k ‚Bohu‘ v singularu, nebo k ‚soudcům‘.

⁴⁷ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 72 [305E–306A]. Podle Iuliana ovšem Židé obětují ve svých domech, kteréžto přesvědčení však budí rozpaky, srov. např. BRODD 2020, s. 73, ale už i ADLER 1893, s. 602 v pozn. 1 a srov. i s. 604, pozn. 3, který nabídl řešení, není mi však známo, že by ho někdo akceptoval.

⁴⁸ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 86 [354AB].

⁴⁹ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 3 [43AB] a 58 [238B].

⁵⁰ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 48 [205E].

⁵¹ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 38 [171E].

⁵² Srov. Ivl. *Gal.* fr. 49–50 [209D–213B], ale i ADLER 1893, s. 608, pozn. 1.

⁵³ Srov. Ivl. *Gal.* fr. 51 [218BC] a 53–54 [221E–224D] a dále srov. fr. 37–43 [176A–194D]. Podle ADLERA (1893, s. 607 s pozn. 1) poukazyval na podobnost Iulianova argumentu s kritikou Voltairovou už Chateaubriand.

⁵⁴ Srov. Ivl. *ep.* 89a [453C–454A]. Že se tato pasáž týká Židů, muselo být ovšem postřehnuto až moderními badateli, protože klíčové výrazy jsou textově poškozené, přičemž podle ADLERA (1893, s. 598–599, pozn. 6) byl tím, kdo to rozpoznal, Voltairův oblíbenec La Blérierie. K Iulianovu pojetí boha Židů však srov. i PENELLA 1999, s. 24–31, který poukazuje

knězi Galatie Arsakiovi si (při udílení instrukcí stran péče o chudé) zase postěžoval na to, že žádný Žid nemusí žebrat (a křesťané živí i pohany).⁵⁵ Alexandrejcům napsal, že Židé vysoce převyšují křesťany.⁵⁶ A připustil i to, že jejich bůh může být mocný, i když nemá náležitě proroky a vykladače.⁵⁷ Naopak Iulianův názor sotva vyjadřuje dopis – pravděpodobně podvržený – židovské obci, v němž kritizuje daň, kterou Židé museli platit a kterou měl on sám zrušit a spálením záznamů znemožnit její zavedení i v budoucnu; informuje, že potrestal smrtí původce Constantiovy protižidovské politiky a inicioval zákaz interní židovské daně,⁵⁸ a slibuje obnovit svaté město Jeruzalém a spolu s Židy v něm vzdát poctu vyšší moci.⁵⁹

na podle sebe nepřekonatelný rozdíl mezi tímto božstvem univerzálním a výše zmíněným božstvem národním prezentovaným ve spise *Proti Galilejským*, které je tomu univerzálnímu podřízeno. A vysvětluje ho tím, že Iulianus změnil názor, považuje boha Židů nejprve za univerzální, ale později už jen právě za národní božstvo.

⁵⁵ Srov. IVL. *ep.* 84 [430D = Soz. *h.e.* V, 16, 11]. Podle WIEMERA (2020, s. 229 a srov. i 230) Iulianus usiloval o neutralizování přitažlivosti, kterou jimi vynakládaná péče získávala židovským a křesťanským komunitám, samotná formulace dopisu však o tom svědčí spíše jen v případě křesťanských komunit, protože stran Židů žádný zájem o takovou přitažlivost neznačuje. Přesvědčení ADLEROVO (1893, s. 594), že Iulianovo konstatování svědčí o hluboké obeznámenosti s poměry mezi Židy, není z jeho strany bohužel podloženo žádným dokladem o tom, že taková skutečně byla realita, nicméně srov. i tamtéž, s. 602 s pozn. 2 a 3 k Iulianovým pozoruhodným znalostem aktuálních židovských zvyklostí.

⁵⁶ Srov. IVL. *ep.* 111 [433C].

⁵⁷ Srov. IVL. *ep.* 89b [295D a srov. i 301A].

⁵⁸ K tzv. ἀποτολή srov. STERN 1980, s. 565–567: coby označení daně, jíž Židé přispívali na chod patriarchátu, jde o *hapax legomenon*, samotná daň je však doložena dobře.

⁵⁹ Srov. IVL. *ep. ad Iud.* [396D–398A = *ep.* 204 Bidez – Cumont = REINACH 1895, s. 206–209 = STERN 1980, s. 559–568, č. 486a]. Pozoruhodné námitky proti autenticitě dopisu měl už La Bléterie, jak je referuje ADLER (1893, s. 622 v pozn. 2). I podle REINACHA (1895, s. 209 v pozn. 1), který sumarizuje názory dřívějších autorit, je tento dopis podvržený nebo silně interpolovaný. Názory mnoha pozdějších autorit vypočítávají BLANCHETIÈRE (1980, s. 62), STERN (1980, s. 508–509), PENELLA (1999, s. 26 s pozn. 38 a 39), LEVENSON (2004, s. 414, pozn. 15) a SIMMONS (2006, s. 72 s pozn. 17 a 18), pro kterého „an overwhelming majority“ ve prospěch autenticity představuje poměr 18 ku 6 autoritám počínajíc Adlerem. Aktuálně se BRADBURY (2020, s. 279–280) sice vyjadřuje rezervovaně: „its authenticity is disputed“ a níže „[i]f authentic etc.“, vzápětí však shrnuje důvody k pochybnostem: Iulianus psal klasicizujícím stylem, zatímco tento dopis se v mnohém podobá stylu *Septuaginty*; zdá se, že reflektuje situaci let 429–450; a duchem se blíží protiulianovskému dílku vznikнувšimu v 5. či až v 6. stol. Tutěž argumentaci zřejmě, byť ne jednoznačně a s plnými důsledky pro svůj další výklad, akceptoval MILLAR (2008, s. 21). Naproti tomu BRODD (2020, s. 71), ač si

V jiných Iulianových spisech přímé zmínky o Židech nefigurují, pouze v hymnu *Na Matku bohů* nedoporučuje konzumaci vepřového masa, protože prase je svou podobou, životem i samotným smyslem své podstaty naprosto přízemní, nevidí nebe, protože není přirozeně schopné vzhlédnout vzhůru, a jeho maso je exkrementózní a tučné.⁶⁰ Průnik s důvody, proč je konzumace tohoto masa zapovězena Židům – je sice sudokopytník, ale nepřezvykuje⁶¹ – tu tedy není,⁶² zato průnik s představami, proč ho právě Židé nekonzumují, známými odjinud z antické tradice ano.⁶³ Zdrojem inspirace tu tak Iulianovi zřejmě byly právě tyto představy o Židech, a nikoli, případně, Egypťané, byť i oni podle Hérodota považovali prase za nečisté, a to natolik, že v případě kontaktu s ním bylo třeba se celý v šatech ponořit do řeky a že pasáči vepřů nesměli vstoupit do žádného chrámu a členové jejich rodin mohli uzavírat manželství jen vzájemně mezi sebou. Příčinu ovšem nevysvětluje,⁶⁴ zatímco Plútarchos nabízí hned dvě příčiny, proč prase za nečisté považovali egyptští kněží, totiž že se nejčastěji páří za ubývajícího měsíce a pití jeho

je pochybností kvůli obsahu i stylu vědom, přesto konstatuje, že dopis pravděpodobně napsal Iulianus. STERN (1980, s. 509–510) se rovněž navzdory pochybnostem klonil k autenticitě, ovšem proto, že mu nepřipadalo pravděpodobné, že by dopis zfalšoval Žid žijící pod vládou křesťanských císařů, to však aktuální Bradburym shrnutá argumentace ani nepředpokládá. A i BLANCHETIÈRE (1980, s. 62) byl pro autenticitu, kterou by eventuálně mohl podpořit jím referovaný postřeh (tamtéž, s. 62–63 a srov. i 70, 76 a 77), že snad existoval i jiný Iulianův dopis Židům, známý pouze díky narážce Grégoria z Nazianzu, ta je však v tomto smyslu naprosto neprůkazná (srov. níže v pozn. 89).

⁶⁰ Srov. Ivl. or. VIII, 17 [177C].

⁶¹ Tak Lv 11, 7 a Dt 14, 8.

⁶² Stejně jako ani s pozdější tradicí dochovanou v *Babylónském Talmudu*, podle níž měl být proklet ten, kdo by prase jen choval, a to coby důsledek toho, co se mělo přihodit v 60. letech 1. stol. př. n. l., když byl v Jeruzalémě Hyrkanem II. obléhán Aristobúlos II. Obléhání totiž každý den spouštěli z hradeb koš s denáry a obléhatelé jim v něm posílali obětní zvířata, aby nebyla narušena chrámová bohoslužba. Starý muž mluvící řecky jim ale poradil, aby do koše dali prase. To se však v půli cesty zarylo tesáky do hradby, načež se země v šířce i délce čtyř set parasang otřásla (tak se zde nepodstatnými variacemi bSot 49b, bBK 82b, bMen 64b).

⁶³ Tytéž tři důvody, jak je uvádí Iulianus, lze coby přisuzované Židům v zásadě identifikovat u Plv. QC IV, 5, 3 [670F–671B]. Třetí z nich, tedy, že vepřové je moderně řečeno nezdravé, v principu sdílí i Tac. hist. V, 4, 2, podle něhož se ho Židé zdržovali proto, že je kdysi zohavil svrab, který toto zvíře roznáší.

⁶⁴ Srov. HDT. II, 47, 1. A nevysvětluje ji ani výrazně stručnější Ios. Ap. II, 13 [141], ani CELS. ap. ORIG. Cels. V, 41, který pouze zdůrazňuje, že Židé nejsou, kvůli tomu, že se zdržují vepřového, svatější než Egypťané, protože ti se zdržují konzumace i jiných druhů masa.

mléka způsobuje vyrážku a dráždivé svědění.⁶⁵ A zdrojem inspirace Iuliano-
vi nejspíše nebyli ani Foiníčané, protože ti se alespoň podle Porfyria vepřo-
vého zdržovali prostě proto, že u nich prasata nežila.⁶⁶

V případě římského císaře jsou však pochopitelně k dispozici nejen jeho
vyjádření, ale i zprávy o jeho činech, z nichž lze na jeho vztah k Židům
usuzovat nepřímou, jejich výpovědní hodnotu však není radno přeceňovat.
Ambrosius totiž Iuliana obviňuje, že během jeho vlády byly Židy vypáleny
dvě křesťanské baziliky v Damasku, z nichž pouze jedna byla opravena, a to
na náklady církve, nikoli Židů. Další pak měly být vypáleny v Gaze, Askalónu
a Bérýtu a skoro všude, za což prý nebyl nikdo potrestán, a jedna obzvlášť
vynikající bazilika byla údajně vypálena společně pohany a Židy v Alexan-
drii, opět bez zadostiučnění.⁶⁷ Iulianův přístup v těchto situacích však byl

⁶⁵ Tak PLV. *de Is.* 8 [353F], který ovšem přímo ke konzumaci masa vzápětí, tamtéž [354A],
dodává, že ho jednou za úplňku obětují a jedí, protože Týfón našel rakev s Osíridovým tě-
lem, právě když za úplňku pronásledoval kance.

⁶⁶ Tak PORPH. *abst.* I, 14, 4, kde ovšem právě tento a žádný jiný důvod připisuje také Ži-
dům, zatímco na Kypru a v Egyptě podle něho nejsou z téhož důvodu obětována bohům.
Na necht Židů k požívání vepřového pak naráží ještě tamtéž II, 61, 7, nijak to ale nerozvádí.

⁶⁷ AMBR. *ep.* 74 [40], 15 a srov. i výmluvnou poznámku WIEMEROVU (2020, s. 220): „If
Ambrose of Milan is to be believed.“ V kontextu dopisu ale nepovažuji za pravděpodobné,
že by šlo o smyšlenky kompletně, zveličeny dané události však jistě být mohou stejně jako
smyšleny některé detaily a zamlčeno je, proč k nim vůbec došlo. O násilnostech v Alexan-
drii za vlády Iulianovy jsme ostatně informováni z více stran, zničení baziliky a účast Židů
ale žádný jiný pramen nezmiňuje. IVL. *ep.* 60 [378C–380D = SOCR. SCH. *h.e.* III, 3, 4–25]
za ně kárá Alexandrejce obecně, ale nakonec je ujišťuje, že si je vědom jejich řeckého půvo-
du, a dále srov. AMM. XXII, 11, 3–10; PHILOST. *h.e.* VII, 2; SOCR. SCH. *h.e.* III, 2, 1–3, 3;
SOZ. *h.e.* V, 7, 2–7. Ze všech těchto pramenů vyplývá přímo (viz PHILOST. *h.e.* VII, 2; SOCR.
SCH. *h.e.* III, 2, 7; SOZ. *h.e.* V, 7, 2; 7, 4; 7, 6; 7, 7 a 7, 8–9) i porůznu nepřímou, že mstitelé
činů proti sobě spáchaných byli pohané (nebo stoupenci Athanasiovi, ale ti by sotva zničili
takovou baziliku, aby ji reklamoval Ambrosius). K násilí vůči křesťanům v Gaze, ale na zá-
kladě téže motivace, a aniž by byli zmíněni nějací Židé nebo vypálení baziliky, pak srov. SOZ.
h.e. V, 9, 1–5 a 9–10. Události v Askalónu a opět Gaze velmi stručně zmiňuje i THDT. *h.e.*
III, 7, 1, nikoho ovšem neidentifikuje, ale vzhledem k tomu, že násilí podle něho skončilo
předhozením nešťastníků coby pokrmu prasatům, tak Židy coby násilníky asi na myslí neměl.
Jediné vypálení kostela, a to v Bérýtu, pak připisuje THDT. *h.e.* IV, 22, 10 pozdějšímu
comitovi sacrarum largitionum Magnovi, který byl ovšem za vlády Iovianovy přinucen ho
na vlastní náklady obnovit. Hodnověrnost Ambrosiových informací je tak opravdu otázkou,
k možnostem jejich původu však přesto srov. úvahy LEVENSONOVY (2004, s. 419, pozn. 35).
Příznačné ale může být i to, že ani Iulianovi nástupci ani jejich úředníci zřejmě necítili potřebu

konzistentní v tom smyslu, že se jím mohli křesťané cítit znevýhodněni, ale nikoli Židé zvyhodněni oproti ostatním nekřesťanům.⁶⁸

Dále je pozornosti hoden fakt, že Židé žijící v Babylónii raději opustili město, které podle svého zdání nebyli schopni proti římské armádě bránit, protože podle Sterna to svědčí o tom, že jejich loajalita k perským vládcům zůstala Iulianovou politikou vůči Židům v římské říši nedotčena.⁶⁹ Tentýž Stern si ovšem všímá – aniž by už z toho ovšem vyvodil nějaký závěr –, že ačkoli Iulianus určitě táhl krajinou Židy hustě osídlenou, o žádném dalším incidentu informování nejsme.⁷⁰ Důvodů může být samozřejmě mnoho různých a těžko mezi nimi kterýkoli preferovat; jednou z možností však je, že sám Iulianus je nemusel vnímat jako nepřátele.⁷¹

Pochybnostem o tom, že stavba chrámu byla vůbec zahájena, jak je každopádně dal najevo Voltaire a snad i Canfora (?), oponoval už Reinach.⁷²

případy, na nichž se Židé eventuálně podíleli, znovuotevřít a přimět je k úhradě třeba alespoň nákladů na obnovu oné jedné baziliky v Damasku.

⁶⁸ Srov. WIEMER 2020, s. 220–221.

⁶⁹ Srov. AMM. XXIV, 4, 1 (výše na s. 39 s pozn. 33) a dále STERN 1980, s. 610–611. Podle BLANCHETIÈRE (1980, s. 74 v pozn. 40) na totéž ukazuje „[l]a suite des événements“, dotyčné události však nespecifikuje a, jak vyplývá z výpětí, o žádných takových naopak nevíme. A ani PENELLA (1999, s. 24) nevysvětluje, proč tak činí, když počítá s tím, že Iulianus podporu těchto Židů nezískal.

⁷⁰ Tak STERN 1980, s. 610, ale srov. i 611 k faktu, že i v Pirisaboře žila velká židovská komunita, i k možnosti, zda snad Maozamalchu není třeba ztotožnit s jedním z center babylónského judaismu a sídlem akademie, s Machozou. Pro razanci tvrzení BROWNINGOVA (1976, s. 202), že Iulianovo tažení „clearly caused great hardship to the Jewish communities of Babylonia“, však přesto žádné opory není.

⁷¹ Jak si ostatně naopak správně všiml BROWNING (1976, s. 202), vojáci, kteří vypálili dotyčné opuštěné židovské město, tak zřejmě učinili o své újmě, aniž by vyčkali rozkazů. A také, že o Iulianově tažení zcela mlčí i *Babylónský Talmud*, který byl právě v tomto prostředí kompilován brzy nato – čehož důvodem, samozřejmě spekulativním, nicméně přesto může být i to, že jakékoli zmínky mohly tamní židovské autority kompromitovat. A srov. i LEVENSON 2004, s. 426 s pozn. 72 k syrské populární tradici zachycené v 5. stol., podle níž Iulianus oklamal množství Židů žijících v Persii, ti se shromáždili a vydali do Jeruzaléma, ale byli zničeni Šápúrovým vojskem. I ta eventuálně může zračit kontakty, pokud mezi Iulianem a perskými Židy k nějakým došlo.

⁷² Srov. REINACH 1895, s. 354–355 v pozn. 2, kde odmítá názor, že i Ammianus čerpá z Grégoria z Nazianzu, z něhož podle něho vychází křesťanská tradice (srov. ale níže v pozn. 109 k podloženějšímu názoru Levensonovu), a stavba ve skutečnosti nikdy nezačala, byť mlčení Orosiovo a Kyrilla z Alexandrie je prý překvapivé. Předchozí debatu, v níž zejména Basnage

Na základě spisů Iulianových nelze ani jednu z možností jednoznačně podpořit. Existuje totiž dopis napsaný v době, kdy obnova chrámu ještě neprobíhala a Iulianus pouze vyjadřuje svůj záměr ji provést,⁷³ a dopis citovaný Ióannem Lýdem, v němž je sice klíčové sloveso v přítomnosti, ale to může odkazovat i do blízké budoucnosti, či vyjadřovat úmysl, takže i ten eventuálně mohl být napsán ještě před zahájením stavby, ale samozřejmě i v průběhu stavby už zahájené.⁷⁴ K otázce samotné však bude vhodné se vrátit níže.

Komentáře je hodna i Iulianova údajná snaha dokázat lživost Ježíšova proroctví, kterou Voltaire popírá a i Canfora mu připisuje motivaci jinou, nicméně některé moderní iulianovské autority s ní počítají⁷⁵ (a – jsa inspirovaný jednou z nich – možná i jeden badatel domácí).⁷⁶ Voltairovo přesvědčení, že

a Lardner odmítali, že stavba byla zahájena, protože zprávy o tom považovali za smyšlenky církevních autorů, zmapoval ADLER (1893, s. 615–617), který s nimi souhlasil (srov. zejm. tamtéž, s. 628–651 a také 621 v pozn. 2). K zdůraznění rozdílů mezi vyličením Ammianovým a křesťanskou tradicí pak srov. DRIJVERS 1992, s. 21–22, i když ten zároveň (tamtéž, v pozn. 15) Grégoria coby Ammianův pramen nevylučoval. Silně proti byl naopak LEVENSON (2004, s. 415 v pozn. 18 a srov. i s. 452).

⁷³ Srov. IVL. *ep.* 89b [295C], v němž se o chrámu explicitně mluví jako o *ἐγειρομένῳ δὲ οὐδὲ νῦν*, ke sporu o klíčovou formulaci ovšem srov. níže na s. 55–56.

⁷⁴ Srov. IVL. *ep.* 134 = LYD. *mens.* IV, 53: Καὶ Ἰουλιανὸς δὲ ὁ βασιλεὺς, ὅτε πρὸς Πέρσας ἐστρατεύετο, γράφων Ἰουδαίους οὕτω φησίν· «Ἀνεγείρω γὰρ μετὰ πάσης προθυμίας τὸν ναὸν τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ» („Císař Iulianus, když táhl proti Peršanům, píše Židům toto: „chrám nejvyššího boha zajisté pozvedám / pozvednu / hodlám pozvednout se vši horlivostí“, přel. IP).

⁷⁵ Podle BROWNINGA (1976, s. 176) Iulianovi sice určitě záleželo na obnovení obětí, ale důležitost, kterou projektu přikládal, napovídá tomu, že jeho motivací spíše bylo „demonstrating by a concrete example the falsity of the Bible“, načež vysvětluje, že novozákonní pasáže citované níže na s. 48 s pozn. 77 a 78 byly obvykle chápány jako proroctví, že chrám nebude nikdy obnoven (k čemuž ale srov. níže v pozn. 80). Počítal s ní i BOWERSOCK (1978, s. 89) a zřejmě i BLANCHETIÈRE (1980, s. 76–77) a srov. i BRADBURY 2020, s. 286, kde vysvětluje, jaký dopad na křesťanskou interpretaci zničení chrámu by jeho obnovení mělo, a také zmíní falsifikaci Ježíšova proroctví, aniž by ovšem explicitně Iulianovi tuto motivaci připisoval. Tamtéž (s. 288) mu ale připisuje motivaci ukázat, že křesťanská interpretace proroctví je mylná a v bibli není žádná opora pro tvrzení křesťanů, že oni jsou novým Izraelem. Také podle MARCONEHO (2020, s. 349) bylo Iulianovým cílem dokázat nepravdivost tzv. „replacement theology“. PENELLA (1999, s. 17 a srov. i 17–18 a 20–21) považoval tuto motivaci za „quite credible“.

⁷⁶ DOLEŽAL (2015, s. 39) totiž připisuje Iulianovi snahu „oslabit křesťanství“, přičemž vzápětí (tamtéž, v pozn. 79) odkazuje na Browninga a referuje jeho přesvědčení, svůj postoj přímo k němu už ale nepřipojuje.

Ježíš nezakázal obnovit chrám, má totiž oporu přinejmenším v jedné pasáži sdílené všemi třemi synoptiky: „A když vycházel z chrámu, řekl mu jeden z jeho učedníků: ‚Pohleď[,] Místře, jaké to kameny a jaké stavby!‘ Ježíš mu řekl: ‚Obdivuješ ty velké stavby? Nezůstane z nich kámen na kameni, všechno bude rozmetáno.“⁷⁷ A přesvědčení, že Ježíš nezakázal obnovit město, má podobně oporu v jedné pasáži Lukášově: „Když ... ušel město, dal se nad ním do pláče a řekl: ‚... Přijdou na tebe dny, kdy tvoji nepřátelé postaví kolem tebe val, obklídí tě a sevňou ze všech stran. Srovnají tě se zemí a ... nenechají v tobě kámen na kameni ...“⁷⁸ Přesto jsou právě tyto pasáže zmíněnými iulianovskými autoritami prezentovány jako proroctví, že chrám nebude obnoven,⁷⁹ zjevně jím však nejsou. A nelze ani říci, že by jako takové byly chápány už v době Iulianově, nebo že by se operovalo se zákazem chrám obnovit na základě čehokoli jiného.⁸⁰ Otázkou tak je, jestli jejich interpretaci v kýženém smyslu nenapomohl až právě Iulianův neúspěšný pokus.

⁷⁷ Tak Mk 13, 1–2: Καὶ ἐκπορευομένου αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἱεροῦ λέγει αὐτῷ εἷς [ἕκ] τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, Διδάσκαλε, ἴδε ποταποὶ λίθοι καὶ ποταπαὶ οἰκοδομαί. καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ, Βλέπεις ταύτας τὰς μεγάλας οἰκοδομάς; οὐ μὴ ἀφεθῆ ὄδε λίθος ἐπὶ λίθον ὃς οὐ μὴ καταλυθῆ. Přel. ČEP. A srov. i Mt 24, 1–2 (na toto svědectví se ostatně odvolal i sám Voltaire, srov. výše na s. 36 s pozn. 21) a L 21, 5–6.

⁷⁸ L 19, 41–44: Καὶ ... ἰδὼν τὴν πόλιν ἔκλαυσεν ἐπ’ αὐτήν, λέγων ... ὅτι ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σὲ καὶ παρεμβολοῦσιν οἱ ἐχθροὶ σου χάρακά σοι καὶ περικυκλώσουσιν σε καὶ συνέξουσιν σε πάντοθεν, καὶ ἐδαφιοῦσίν σε ... καὶ οὐκ ἀφήσουσιν λίθον ἐπὶ λίθον ἐν σοί ... Přel. ČEP.

⁷⁹ Čestnou výjimkou se zdá pouze MILLAR (2008, s. 23): „for the *destruction* of the Temple had been foretold ... also by Jesus himself“ (moje kurzíva).

⁸⁰ Nezdá se totiž, že by tvrzení PENELLOVO (1999, s. 17), že proroctví Daniélovo (viz níže v této pozn.) i evangelní „were commonly understood by Christians to mean that the Temple would never be rebuilt“, bylo čím podložit. Podle Evs. *d.e.* VIII, 2, 124–126 po dobytí Jeruzaléma, rozuměno Titem, stanula v chrámu ‚ohavnost zpusošení‘ (βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως), setrvala do jeho dnů a to se pravděpodobně protáhne do konce světa (εἰκὸς δὲ καὶ ἐπιτείνειν αὐτὸ μέχρι τῆς τοῦ βίου συντελείας), což vyvodil ze septuagintní verze Da 9, 27, nicméně jeho slova měl zpečetit Ježíš, ale výrokem, který je kombinací Mt 24, 15 a L 21, 20, jak si všiml BRODD (2020, s. 76 v pozn. 29). Naopak se slovy o ‚kameni na kameni‘ objevujícími se ve všech čtyřech výše zmíněných úryvcích a připisuje je přímo Spasiteli operuje CYR. HIER. *Catech.* XV, 15, ale v tom smyslu, že teprve až to skutečně nastane, protože zatím tomu tak podle něho nebylo, přijde Antikrist: Ἐρχεται δὲ ὁ Ἀντίχριστος τότε, ὅταν ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἰουδαίων λίθος ἐπὶ λίθον μὴ μείνη, κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀπόφασιν. Ὅταν γὰρ ἡ διὰ παλαιότητα πῶσις, ἡ προφάσει οἰκοδομῆς κατὰλυσις, ἢ ἐκ τιῶν ἑτέρων παρακολουθήσασα, καθέλῃ πάντας τοὺς λίθους, οὐ λέγω τοῦ περιβόλου τοῦ ἔξωθεν, ἀλλὰ τοῦ ναοῦ τοῦ ἐνδοθεν, ἐνθα τὰ χιροῦβιμ ἦν τότε ἔρχεται ἐκεῖνος κτλ. („Antikrist přijde tehdy,

Samotný Iulianus i někteří jeho pozdější křesťanští nactiutrháči nás ale o jeho motivaci informují dostatečně bez ohledu na to, s jakou představou jejich smyslu byla Ježíšovi dotyčná slova připsána. Ze spisu *Proti Galilejským* je totiž zřejmé, že si Iulianus uvědomoval, že když Židé nemají chrám,

až v chrámu Židů nezůstane kámen na kameni, podle výroku Spasitelova. Až totiž buď rozpad stářím, nebo stržení pod záminkou výstavby, nebo následek něčeho jiného všechny kameny odstraní, a tím nemyslím vnějšího obvodu, ale vnitřního chrámu, kde byli cherubové, tehdy on přijde atd.“, přel. IP). Na tato slova napsaná ještě před akcí Iulianovou kupodivu nereflektuje RVFIN. *h.e.* X, 38, který teprve učinil právě z Kyrilla hlasatele přesvědčení, že chrám není možné obnovit: *episcopus diligenti consideratione habita uel ex his, quae in Danihelis profetia de temporibus legerat, uel quae in euangelii dominus praedixerat, persisteret nullo genere fieri posse, ut ibi a Iudaeis lapis super lapidem poneretur* („Biskup po pečlivé rozvaze buď na základě toho, co četl v Daniélově proroctví o daných lhůtách, nebo co předpověděl Pán v evangeliích, trval na tom, že se žádným způsobem nemůže stát, aby zde Židé na kámen postavili kámen“, přel. IP). Naopak SOCR. SCH. *h.e.* III, 20, 7 ho zřejmě pochopil lépe, protože podle něho Kyrillos πολλοῖς τε προέλεγε, ὡς ἄρα νῦν ἦκει ὁ καιρός, ὅτε λίθος ἐπὶ λίθων οὐκ ἂν ἐπιμένοι εἰς τὸν ναόν, ἀλλὰ τὸ τοῦ σωτήρος λόγιον πληρωθήσεται („před mnohými předpověděl, že právě nyní přichází čas, kdy, co se týče chrámu, nezůstane kámen na kameni, ale spasitelova věštba bude naplněna“, přel. Josef NOVÁK, s. 25, úprava IP). Přesto měl Kyrillos důvod nepovažovat Iuliana za Antikrista, srov. CYR. HIER. *Catech.* XV, 15: Εἰ γὰρ ὡς Χριστὸς πρὸς Ἰουδαίους ἔρχεται ... περισπούδαστον ποιεῖται τὸν ναόν, ὑποψίαν διδοῦς, ὅτι αὐτὸς ἐστὶν ὁ ἐκ γένους Δαβὶδ, ὁ τὸν ὑπὸ Σολομῶνος ναὸν κατασκευασθέντα μέλλων οἰκοδομεῖν („Jestliže totiž přijde k Židům jako Kristus ... vzbudí ohromnou touhu po chrámu a zavdá podezření, že sám je z rodu Davidova, a to ten, který hodlá budovat chrám vystavěný Šalamounem“, přel. IP). Tím pádem ale neměl naopak důvod proti obnově chrámu vystupovat, protože aktuální situace jeho očekávání neodpovídala. Zajímavé proto je, že Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 8 tvrdí, že přinejmenším křesťanský lid věřil, že obávaný den druhého vzkříšení nadešel. Se sice nepřimo ze svého podání vyplývající, ale přesto v zásadě jasným zákazem chrám obnovit operoval EPHR. SYR. *Iul.* IV, 20 a 23, ale s odvoláním nikoli na předpověď Ježíšovu, ale v tom, co se čte v Daniélově, tedy dle obou komentátorů v Da 9, 26–27. A podle Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 2 se výrok Páně o městu křížovatelů splnil a srov. i tamtéž 10, kde prohlášení, že každý kámen bude převrácen, má zřejmě tentýž smysl, tedy snad takový, který hlásal skutečný Kyrillos. Ten sám si ovšem jinde protiřečí, ovšem ne tím, že by aspoň kde hlásal zákaz chrám obnovit, srov. CYR. HIER. *Catech.* X, 11: διὰ τὸ εἰπεῖν τὸν Ἰησοῦν, Οὐ μὴ ἀφεθῆ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθων, πέπτωκεν ὁ ἀντικρὺς ἡμῶν τῶν Ἰουδαίων ναός· οὐχ ὅτι ἡ ἀπόφρασις τοῦ πεσεῖν αἰτία, ἀλλ' ὅτι ἡ ἁμαρτία τῶν παρανομῶν γέγονε τοῦ πεσεῖν αἰτία („Protože Ježíš řekl: ‚Nezůstane tu kámen na kameni‘, nám nepřátelský chrám Židů padl. Příčinou toho, že padl, ale nebyl ten výrok, příčinou, že padl, byl hřích těch, kteří přestupovali zákon“, přel. IP). Rozpor mezi oběma místy v jeho výkladech i tímto a tím, jak Kyrilla pojal Sókratés, nepostřehl BLANCHETIÈRE (1980, s. 64 v pozn. 14) ani MILLAR (2008, s. 23 s pozn. 19 a srov. i s. 25), zatímco LEVENSON (2004, s. 424) nepostřehl Sókratovu věrnost Kyrillovi oproti Rufinovi.

nemohou náležitě obětovat.⁸¹ Proto může mít reálný základ historka, kterou zmiňují křesťanští autoři, podle nichž Iulianus chtěl po Židech, aby obětovali, a když ti namítlí, že obětovat mohou jen v Jeruzalémě, rozhodl se chrám obnovit.⁸² Hieronymovo tvrzení, že Iulianus slíbil, že v chrámu osobně přinese oběť,⁸³ má dokonce určitou oporu ve výše zmíněném problematickém dopisu židovské obci,⁸⁴ pročež se lze snáze domnívat, že může

⁸¹ Srov. IVL. *Gal.* fr. 72 [306A] a srov. i fr. 85 [351D]. Význam oběti v Iulianově myšlení ilustruje dobře BOWERSOCK (1978, s. 89), byť ho, paradoxně, sám ne zcela doceňuje, jak je patrné výše z pozn. 75 a níže z pozn. 88 a 91. A srov. i BLANCHETIÈRE 1980, s. 72–73 a také PENELLA 1999, s. 17 k Iulianově obětní praxi.

⁸² Srov. IO. CHRYS. *pan. Bab.* II, 22, 119; RVFIN. *h.e.* X, 38; SOCR. SCH. *h.e.* III, 20, 3–4; SOZ. *h.e.* V, 22, 4; THDT. *h.e.* III, 20, 1. K postoji samotných židovských autorit, dost možná ve skutečnosti ne příliš vstřícnému, ovšem srov. i BRODD 2020, s. 74–76 a už i BROWNING 1976, s. 176. Na potenciální třecí plochy mezi vůdčími postavami tehdejšího judaismu poukázal i DRIJVERS (1992, s. 24 v pozn. 32 a srov. i na s. 26), na delikátnost situace židovských autorit BLANCHETIÈRE (1980, s. 78), ale srov. také STERN 1980, s. 510–511, podle něhož byl odmítavý postoj až důsledkem neúspěchu Iulianova plánu. BLANCHETIÈRE (1980, s. 68–69), STERN (1980, s. 511), DRIJVERS (1992, s. 24 s pozn. 31), SIMMONS (2006, s. 71 v pozn. 15, pod body (4)–(6)) a BRODD (2020, s. 75 v pozn. 23) registrují i sporadické ohlasy soudobých rabínských autorit, zejména rabiho Achy z Lodu (stručně k němu viz STEMBERGER 1999, s. 123), který měl prohlásit, že chrám bude obnoven před příchodem mesiáše z rodu Davidova (tak jMŠ 5, 2, 56a; představu, jak vypadaly židovské apokalyptické představy, lze získat z výkladu BAKYTOVA (2018, s. 72–74), byť se týká doby lehké pozdější). Později ale zřejmě názor změnil, když žehnal bohu za to, že odstranil poskvrnu Iulianovu (tak KohR 9, 10), na čemž pochopitelně staví Stern. Podporu Iulianovu podniknu měl vyjádřit i rabi Judan (i k němu viz STEMBERGER 1999, s. 123). Podle HIER. *in Dan.* IV, 11, 34/35 zase někteří Židé považovali Iuliana za trochu pomoci, kterou jim sliboval Da 11, 34 – spojitost s jeho pokusem obnovit chrám je přitom zřejmá z citátu v násl. pozn. Naopak MILLAR (2008, s. 22–23) poukázal na signifikantnost opomenutí jakékoli zmínky v midraši ke knize Pláč, který byl zřejmě sepsán v první pol. 5. stol. v Palestině a obsahuje četné narážky na škody způsobené Vespasianem, Titem i Hadrianem. Každopádně však, operoval-li BOWERSOCK (1978, s. 88) dokonce se samozřejmostí opačného názoru: „the move was naturally welcome to the Jews of Julian's empire“, činil tak nejen naprosto nepodloženě, ale dokonce navzdory tomu, že si sám zmíněných třecích ploch byl vědom, srov. tamtéž (s. 89–90).

⁸³ Srov. HIER. *in Dan.* IV, 11, 34/35: *Iudaeos amare se simulans et in templo eorum immolaturum esse promittens*. A úmysl v chrámu obětovat a konat úlitby, ovšem svým démonům, mu připisuje i EPHR. SYR. *Iul.* IV, 22.

⁸⁴ Srov. IVL. *ep. ad Iud.* [397D–398A]: ὁπερ χρῆ ποιεῖν ὑμᾶς, ἵνα κἀγώ, τὸν τῶν Περσῶν πόλεμον διορθωσάμενος, τὴν ἐκ πολλῶν ἐτῶν ἐπιθυμουμένην παρ' ὑμῶν ἰδεῖν οἰκουμένην πόλιν ἁγίαν Ἱερουσαλήμ ἑμοῖς καμιάτοις ἀνοικοδομήσας οἰκίσω, καὶ ἐν αὐτῇ δόξαν δῶ μεθ' ὑμῶν τῷ κρείττονι („To je třeba, abyste dělali, abych i já, až dám do pořádku válku s Peršany,

reflektovat postoj přímo Iulianův.⁸⁵ A každopádně sám Iulianus ujišťuje, že se chrám rozhodl obnovit k počtě boha, který v něm byl uctíván.⁸⁶ Canforův termín „synkreticky tolerantní koncepce“⁸⁷ se tak jeví jako vhodný stejně jako jeho opomenutí čehokoli jiného, čím snad Iulianus měl být motivován či spolumotivován.⁸⁸ Konkurenční tvrzení jiných křesťanských

svým úsilím obnovil a znovu vystavěl svaté město Jeruzalém, v němž po mnoha letech toužíte spatřit bydlit sebe, a v něm s vámi vzdal počtu vyšší moci“, přel. IP).

⁸⁵ Podle BLANCHETIÈRE (1980, s. 66 v pozn. 19) může jít přímo o aluzi, pokud je však dopis podvržený, tak by spíše Hieronymus, falsifikátor i Efraim jen mohli vědět o úmyslu, který Iulianus projevil formou, nad kterou by samozřejmě nešlo než spekulovat.

⁸⁶ Srov. IVL. ep. 89b [295C] cit. níže na s. 55.

⁸⁷ Srov. výše na s. 34 s odkazem v pozn. 12.

⁸⁸ Pokud jde o jiné moderní autority, ADLER (1893, s. 618–619 s pozn. 1) referuje, že věcně tentýž názor zastávali už Gibbon a Neander. K výkladu DRIJVERSOVU (1992, s. 22, pozn. 19) je naopak připojen výčet odkazů na nepominutelné autority pozdější, podle nichž byla Iulianova motivace protikřesťanská: Geffcken, Bidez, Browning, Avi-Yonah, Bowersock, Wilken, Levi, Barnes. On sám jim však vzápětí (1992, s. 22–24 a srov. i 25 a 26) oponuje, a to navzdory tomu, že považuje za velmi pravděpodobné, že Iulianus si byl vědom významu, který křesťané zničení chrámu v roce 70 n. l. přikládali. Poukazuje však, vedle kritiky až pohrdání, na jeho obdiv k Židům, dále s obzvláštním důrazem na to, že židovské rituální praktiky Iulianus považoval za velmi blízké pohanským, a také na důležitost, kterou pro něj obnova chrámu zjevně měla. Také MILLAR (2008, s. 21–22) věnuje pozornost pouze této motivaci, byť jinde (tamtéž, s. 23) zmíní jako možnou i jinou, totiž hláсанou Simmonsem, k níž srov. níže v této pozn. Aktuálně BRADBURY (2020, s. 270) spíše jen mimochodem konstatuje: „Julian probably conceived of the Temple project in 362 as part of the plan to revive sacrificial practices“, ale srov. i tamtéž (s. 277) k intelektuálnímu podkladu Iulianovy motivace k obnovení chrámu a tamtéž (s. 287–288) k výtu toho, co podle něho nepochybně bylo Iulianovou motivací, v němž jako první bod figuruje touha obnovit posvátný status Chrámové hory, aby Židé mohli participovat na systému přinášení obětí, který hodlal zavést v celé říši. K druhému bodu ovšem srov. výše v pozn. 75. Ještě instruktivnější však je výklad BRODDŮV (2020, s. 77–79), který uvádí čtyři dobré důvody, proč se nedomnívá, že Iulianův počín měl být namířen proti křesťanství: obviňují ho z toho výhradně křesťanské prameny; Ammianus ho naopak neobviňuje, ačkoli nemá problém pokárat ho za zákaz křesťanským učitelům vyučovat (srov. AMM. XXII, 10, 7); Iulianus sám nic takového nenaznačuje ani ve spise *Proti Galilejským*, kde by k tomu byla ideální příležitost a současně můžeme předpokládat, že Kyrillos by se tím ve své polemice měl důvod zabývat; a Iulianův počín lze plně vysvětlit na základě jeho vlastních náboženských a politických pohnutek, jak je Brodd vzápětí objasňuje. I při tom však přiznává váhu také argumentům pro to, že Iulianova motivace byla protikřesťanská (na jeden prý „highly cogent“ odkazuje tamtéž, s. 77, pozn. 30). BLANCHETIÈRE (1980, s. 74 s pozn. 42) zase upozornil na to, že Iulianův podnik probíhal v kontextu jeho stupňujících se protikřesťanských opatření, ale vše, co za ně považuje, je tak buď interpretováno až moderními – a v tomto smyslu podle mého názoru

autorů totiž přesvědčivá nejsou⁸⁹ stejně jako – v tomto konkrétním případě – ani tvrzení Ammianovo.⁹⁰ A totéž platí pro spekulace moderních autorit, zvláště ty, které neberou v potaz Iulianův idealismus.⁹¹

hyperkritickými – badateli, nebo šlo o reakci na sabotování Iulianovy zmíněné „synkreticky tolerantní koncepce“. DRIJVERS (1992, s. 22 s pozn. 18) a PENELLA (1999, s. 22–23 s odkazy zejm. v pozn. 26 a 27) pak referují jednu velmi sofistikovanou představu jen zdánlivě protikřesťanské motivace, totiž že Iulianus chtěl učinit z Jeruzaléma židovské město poté, co ho Constantinus učinil křesťanským. Nicméně chtěl-li, tak každopádně proti křesťanství v něm nijak zakročit nestihl, ovšem i v takovém případě by bylo lze pomýšlet na to, že křesťané, jak vyplývá i ze zde výše probraných názorů prezentovaných v *Proti Galilejským*, v jeho očích na Jeruzalém nárok prostě neměli. A pokus SIMMONSŮV (2006) prokázat, že Iuliana motivovala věštba zániku křesťanství po 365 letech jeho existence, s níž se seznámil během zimy 362/363, a v důsledku toho změnil svou dosavadní politiku na protikřesťanskou, nepostrádá dobré postřehy, ale je příliš založen na svědectví křesťanských pramenů a na postulování souvislostí, které jsou nejen nejisté, ale současně zbytné.

⁸⁹ Podle GR. NAZ. *or.* V, 3 Iuliana zřejmě inspirovaly knihy a tajné nauky Židů, ale každopádně rozhodl, že nastal čas určený k jejich návratu do vlasti, znovuvybudování chrámu a obnovení moci kultu zděděného po předcích (a právě toto jim podle výše v pozn. 59 zmíněného názoru Blanchetièrova měl napsat v dopise, kterémuž dojmu napomáhá Bidezův překlad dotyčné pasáže, v němž figuruje formulace „(il) déclara que le moment était venu etc.“, zatímco SIMMONSOVO (2006, s. 83–84) čtení spojení *παρ' αὐτοῖς* je násilně přizpůsobeno jeho celkové interpretaci). EPHR. SYR. *Iul.* IV, 18–19 připisuje iniciativu k obnově ruin Jeruzaléma ‚prokletým křižovatelům‘ a Io. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 4–6 [PG XLVIII, col. 900] přímo líčí, jak si sami Židé, když po nich Iulianus chtěl, aby obětovali (ovšem idolum), vyžádali obnovení chrámu, zatímco podle téhož Io. CHRYS. *pan. Bab.* II, 22, 119 chtěl Iulianus vyzkoušet Kristovu moc. A Ps. CYR. HIER. *ep. Templ.* 12 dokonce tvrdí, že Iulianus podnítl Židy k obnovení chrámu proto, že jim byl nakloněn, protože ukřižovali Krista (srov. ovšem LEVENSON 2004, s. 428 v pozn. 78 a s. 429 s pozn. 81 a srov. i s. 433 k tomu, že kap. 12 je zřejmě pozdějším dodatkem k dopisu). Stejně jako Chrysostomos, k jehož obvinění srov. i Io. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 8 [PG XLVIII, col. 901], také Soz. *h.e.* V, 22, 3 Iuliana podezírá, byť zdrženlivěji, že doufal, že Židé přijmou pohanství. Přesvědčivé tak ovšem nemohou být ani představy moderních autorit opřené právě o tato tvrzení, srov. např. STERN 1980, s. 506 s pozn. 3.

⁹⁰ K jeho opomenutí náboženského a kulturního významu stavby srov. výše v pozn. 10 a k tomu BRADBURY 2020, s. 271, který ho prohlásil za úmyslné. V tom s ním lze souhlasit, důvodem však jistě byla Ammianova snaha vyhybat se aktuálně módní prozřetelnostní polemice, jak ji odhalil PASCHOUD 1986. Pokud tedy právě toto opomenutí vzbudilo v Canforovi dojem Ammiana antisemity (srov. výše na s. 33), nestalo se tak oprávněně. BRODD (2020, s. 70) ovšem Ammianovi opatrně věří v tom smyslu, že jím referovaná Iulianova motivace také hrála svou roli. A DRIJVERS (1992, s. 25–26) dokonce považuje Ammianovu identifikaci Iulianovy touhy „rozšířit velikostí děl památku na svou vládu“ (srov. výše v pozn. 10) za odkaz právě na jeho politiku otevírání chrámů a obnovování obětí, již si přál získat slávu,

Proč ovšem Canfora tak zkreslil výklad obsahu Voltairova hesla v *Dictionnaire philosophique*? Nepochybně proto, že ho zaměnil s obsahem hesla *Apostat* v *Questions sur l'Encyclopédie par des amateurs* z roku 1771.⁹² V něm Voltaire konstatuje, že se učenci přou, zda byl Iulianus apostatou a zda vůbec byl skutečným křesťanem, cituje ze svého hesla v *Dictionnaire philosophique*, na který odkazuje anonymně jako na „novou často vydávanou knihu“, a vyjadřuje přesvědčení, že Iulianus pravděpodobně potřeboval na válku s Peršany peníze a Židé mu je pravděpodobně dali za povolení obnovit chrám. Především ale celou polovinu rozsahu tohoto hesla skutečně věnuje otázce pravděpodobnosti údajného zázraku, který měl obnově chrámu zabránit.⁹³

Přitom konstatuje, že ve zprávách historiků jsou zjevné protimluvy: (1) Proč by Židé zahajovali práce odstraněním starých základů,⁹⁴ když měli

to se však oprávněně nepozdávalo už PENELLOVI (1999, s. 18–19). SIMMONS (2006, s. 70) pak toto Ammianovo opomenutí, jehož vysvětlení na základě Paschoudovy argumentace nezavázil, prohlašuje za zasluhující vážnou pozornost, není mi však jasné, jakou roli v jeho výše v pozn. 88 zmíněné argumentaci má hrát.

⁹¹ Srov. např. STERN 1980, s. 506–508, podle něhož hrálo roli, že Židé tvořili nezanedbatelnou část populace imperia. Čile se však spekulovalo především v 19. stol. a dříve, srov. ADLER 1893, s. 595 s pozn. 2 a s odkazy v pozn. 3 na pradávňé, ale nikoli nezajímavé zastánce názoru, že Iuliana motivovala starobylost židovských zvyků, který sám Adler jako jednu z možností taktéž připouštěl, nicméně v kontextu velmi idealizovaného výkladu vztahu Iuliana k Židům. Tamtéž (s. 619 s pozn. 4 a 6) pak referuje další dvě domněnky, totiž že Iulianus chtěl zanechat trvalé architektonické památky na svou vládu, kvůli čemuž nechal přebudovat i jiné významné chrámy, a že chtěl získat na svou stranu Židy žijící v perské říši (k tomu srov. i výše na s. 46). V zásadě s tímtož názorem koketuje i BOWERSOCK (1978, s. 89) a na další jeho zastánce ve 20. stol. odkazují DRIJVERS (1992, s. 22, pozn. 17) a PENELLA (1999, s. 23, pozn. 30), který dále (tamtéž, s. 23–24 s pozn. 34) vypočítává další spekulace: Iulianus měl chtít uchláchnout i palestinské Židy, jejichž nedávné povstání potlačil Gallus (ovšem srov. výše v pozn. 39); možná napodobit Alexandra, který v chrámu obětoval; či snad se odvděčit za podporu židovské komunity v Antiocheii. Na pohled sofisticky přehled moderních hypotéz, nerozlišené motivace protikřesťanské, k nimž srov. výše v pozn. 88, i ostatních referovaných zde, podává SIMMONS (2006, s. 68–69), neždá se však, pokud jde o tlumočení názorů předchozích autorit, zcela spolehlivý. BLANCHETIÈRE (1980, s. 73–74) pak sice naopak úspěšně zpochybňuje představu Iuliana filosemity, tou však Canforovo pojetí podmíněno není.

⁹² [VOLTAIRE] 1771, s. 30–38.

⁹³ Srov. [VOLTAIRE] 1771, s. 35–38.

⁹⁴ Jak to zmiňuje THDT. *h.e.* III, 20, 4, zatímco podle Io. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 9 [PG XLVIII, col. 901] začali základy obnažovat. Kopání základů zmiňuje i Ps. CYR. HIER. *ep. Templ.* 3, ale tento pramen Voltaire ještě neznal.

chrám vybudovat na tomtéž místě a předchozí měl základy pevné, takže na nich později muslimové vybudovali mešitu?⁹⁵ (2) Zemětřesení nastat mohlo, ale plameny vyšlehat z nitra kamenů nemohly. (3) Kdyby došlo k zemětřesení, nezmínil by to Iulianus v dopise, v němž mluví o svém záměru chrám obnovit?⁹⁶ Z tohoto dopisu naopak plyne, že Iulianus povolení chrám obnovit odvolal, očividně protože se dozvěděl o židovských proroctvích, že chrám bude krásnější než dřív a všechny národy se v něm budou klanět, a chtěl usvědčit tyto proroky ze lži. La Blérierie nepochopil Iulianův údaj, že chrám byl zničen třikrát,⁹⁷ nezahrnuje totiž pohromu, k níž došlo během Iulianovy vlády, ale zničení chrámu před jeho obnovením Zerubábelem, Héródem, který předchozí zbořil sám, a Titem. Započítáno zřejmě není zboření zdí Antiochem V. Eupatórem.⁹⁸ (4) Ammianovo vylíčení je

⁹⁵ K muslimské stavební aktivitě v prostoru bývalého chrámu srov. výše pozn. 23. Na základě výkladu GOITEINOVA (1986), GRABAROVA (1986) ani ELADOVA (1999, s. 23–50) však nelze říci, zda je toto Voltairovo přesvědčení oprávněné, dále po tom pátrat se zde však nezdá nutné.

⁹⁶ Srov. výše na s. 47 s pozn. 73.

⁹⁷ Srov. IVL. *ep.* 89b [295C]: τοῦ παρ' αὐτοῦς τρίτον ἀνατραπέντος („chrámu ... třikrát u nich vyvráceného“, přel. IP).

⁹⁸ K první z těchto událostí srov. 2Kr 25, 8–9 a 13–18; Ios. *AI* X, 8, 5 [144–150] a srov. i X, 8, 7 [154] a BEROS. *ap.* Ios. *Ap.* I, 19 [132] a 20 [145] (pozoruhodné ovšem je, že obě uvedená místa jsou pouze testimonii, zatímco v přímých citátech z Béróssa, které následují, ačkoli Iosephus tvrdí opak, žádné zmínky Jeruzaléma, natož chrámu, nejsou). Ke druhé srov. Ios. *AI* XV, 11, 1–3 [380–391], přičemž to, že byl předchozí chrám zbořen, vyplývá především z § 391, nicméně nad slunce jasněji to řečeno není, a srov. i Ios. *BI* I, 21, 1 [401], jde-li o tutéž akci (datace se liší), protože formulace zde by nasvědčovala spíše jen opravě chrámu. K jeho požáru během obléhání města Titem srov. Ios. *BI* VI, 4, 5–5, 2 [249–284] a srov. i tamtéž 6, 2 [346–349], k jeho následnému zboření pak tamtéž VII, 1, 1 [1 a srov. i 2–4], ale i SVLP. *Sev. chron.* II, 30, 6–7 (k tacitovské provenienci tohoto podání srov. PRCHLÍK 2015a, s. 50–52 s korekcí konkrétního detailu týměž 2018, s. 152). Stržení hradeb Antiochem V. je zmíněno v 1Mak 6, 62, ale srov. i DIOD. *Sic.* XXXIV/XXXV, 1, 5. Podle STERNA (1980, s. 557) měl ovšem Iulianus mít na mysli zničení chrámu Nebúkadnesarem a Titem a zřejmě jeho znesvěcení Antiochem IV. Epifanem (a tak, ovšem bez výhrad, pokud jde o Antiocha, i SIMMONS 2006, s. 74), k němuž srov. 1Mak 1, 20–24 a 29–64, zejm. 36–39, 44–46, 54 a 59; Ios. *AI* XII, 5, 4 [248–250 a 253], *BI* I, 1 [32] a 1, 2 [34]; DIOD. *Sic.* XXXIV/XXXV, 1, 4 a také zmínky u Ios. *Ap.* II, 7 [80 a 83–84], z nichž je zřejmé, že o něm svým způsobem referoval i Apión, ale také výkvět řeckého dějepisectví včetně Polybia. ADLER (1893, s. 629 v pozn. 4) pak zmiňuje názory dřívějších autorit, z nichž Lardner považoval za třetí zničení definitivní srovnání prostranství chrámu se zemí Hadrianem, což je zřejmě odvozeno ze zprávy u Cass. Dio LXIX, 12, 1. Z její formulace – πάλιν αὐτοῦ ἀντί

nedůvěryhodné, stejně jako tu i onde jinde nebo jako líčení zázraků Liviem. Jeho text může být interpolován.

V tomto výkladu se objevuje jeden nový prvek, totiž, že Iulianus si měl stavbu chrámu dokonce sám rozmyslet, pro což má svědčit citát z jeho dopisu, který Voltaire v tomto smyslu už dále nekomentuje, ale klíčovou má zřejmě být tato formulace: Ἐγὼ δὲ ... τοσοῦτοις ὕστερον χρόνοις ἀναστήσασθαι διανοήθην αὐτὸν εἰς τιμὴν τοῦ κληθέντος ἐπ' αὐτῷ θεοῦ („Já jsem si ovšem ... po tak dlouhé době usmyslel ho postavit k počtě boha v něm vzývaného“).⁹⁹ Voltaire ovšem cituje ne zcela kompletní znění francouzské a také latinské, obojí ovšem bez odkazu i uvedení autora či autorů těchto překladů: „j'ai voulu moi-même relever ses ruines“ a „qui templum illud tanto intervallo à ruinis excitare voluerim“, nicméně zdá se, že svým pochopením této formulace předznamenal spor, který je veden i moderními autoritami. Podle Bowersocka totiž Iulianovi nelze rozumět jinak, než že v době, kdy psal tento dopis, už projekt opustil, protože jeho formulace nemůže být myšlena tak, že šlo o jeho úmysl do budoucna.¹⁰⁰ Tomu oponuje Bradbury, ale pouze tím, že používání časů v dopisech je flexibilnější než v narativní próze, ale současně připouští, že minulý čas je zde zvláštní.¹⁰¹ Brodd, aniž by se ke sporu přímo vztahoval, komentuje použití časů v tom smyslu, že není průkazné.¹⁰² Samotnému mi však není jasné, v čem by vůbec měl být problém. Snad jen, že místo aoristu διανοήθην by tvar perfekta zřejmě jasněji vyjadřoval, že jde o úmysl, který Iulianus stále choval, nicméně aorist

τῆς κατασκαφείσης οἰκίσαντος – ovšem neplyne jasně, že to měl být až Hadrianus, kdo by nechal strhnout nějaké zbytky chrámu. Stejně tak je ale pravdou, že výše odkazované zprávy Iosephovy a čerpaná z Tacita nikterak nespecifikují, co vlastně z chrámu, který shořel a Titus ho nařídil zbořit, zbylo či nezbylo. Z moderních autorit byl ovšem DRIJVERS (1992, s. 23–24 v pozn. 28) opět přesvědčen, aniž by ovšem jakkoli reflektoval odlišná stanoviska, že kromě Nebúkadnesarova a Titova muselo k tomu třetímu zničení dojít za vlády Iulianovy.⁹⁹ Ivl. ep. 89b [295C], přel. IP.

¹⁰⁰ Srov. BOWERSOCK 1978, s. 121. STERN (1980, s. 557) pak odkazuje na další nezanedbatelné autority, podle nichž se Iulianus obnovení chrámu nakonec vzdal sám, totiž na Bidez s Cumontem a na Vogta, sám s nimi ovšem nesouhlasí.

¹⁰¹ Tak BRADBURY 2020, s. 278 s pozn. 26. Snad má na mysli totéž, co SIMMONS (2006, s. 74) označuje jako ‚epistolární aorist‘, který má odkazovat k době, kdy pisatel dopis psal.

¹⁰² Srov. BRODD 2020, s. 72 v pozn. 9: „This combination of the aorist main verb with the aorist infinitive may or may not imply action already completed in the past.“

podle mě poukazuje pouze k tomu, že akt pojetí úmyslu už je ukončený, což nicméně neznamená, že obsah tohoto úmyslu stále na svou realizaci či dokončení nečeká.¹⁰³

Tento spor nás nicméně vrací k otázce, zda byla stavba chrámu vůbec zahájena. Pokud jde o antické prameny, kromě výše probraných – bohužel ne zcela průkazných – vyjádření Iulianových, stojí za pozornost ještě dvě tvrzení Chrysostomova; ani ta však nedávají jistotu, že na místě byly přímo po Iulianově pokusu později k vidění jakékoli pozůstatky.¹⁰⁴ Pozoruhodný je i jeden moment líčení Theodórétova, totiž že si Židé údajně připravili rýče, lopaty a koše ze stříbra, což odpovídá biblickému zákazu používat ke stavbě chrámu železné nástroje.¹⁰⁵ Přesný detail tohoto typu lze za produkt fikce považovat obtížněji než jakékoli jen vágní konstatování, pravdou však také je, že *sensu stricto* se tato informace týká nikoli ještě stavby samotné, ale příprav k ní.

Také archeologický průzkum přinesl přinejmenším jednu sice velmi nepřímo, ale přesto indicii: v roce 1967 byl v západní zdi Chrámové hory nalezen do kamene vyrytý verš z Izajáše „Uvidíte to a vaše srdce se rozveselí, vaše

¹⁰³ Čímž pádem podle mě ani není třeba adoptovat taktéž oponentní pojetí PENELLOVO (1999, s. 30 v pozn. 54), které je nejpropracovanější a správné samozřejmě být může: „I understand διανοίησιν to have the force of a perfect tense: ‘I formed the intention and still intend’, k čemuž odkazuje na gramatiku Smythovu i paralely v dochovaném korpusu řecké literatury včetně jedné u samotného Iuliana. I ty však lze chápat způsobem, který jsem zde nastínil já. Odkazy k námitkám dalších autorit srov. i u LEVENSONA (2004, s. 456 v pozn. 212), a to včetně jedné starší práce Broddovy, v níž s paralelami, v nichž διανοίησιν s infinitivem v aoristu odkazuje k akcím ještě neukončeným, operoval též.

¹⁰⁴ U ADLERA (1893, s. 635) se nicméně lze setkat s konstatováním: „Chrysostom observes ... that ... [t]he foundation stones, which were left unfinished, are still to be seen“, jenže to má v tom, co Chrysostomos opravdu tvrdí, oporu jen částečnou. Podle Io. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 10 [PG XLVIII, col. 901] totiž i v jeho dnech byly v Jeruzalémě k vidění obnažené základy (γυμνά ... τὰ θεμέλια), ale muselo jít o základy, respektive základové kameny původní, protože alespoň podle jeho líčení práce k jakémukoli (ne)dokončení nějakých nových vůbec nepostoupila. A v kontextu, aby opravňovala k takovému konstatování, se nenachází ani stručná poznámka u Io. CHRYS. *in Psalm.* 110, 5 [PG LV, col. 285]: καὶ μαρτυρεῖ τὸ ἔργον ἀτέλεστον μεῖναν („o tom svědčí dílo, které zůstalo nedokončené“, přel. IP).

¹⁰⁵ Srov. THDT. *h.e.* III, 20, 3, kde se ovšem tento autor formulací φασὶ δὲ αὐτοὺς ... κατασκευάσαι za spolehlivost zrovna této informace nezaručuje, a k tomu Dt 27, 5 a 1Kr 6, 7 a dále SIMMONS 2006, s. 71 v pozn. 15, pod bodem (3) k reflexi v rabínské literatuře i odkazům na moderní autority.

kosti budou pučet jako mladá tráva“, datovaný paleograficky do 4. stol.¹⁰⁶ Co je ale fascinujícím způsobem potvrzeno, je, že v noci z 18. na 19. května 363, mezi 22. a 3. hodinou, došlo k zemětřesení, které tak je historickým faktem, a nikoli smyšlenkou,¹⁰⁷ byť zejména jeho vylíčení křesťanskými autory je obohaceno o detaily důvěryhodné méně až vůbec.¹⁰⁸ Mezi ně

¹⁰⁶ Srov. BRODD 2020, s. 74 s odkazy na zdroje v pozn. 20, ale už i DRIJVERS 1992, s. 24 v pozn. 28, kde také odkazuje na další autority; verš je Iz 66, 14, přel. ČEP. Srov. ale i u LEVENSONA (2004, s. 410 v pozn. 1) referovaný názor, že nápis je třeba spojit se středověkými pohřby v prostoru pod ním. BLANCHETIÈRE (1980, s. 69) pak zmiňuje nejen tento, ale i další objevy, z nichž za pozornost stojí fakt, že budova, kterou užívala desátá legie pravděpodobně ještě v době Iulianově, byla poté spálena a odstraněna. SIMMONS (2006, s. 71 v pozn. 15, pod body (1)–(2) a (7)) toto opomíná, ale jeho výklad k ostatním objevům je informativnější. Naopak pokus jedné dřívější autority dokonce identifikovat pozůstatky Iulianovy přestavby hodnotil ADLER (1893, s. 629, pozn. 3), pokud jde o jeho průkaznost, jako „extremely slight“. To sice může být ovlivněno jeho vlastním názorem, že stavba ani nebyla zahájena, nicméně faktem je, že mi není známo, že by později kdokoli tento pokus přijal, a navíc k metodám této autority, historika architektury Jamese Fergussona, srov. SIEGEL 2022, s. 148–149; v Palestině nikdy nebyl a v dotyčné knize prezentoval románsko-klasicistní rekonstrukci chrámu kontaminovanou prvky indickými.

¹⁰⁷ K nástinu důvodů s odkazy na další zdroje srov. BRADBURY 2020, s. 268–269; uvedené na hodiny přesné datum uvádí Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 12, a třebaže Kyrillovu autorství se spíše nevěří, jeho skutečný autor list sepsal zřejmě na počátku 5. stol. na základě solidních znalostí lokálních událostí v Palestině (ke kap. 12 navíc srov. výše v pozn. 89, přesto však toto konstatování platí i pro ni). A potvrzují ho nápisy objevené na počátku 21. stol. v Zoafě (biblickém Sóaru, na východ od jižního cípu Mrtvého moře), podle nichž čtyři místní křesťané zemřeli během zemětřesení 18. května 363. STERN (1980, s. 508 v pozn. 6) uvádí okolnost, která má snad (?) toto datum zpochybňovat (srov. ovšem i BROCK 1977, s. 268 a 280, ale proti němu LEVENSON 2004, s. 454–455, pozn. 407), ještě však nevěděl o existenci nápisů. K historicitě zemětřesení dále srov. DRIJVERS 1992, s. 26, pozn. 42 a k jeho dataci LEVENSON 2004, s. 454 v pozn. 205; na zemětřesení, které zničilo města v Palaistinské Syrii, a mělo tak být předzvěstí Iulianovy smrti (k jejímu datu srov. níže v pozn. 111), se odvolával i LIB. *or. I*, 134. Ještě BOWERSOCK (1978, s. 90) sice připouštěl, že zázrak mohl být zinscenován křesťany nebo Židy, s tím už ale tedy počítat třeba spíše není.

¹⁰⁸ Zmínky či vylíčení zemětřesení srov. u EPHR. SYR. *Iul.* IV, 19–20; GR. NAZ. *or. V*, 4; RVFIN. *h.e. X*, 39; Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 1; 2; 3; 5; 6; 11; PHILOST. *h.e. VII*, 9 a 9^a; SOCR. SCH. *h.e. III*, 20, 8; SOZ. *h.e. V*, 22, 7–9; THDT. *h.e. III*, 20, 5–6. Další dramatické, ale v principu uvěřitelné průvodní jevy líčí zejm. EPHR. SYR. *Iul.* IV, 20 a Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 6, zatímco detaily nedůvěryhodné podává GR. NAZ. *or. V*, 4 a 7 a jen jeden z nich také RVFIN. *h.e. X*, 40 fin.; Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 8; SOCR. SCH. *h.e. III*, 20, 14–15; SOZ. *h.e. V*, 22, 12; THDT. *h.e. III*, 20, 7, ale srov. k němu i podání u Ps.CYR. HIER. *ep. Templ.* 7. Ještě jiný pak uvádí už pouze samotný PHILOST. *h.e. VII*, 14. K hodnověrnosti jejich líčení však srov. i brilantní

ovšem – Voltairovu přesvědčení navzdory – nemusejí patřit zmínky o ohni či vyšlehujících plamenech, jakkoli je ti samí křesťanští autoři líčí nepřesvědčivě zejména proto, že prakticky na ničem jiném, než na jejich výskytu, se neshodují.¹⁰⁹ Mohlo totiž jít o jev zvaný zemětřesná světla (earthquake lights) pozorovaný i zdokumentovaný v posledních desetiletích na mnoha

postřeh GIBBONŮV (1781, s. 390 v pozn. 83): „The silence of Jerom would lead to a suspicion, that the same story, which was celebrated at a distance, might be despised on the spot“.

¹⁰⁹ Podle EPHR. SYR. *Iul.* IV, 20 oheň vyrazil z nespécifikovaných dveří (nebo sestoupil shůry?) a strávil písaře, kteří nepochopili předpověď v Daniélovi (k níž srov. výše v pozn. 80). Podle GR. NAZ. *or.* V, 4 plameny vyšlehly z kostela (spolu s MILLAREM (2008, s. 24) chápu ěk tou ěpouo oproti většině moderních autorit takto, nikoli ve smyslu „z chrámu“ ani „ze synagogy“), v němž se Židé měli chtít skrýt a jehož dveře se záračně zavřely (aby ochránil zbožné, pročez těžko mohl Grégorios myslet chrám či synagogu). Tím je zastavily, přičemž některé sežehly, jiné připravily o životně důležité údy. IO. CHRYS. *pan. Bab.* II, 22, 119 zmiňuje pouze oheň, který vyskočil ze základů a všechny přítomné strávil, podobně jako IO. CHRYS. *adv. Iud.* V, 11, 9 [PG XLVIII, col. 901], podle něhož vyskočil oheň ze základů a spálil mnoho lidí, a stejně tak AMBR. *ep.* 74 [40], 12 zmiňuje pouze božský oheň, který sežehl ty, kteří čistili místo. Podle RVFIN. *b.e.* X, 40 vyletěla ohnivá koule z budovy uvnitř chrámu, kde bylo uskladněno náradí, spalovala přítomné Židy, a to se opakovalo celý den. PS.CYR. *HIER. ep. Templ.* 1 a 5 zmiňuje pouze oheň, který strávil mnoho Židů, ale zahynulo i mnoho křesťanů, což je podání jistě ze všech nejdůvěryhodnější. Dále však, tamtéž 7, už tvrdí, že oheň vyrazil ze dveří synagogy, v níž se Židé chtěli skrýt, dveře byly zavřené, ale náhle se samy otevřely, a tamtéž 11 upřesňuje, že oheň strávil učitele Židů. U PHILOST. *b.e.* VII, 9 je pouze zmínka ohně zasahujícího ty, kdo se odvažovali pracovat, tamtéž VII, 9^a je však upřesněno, že vyrazil z vykopávaných základů. Podle SOCR. SCH. *b.e.* III, 20, 10–12 se oheň svalil z nebe, zničil náradí stavebníků a stravoval je celý den, podle Soz. *b.e.* V, 22, 11 oheň náhle vyskočil ze základů chrámu a mnohé zabil, podle jedněch, když se snažili do chrámu dostat, podle jiných, když začali vynášet zeminu, a podle THDT. *b.e.* III, 20, 5 oheň vyrazil z vykopávaných základů, spálil velmi mnoho kopáčů a ostatní rozptýlil. Dále srov. výše v pozn. 10 líčení Ammianovo. A lze jen souhlasit s BROCKEM (1977, s. 267), že tato různorodost je poplatná tomu, že zpráva se v první fázi šířila orálně. Téhož názoru byl i LEVENSON (2004, s. 417 s pozn. 32), alespoň pro prameny 4. stol. je ale schopen (tamtéž, s. 417–419 a srov. i s. 452) rozlišit dvě základní větve tradice, totiž efraimovsko-grégoriovskou, která navazovala na tuto orální, a antiochejskou, k níž patří i Ammianus a která může vycházet z podání tzv. Anonymního ariánského dějepisce, ale roli v ní mohl sehrát i kontakt na (Ammianem zmiňovaného) Alypia. Levensonův následný důkladný rozbor vztahů mezi prameny zejména 5., ale i dalších století tu není třeba komentovat, příležitostně je však na něj odkazováno či jsou jeho teze rozporovány porůznu výše. MILLAR (2008, s. 24) pak ještě zmiňuje upozornění Neilem McLynnem, že císařský dvůr při návratu z východu koncem roku 363 procházel Nazianzem, ale zda mohli mít právě jeho členové nějaké informace, je otázkou, stejně jako, zda by se na autoritu takového zdroje Grégorios neodvolal.

místech světa.¹¹⁰ A problém neplyne ani z nejasností v chronologii, jak ji podávají literární prameny.¹¹¹

¹¹⁰ Tak BRADBURY 2020, s. 284 s pozn. 39 i s odkazem na informační zdroj. Český termín je mým vlastním překladem, neb ve standardních domácích příručkách jsem žádné informace k tomuto jevu, natož český termín, nenalezl. Specialisté by ale možná s touto identifikací nesouhlasili, protože alespoň THÉRIAULT – ST-LAURENT – FREUND – DERR (2014: 159) ze studie založené na historických zprávách o pozorování tohoto jevu vyloučili mimo jiné „all cases where the reported luminosities were described as flames accompanied by smoke issuing from ground fissures“, což následně komentují slovy „we elected to discard some possible EQL reports rather than keeping uncertain cases in our data compilation“. Na druhou stranu z toho ale vyplývá, že plameny doprovázející zemětřesení byly pozorovány i při jiných příležitostech než této. A srov. ostatně i Ios. *At XVI*, 7, 1 [179–182], podle něhož skončil zahubením dvou jeho strážců plamenem, který proti nim vyšlehl, i pokus Héródův o průzkum Davidovy hrobky. Je ovšem otázkou, z jak důvěryhodného zdroje Iosephus tuto zprávu převzal, protože vzápětí (tamtéž [183]) zdůrazňuje, že Níkolás z Damasku ji vynechal.

¹¹¹ BRADBURY (2020, s. 270–271) správně poukazuje na to, že došlo-li k zemětřesení v noci z 18. na 19. května 363 (srov. výše na s. 57 s pozn. 107), byl už Iulianus na svém perském tažení, které začalo 5. března 363 a během kterého v noci z 26. na 27. června 363, tedy po pěti týdnech od zemětřesení, zemřel (k oběma datům srov. KIENAST – ECK – HEIL 2017, s. 310). Líčení literárních pramenů ale budí dojem, že k obnově chrámu mělo dojít už před zahájením tažení, k čemuž ovšem vedla rozdílná motivace. Křesťanství autoři tak mohli zemětřesení podat jako boží zásah a předzvěst neúspěchu tažení i Iulianovy vlády jako celku (a Io. CHRYS. *pan. Bab.* II, 22, 119 i *adv. Iud.* V, 11, 9 [PG XLVIII, col. 901] dokonce tvrdit, že Iulianus dostal strach). Naproti tomu Ammianus zřejmě jen nechtěl pozdější líčení perského tažení přerušovat (a srov. i SIMMONS 2006, s. 77 s pozn. 55). Navíc BLANCHETIÈRE (1980, s. 79) správně registruje, byť mu sám nevěří, že podle SOCR. SCH. *h.e.* III, 20, 4–5 Iulianus poté, co poručil chrám obnovit, vyrazil proti Peršanům. BRODD (2020, s. 70) pak explicitně vyjadřuje přesvědčení, že Iulianus se pravděpodobně o neúspěchu projektu ani nedozvěděl. STERN (1980, s. 508) naopak zřejmě pramenům stran relativní chronologie věřil (srov. ostatně výše v pozn. 107), i tak ale oprávněně odmítá názory dřívějších autorit, podle nichž snad měl Iulianus upustit od svého plánu na základě křesťanské interpretace události. A BOWERSOCK (1978, s. 121) sice odmítl oprávněně, že by pro dataci Iulianova pokusu do května svědčil i záznam v aithiopském synaxariu, podle něhož se 27. května za vlády Iulianovy, když chtěl znovuvybudovat chrám v Jeruzalémě, v Alexandrii ze země vynořila těla Jana Křtitele a proroka Eliše. Stavba totiž předtím třikrát spadla (což určitě není ozvuk údaje Iulianova referovaného výše na s. 54 s pozn. 97, pokud právě to měl BLANCHETIÈRE (1980, s. 80 v pozn. 62) na mysli), načež Židé Iulianovi řekli, že dokud budou v místě pohřbena těla velkých křesťanských osobností, nepůjde zde postavit nic. Iulianus tedy poručil křesťanům těla odstranit a spálit. Ti však podplatili vojáky, ale museli odpřisáhnout, že je neponechají ve městě, načež byla dopravena do Alexandrie a provizorně pohřbena (tak *Synax. Aethiop.* ad II Sanē in POR I, p. 533–534). Podle Bowersocka však tento záznam svědčí pouze o tom, že projekt předcházela 27. květnu, ale o dobu, která není specifikována, a navíc nezmiňuje

Závěry, které v průběhu výkladu vyplynuly, tak lze shrnout následovně: Canfora referuje obsah hesla v *Questions sur l'Encyclopédie*, nikoli v *Dictionnaire philosophique*. Voltairův postoj částečně vystihl, je ale otázka, zda ho lze označit za antisemitský (či jaký vůbec termín je eventuálně vhodné použít). Ammianův negativní postoj k Židům není možné vyloučit, v kontextu myšlení antických intelektuálů by ostatně nebyl překvapivý, nicméně tomu, že ho opravdu sdílel, nic moc konkrétního nenasvědčuje. Iulianovou motivací ke (skutečnému) respektu vůči bohu Židů se skutečně zdá jeho „synkreticky tolerantní koncepce“, spíše než vymezování se vůči křesťanství. Iulianovou motivací k obnově chrámu se zdá být snaha zajistit řádné uctívání božstev kdekoli v římské říši, a nikoli vymezování se vůči Ježíšovu prorocství, bylo-li vůbec jako takové zamýšleno. Představa, že si Iulianus svůj původní záměr sám rozmyslel, je jen Voltairovou interpretací jedné pasáže Iulianova dopisu, jejíž význam ale je přinejmenším sporný. Iulianova údajná motivace k tomu už je však jen Voltairovým ničím nepodloženým tvrzením. A to, že by práce na stavbě chrámu nakonec nebyly vůbec zahájeny, vyloučit sice nelze, ale je to jen domněnka pozdějších autorů, kterou nic nepotvrzuje.

žádné zemětřesení ani jiné okolnosti, kvůli nimž měl být ukončen. Tím méně jím však lze argumentovat pro dřívější dataci, což ostatně ani Bowersock nečiní, nicméně především k této alexandrijské tradici srov. LEVENSON 2004, s. 440–444. Na jejím počátku je koptská *Historia ecclesiae Alexandrinae* snad z konce 5. stol., která samotnou legendu, v níž figuruje i vybudování kostela zasvěceného Janovi a Elišovi patriarchou Theofilem, převzala zřejmě z jeho vlastního spisu, návaznost na události v Jeruzalémě však je velmi pravděpodobně vkladem odjinud (k tomu viz tamtéž, pozn. 138). Klíčové datum 27. května se však objevuje až v pozdější fázi této tradice a jeho původ je také neznámý, vzniknout ale snad mohlo (má-li právě to naznačovat pozn. 146) záměnou datace $\pi\rho\theta$ $\xi\xi$ $\kappa\alpha\lambda\alpha\nu\delta\omega\nu$ $\text{I}\omega\upsilon\lambda\iota\omicron\upsilon$ za $\pi\rho\theta$ $\xi\xi$ $\kappa\alpha\lambda\alpha\nu\delta\omega\nu$ $\text{I}\omega\upsilon\nu\iota\omicron\upsilon$, pročez by správným datem byl 26. červen, který mohl být považován za den smrti Iulianova (k čemuž srov. výše v této pozn.).

Literatura

a) Překlady:

AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Přeložil Josef ČEŠKA. Praha: Arista / Baset 2002.

ÉPHREM DE NISIBE. *Hymnes contre les hérésies. Hymnes contre Julien*. Tome II. *Hymnes contre les hérésies XXX-LVI. Hymnes contre Julien*. Texte critique du CSCO Edmund BECK, o.s.b. Introduction, traduction, notes et index Dominique CERBELAUD, o.p. Paris: Les Éditions du Cerf 2017.

JULIANUS. *Hostina císařů*. Přeložil Václav PRACH. Praha: Samcovo knihkupectví 1948.

SAINT JOHN CHRYSOSTOM. *Discourses Against Judaizing Christians*. Translated by Paul W. HARKINS. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press 1979.

SOCRATES SCHOLASTICUS. *Církevní dějiny*. Druhý díl, přeložil Josef NOVÁK. Praha: ČKCH 1990.

Le Synaxaire Éthiopien. Les mois de Sanê, Hamlé et Nahasê. Publiés et traduits par Ignazio GUIDI avec le concours de MM. L. DESNOYERS et A. SINGLAS. I, Mois de Sanê. In R. GRAFFIN – F. NAU. *Patrologia Orientalis*. Tomus primus. Paris: Librairie de Paris, Firmin-Didot et Cie, imprimeurs-éditeurs 1907, s. 519–705.

b) Citovaná literatura:

ADLER, Michael. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*, 1893, 5, s. 591–651.

ARKUSH, Allan. Voltaire on Judaism and Christianity. *AJS Review*, 1993, 18, s. 223–243.

BAKYTA, Ján. Úvod do problematiky pramene *Doctrina Iacobi nuper baptizati I*: židovská komunita a eschatologie. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Avriga*, 2018, 60/2, s. 62–85.

BLANCHETIÈRE, F[rançois]. Julien Philhellène, Philosémite, Antichrétien: L'affaire du Temple de Jerusalem (363). *Journal of Jewish Studies*, 1980, 31, s. 61–81.

BLECKMANN, Bruno. Fragmente heidnischer Historiographie zum Wirken Julians. In GOLTZ, Andreas – LEPPIN, Hartmut – SCHLANGE-SCHÖNINGEN, Heinrich (eds.). *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*. Berlin / New York: Walter de Gruyter 2009, s. 61–77.

BOWERSOCK, Glen Warren. *Julian the Apostate*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1978.

- BRADBURY, Scott. Julian and the Jews. In REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich (eds.). *A Companion to Julian the Apostate*. Leiden / Boston: Brill 2020, s. 267–292.
- BROCK, S. P. A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1977, 40, s. 267–286.
- BRODD, Jeffrey. The Jerusalem Temple and Emperor Julian's "Invention of Tradition". *Journal of Early Christian History*, 2020, 10/2, s. 68–81.
- BROWNING, Robert. *The Emperor Julian*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1976.
- BROŽOVÁ, Štěpánka. Rf. LUCIANO CANFORA, *Dějiny řecké literatury*. Přeložil kolektiv autorů pod vedením DAGMAR BARTOŇKOVÉ. Praha, KLP – Koniasch Latin Press 2001, 893 s. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Avriga*, 2002, 44/1–2, s. 111–112.
- CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. Praha: KLP 2001.
- CHISICK, Harvey. Ethics and History in Voltaire's Attitudes toward the Jews. *Eighteenth-Century Studies*, 2002, 35, s. 577–600.
- ČEŠKA, Josef. Poslední vzepětí antiky v díle Ammiana Marcellina. In AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Přeložil Josef ČEŠKA. Praha: Arista / Baset 2002, s. 7–29.
- DESNÉ, Roland. Voltaire était-il antisémite ? *La Pensée : revue du rationalisme moderne*, 1979, 203, s. 70–81.
- DESNÉ, Roland. Voltaire était-il antisémite ? *Les Cahiers Rationalistes*, 2002, 559, s. 6–19.
- DOLEŽAL, Stanislav. Rethinking a Massacre: What Really Happened in Thessalonica and Milan in 390? *Eirene*, 2014, 50, s. 89–107.
- DOLEŽAL, Stanislav. Intolerance v římské říši vůči Židům. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Avriga*, 2015, 57/2, s. 25–45.
- DRIJVERS, Jan Willem. Ammianus Marcellinus 23.1.2-3: The Rebuilding of the Temple in Jerusalem. In DEN BOEFT, J. – DEN HENGST, D. – TEITLER, H. C. (eds.). *Cognitio Gestorum: The Historiographic Art of Ammianus Marcellinus*. Amsterdam / Oxford / New York / Tokyo: North-Holland 1992, s. 19–26.
- DUVAL, Yves-Marie. Sur quelques sources latines de l'*Histoire de l'Église* de Rufin d'Aquilée. *Cassiodorus*, 1997, 3, s. 131–151.
- ELAD, Amikam. *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*. Leiden / Boston / Köln: Brill 1999.
- ENGBRECHTOVÁ, Jana. Dvojitý obraz putování básníka Venantia Fortunata od Martina k Martinovi. *Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, 2021, 14, s. 23–34.

- FISHBERG, Maurice. *The Jews: A Study of Race and Environment*. London: The Walter Scott Publishing Co., Ltd. / New York: Charles Scribner's Sons 1911.
- GIBBON, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Volume the second. London: Printed for W. Strahan; and T. Cadell, in the Strand 1781.
- GEIGER, J[oseph]. Ammianus Marcellinus and the Jewish revolt under Gallus: a note. *Liverpool Classical Monthly*, 1979, 4, s. 77.
- GOITEIN, S[helomo] D[ov]. Al-Ḳuds: A. History. In BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – LEWIS, B. – PELLAT, Ch. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Volume V, *Khe–Mabi*. Leiden: Brill 1986, s. 322–339.
- GRABAR, O[leg]. Al-Ḳuds: B. Monuments. In BOSWORTH, C. E. – VAN DONZEL, E. – LEWIS, B. – PELLAT, Ch. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Volume V, *Khe–Mabi*. Leiden: Brill 1986, s. 339–344.
- GRUEN, Erich S. *Constructs of Identity in Hellenistic Judaism: Essays on Early Jewish Literature and History*. Berlin / Boston: De Gruyter 2016.
- KIENAST, Dietmar – ECK, Werner – HEIL, Matthäus. *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. 6., überarbeitete Auflage. Darmstadt: WBG 2017.
- LEVENSON, David B. The Ancient and Medieval Sources for the Emperor Julian's Attempt to Rebuild the Jerusalem Temple. *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, 2004, 35, s. 409–460.
- MALOSSE, Pierre-Louis. Proposition mystique pour arrêter les invasions barbares ou plaider pour que les païens aient leur place dans l'empire chrétien ? Le Discours XXIV de Libanios. *Revue des Études Grecques*, 2010, 123, s. 113–135.
- MARCONE, Arnaldo. Pagan Reactions to Julian. In REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich (eds.). *A Companion to Julian the Apostate*. Leiden / Boston: Brill 2020, s. 326–359.
- MILLAR, Fergus. Rebuilding the Jerusalem Temple: Pagan, Jewish and Christian Conceptions. *Вестник древней истории*, 2008, 264, s. 19–37.
- ONGARONUS, Franciscus. *De moribus et religione Constantini M. De Juliani R. Imp. religione et gestis deq. templi Hierosolymitani instauratione ab eodem Juliano attentata et divinitus impedita Dissertationes Tres*. [s.l.]: Typis Cajetani Motę 1778.
- PASCHOUD, François. Justice et providence chez Ammien Marcellin. *Studi Tardoantichi*, 1986, 1, s. 139–161.
- PENELLA, Robert J. Emperor Julian, the Temple of Jerusalem and the God of the Jews. *Koinōnía*, 1999, 23, s. 15–31.

- PRCHLÍK, Ivan. Tacitus de Christianis: Kde získal Tacitus své informace o křesťanech? *Zprávy Jednoty klasických filologů – Avriga*, 2015a, 57/1, s. 46–66.
- PRCHLÍK, Ivan. Křesťanství v římském světě: Co proti němu měly jeho intelektuální elity? *Bibliotheca Alexandrina*, 2015b, 2, s. 64–77.
- PRCHLÍK, Ivan. The Murder of the Innocents in the *Saturnalia* and the Religion of Macrobius. *Klio*, 2017, 99, s. 260–277.
- PRCHLÍK, Ivan. ‚Ježíš řečený Christos‘ u Iosepha Flavia: Jistota nejistoty. In FRAŇO, Peter – HABAJ, Michal (eds.). *Antica Slavica*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2018, s. 77–152 a 280–286.
- PRCHLÍK, Ivan. Rutilius Namatianus, Stilicho a poslední pohané Říma. *Zprávy Jednoty klasických filologů – Avriga*, 2020a, 62/2, s. 7–41.
- PRCHLÍK, Ivan. Podle koho se Židé nelíbí bohu a jsou v nepřátelství se všemi lidmi, aneb jak příkrý vůči Židům mohl být apoštol Pavel? *Theologická revue*, 2020b, 91/3, s. 282–306.
- PRCHLÍK, Ivan. *Epitome de Caesaribus* a její význam v moderním bádání o pozdněantické historiografii. In *Výtah z Caesarů* (Epitome de Caesaribus). Úvodní studie, překlad a komentář Ivan PRCHLÍK. Praha: Jednota klasických filologů 2022, s. 7–121.
- REBENICH, Stefan. Julian's Afterlife. The Reception of a Roman Emperor. In REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich (eds.). *A Companion to Julian the Apostate*. Leiden / Boston: Brill 2020, s. 398–420.
- REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich. Introduction: Approaching Julian. In REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich (eds.). *A Companion to Julian the Apostate*. Leiden / Boston: Brill 2020, s. 1–37.
- REINACH, Théodore. *Textes d'auteurs Grecs et Romains relatifs au Judaïsme réunis, traduits et annotés*. Paris: Ernest Leroux, Éditeur 1895.
- ROOM, Adrian. *Dictionary of Pseudonyms: 13,000 Assumed Names and Their Origins*. Fifth Edition. Jefferson, NC / London: McFarland & Company, Inc., Publishers 2010.
- ROSENTHAL, Herman – GOTTHEIL, Richard. Ammianus Marcellinus. In SINGER, Isidore et al. (eds.). *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. Volume I, *Aach—Apocalyptic Literature*. New York / London: Funk and Wagnalls Company 1901.
- SABBAH, Guy. Ammianus Marcellinus. In MARASCO, Gabriele (ed.). *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.* Leiden / Boston: Brill 2003, s. 43–84.

- SIEGEL, Holger. Archäologische Forschungen zum Jerusalemer Tempel. In ALKIER, Stefan (ed.). *Konstellationen antiker Tempelwirtschaft. Neue Perspektiven auf den Tempel am Garizim, den Jerusalemer Tempel und das Artemision in Ephesos*. Paderborn: Brill Schöningh 2022, s. 147–164.
- SIMMONS, Michael Bland. The Emperor Julian's Order to Rebuild the Temple in Jerusalem: A Connection with Oracles? *Ancient Near Eastern Studies*, 2006, 43, s. 68–117.
- SLÁDEK, Pavel. *Malá encyklopedie rabínského judaismu*. Praha: Libri 2008.
- STEMBERGER, Günter. *Talmud a Midraš. Úvod do rabínské literatury*. Praha: Vyšehrad 1999.
- STERN, Menahem. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. Edited with Introductions, Translations and Commentary. Volume Two, *From Tacitus to Simplicius*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities 1980.
- ŠOUREK, Petr. Canforovy „Dějiny“ řecké „literatury“. *Souvislosti. Revue pro křesťanství a kulturu*, 2001, 49–50/3–4, s. 291–294.
- THÉRIAULT, Robert – ST-LAURENT, France – FREUND, Friedemann T. – DERR, John S. Prevalence of Earthquake Lights Associated with Rift Environments. *Seismological Research Letters*, 2014, 85, s. 159–178.
- VAN DEUN, Peter. The Church Historians after Eusebius. In MARASCO, Gabriele (ed.). *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.* Leiden / Boston: Brill 2003, s. 151–176.
- [VOLTAIRE.] *Dictionnaire philosophique, portatif, ou supplément à l'Édition de 1765. Revu, corrigé & augmenté de XXXVII Articles par l'Auteur*. A Londres: [s.n.] [s.a.].
- [VOLTAIRE.] *Dictionnaire philosophique, portatif. Sixieme Edition revue, corrigée & augmentée de XXXIV. Articles par l'Auteur*. Tome second. G – V. Londres: [s.n.] 1767.
- [VOLTAIRE.] *Questions sur l'Encyclopédie par des amateurs, seconde partie*. [s.l.]: [s.n.] 1771.
- VOLTAIRE. *Filosofický slovník čili rozum podle abecedy*. Z francouzského originálu přeložila Emma HORKÁ. Praha: Votobia 1997.
- WIEMER, Hans-Ulrich. Revival and Reform: The Religious Policy of Julian. In REBENICH, Stefan – WIEMER, Hans-Ulrich (eds.). *A Companion to Julian the Apostate*. Leiden / Boston: Brill 2020, s. 207–244.

Cicero v díle J. A. Komenského

Martin Steiner

Abstract:

Cicero in the Works of J. A. Comenius

The name of Cicero pops up in the texts of Comenius throughout his literary career. Comenius mentions Cicero in a number of passages where he criticizes ancient pagantry and the pernicious influence of ancient literature on the character of a Christian, especially a pupil. With a few exceptions, however, he does not blame Cicero personally for his moral flaws. On the contrary, there are some passages where Comenius even praises Cicero for his wise opinions and ideas, to which he can easily subscribe, and acknowledges his rhetorical mastery. Comenius quotes Cicero quite frequently both for literary purposes (to embellish his own text, mostly with proverbs and other gnomic and memorable sentences) and for supporting his arguments and opinions on education, philosophy, and religion; Comenius uses excerpts from Cicero also in his grammars. In some cases, the quotation reappears in more than one of his texts. Approximately half of the quotations comes from Cicero's philosophical texts, the other half comes from speeches, letters, and rhetorical treatises. Cicero represents an author on which it is possible to demonstrate Comenius' reserved and ambiguous relation towards the ancient heritage.

Keywords: Comenius, Cicero, intertextuality, quotations, ancient heritage

Klíčová slova: Komenský, Cicero, intertextualita, citace, antické dědictví

Ve stati *Antika v díle J. A. Komenského* charakterizuje Julie Nováková Komenského možné znalosti antického odkazu mezi jiným těmito slovy: „Kulturně žil ze tří pramenů – z křesťanství, z antiky a humanismu; jeho praktické zájmy byly přeširoké ... jaký zlomek svého času mohl věnovat studiu antiky? Z přímé četby, řekněme postgraduální, znal Senekovy listy, Laertiův život Diogena kynika, řecké gnómiky vydané r. 1638 v Římě Holsteinem

– další se ukáže.“¹ Bylo to právě Komenského pevné zakotvení v křesťanské tradici, jež primárně formovalo jeho vztah k odkazu antické kultury: jakožto pohanskou ji pokládal za nebezpečnou a varoval před ní, na druhé straně při svém vzdělání a literárních ambicích nemohl nevidět jednak její přínos pro všeobecnou vzdělanost, jednak to, co bychom dnes nazvali jejími estetickými hodnotami. V neposlední řadě tu hrála roli i výuka latiny, v 17. století nezbytného prostředku pro vědecké a literární uplatnění, jež se bez kontaktu s antickými autory mohla jen těžko obejít.

V takto široce rozevřeném spektru se pohybuje i Komenského hodnocení Marka Tullia Cicerona. Pro vzdělance odchovaného humanismem, jak bylo naznačeno ve výše uvedeném citátu, byl autorem nepominutelným; Komenského dílem prochází ne právě příliš nápadně, při detailnějším pohledu se tu však s jeho jménem i stopami jeho výroků a myšlenek setkáváme poměrně často: častější jsou ať už přiznané, či nepřiznané, případně i nevědomé citáty z Ciceronových literárních děl včetně volně formulovaných ohlasů, nicméně i různých hodnotících soudů Ciceronovy osobnosti najdeme u Komenského dosti značné množství.

Následující přehled nevychází z úplně excerpce Komenského díla, což snad ani není pro demonstraci Komenského vztahů k Ciceronovi nutné; data shromážděná pro tuto studii vypovídají o sledovaném vztahu, domnívám se, dostatečně reprezentativně. Excerpována tedy byla především díla vydaná v kritické edici *Dílo J. A. Komenského* (dále jen *DJAK*) a některé další edice a překlady.²

Soudy vypovídají o sledovaném vztahu jistě více než citáty, soustředím se tedy předně na ně. Odmítavé soudy o Ciceronovi se v Komenského textech vyskytují (na základě dostupné excerpce) vždy vedle jmen dalších autorů. Najdeme je zejména v pasážích o výchově křesťanské mládeže. Tak v české *Didaktice* čteme: „Důstojnost nás křesťanů a dítek našich nedopouští nám tak se opomíhati, abychom s nečistou pohanskou sběří tovaryšiti se měli. Nebo co? Však pak dítkám knížecím za preceptory nedávají fatkářů, šprochýřů, kratochvílníků a podobných lehkých lidí: ale osoby vážné, vzácné,

¹ Kolektiv autorů, *Antika a česká kultura*, Academia, Praha 1978, s. 265.

² Kromě edice *DJAK* to byla zejména *Consultatio* a vydaná korespondence. I při tomto omezení bylo shromážděno daleko více dat, než bylo možno účelně využít.

moudré, ctnostné. A my máme dědicům výsosti, Kristovým bratříčkům za vůdce dávati oplzlého šprochýře Plauta, nečistého sodomáře Ovidia, bezbožného athea Luciana, žertovného kejklíře Diogenesa, slepého šermíře Aristotelesa, básnivého rapsoda Plinia, chlubného Cicerona?³ Na odpovídajícím místě v pozdější latinské verzi už Cicero chybí a s ním také Diogenes a Plinius, nahradili je *lascivus Catullus* a *obscaenus Martialis*.⁴

Do obdobného soudu v *Methodus lingvarum novissima* však Komenský Cicerona zase vrátil: ... *cum Latinae linguae authores gentiles fuerint, turba veri Dei pietatisque verae expers, cum quibus diu et nimis familiariter conversari vix tutum. Nam e Terentio, Plauto, Ovidio, aliis spurcitiem, e Cicero ne ambitionem, philautiam, fastum, ex aliis vanitates alias haurire perquam proclive*.⁵ I když Komenský tyto své soudy postupem času mírnil, najdeme i v pozdních dílech jednoznačná vyjádření, jako například v *Panorthosii*: *Pro nova, universalí, vera, rationali et sancta ingeniorum cultura opus fore libris aliis, quam hactenus usae sunt scholae, Terentio, Vergilio, Cicero ne etc.*⁶ Jinde však dal Komenský průchod svému požadavku každé dílo vážit a hledat v něm to, co může přispět pozitivně do souboru lidského vědění.⁷ Když například v *Pampaedii* pojednává o opravování chyb a omylů, konstatuje lapidárně: *Atque hoc erit de stercoribus non Ennii solum, sed et Virgilio, Ciceronis, et Senecae, et cujusvis absque Deo sapientis, seligere aurum*.⁸ Cílem zůstává – jak to Komenský vyjádřil už v *Didaktice*⁹ – naplnit přání *Utinam vero in reformata etiam Christi ecclesia non sint, quos Cicero, Plautus, Ovidius etc. odore quodam lethali a Scripturis post se trahant!*¹⁰ Ještě dále šel v programu pro obnovu škol po případném návratu z exilu do Českého království, nazvaném *Haggaeus redivivus*: „... a napotom se bedlivěji mějme, aby ne Aristoteles, ne Plato, ne Cicero, ne Augustin, ne František, ne někdo z lidí na zemi byl mistrem naším, nýbrž ani anděl z nebe, ale sám

³ *Didaktika* XXV, s. 164n.

⁴ *Didactica* XXV, 10 (s. 170).

⁵ *Methodus* XXVII, 7 (s. 264).

⁶ *Panorthosia* XXII (*Consultatio* II, sl. 596).

⁷ *Pans. praeludium* 55 (s. 33).

⁸ *Pampaedia* VI, 18 (sub XVIII, sl. 79).

⁹ *Didactica* XXV, 12; *Didaktika* XXV (s. 166).

¹⁰ *Didactica* XXV, 12 (s. 171).

ten, v němž skrytí jsou všickni pokladové moudrosti a umění.¹¹ Takovému požadavku samozřejmě nedostojí ani Cicero, ani nikdo jiný.

Jednoznačné odmítání pohanské literární produkce se u Komenského prolíná s poněkud mírnějším přístupem, když například uvažuje o námitce, že ne všichni ti autoři psali jen nepřístojnosti; i v české verzi *Didaktiky* už také čteme: „Díš-li: Ne všickní tak oplzlí jsou: Cicero, Virgilius, Horatius etc. jsou počestní. Odpověď: Ale předce pohané slepí, od Boha pravého k nebohům, k Jupiterovi, Marsovi, Neptūnovi, Venuši, Fortūně a jiným ... svou i čtenáře mysl zavozující.“¹² V další pasáži téhož spisu pak je Cicero hodnocen ještě pozitivněji: „z pohanských mudrců příkladu ... vyvodím: mezi nimiž kteří nejvýš v moudrosti přišli, Socrates, Plato, Seneca, Epictetus, Cicero, na totěž přicházeli, nač naposledy Šalomoun, aby se o formování srdce kvůli Bohu starali: což knihy jejich ukazují.“¹³ I v pozdním Komenského věku ale zůstává s Ciceronovým jménem spojen osten pohanství, nedostalo se mu božského zjevení: *Sed longe majora sunt et meliora magisque necessaria, quae de mundo non ignorare possumus nos, quam quae in mentem venire poterant Ciceroni: utpote luce Revelationum Dei ... destituto.*¹⁴ Zajímavá je v tomto kontextu vsuvka, již Komenský vložil do jednoho citátu z Ciceronova spisku *Cato Maior de senectute*: *Penetrabat argumenti hujus vim Cicero, cum scriberet: Sicut solers poeta prioribus fabulae actibus recte compositis, in ultimo vel majorem adhibet industriam; ita natura aut naturae Artifex recte se ita correxit Cicero) postquam aetatis partes recte constituit, ultimam non neglexisse, sed vel majore cura disposuisse, censendus est.*¹⁵ Necháme-li stranou to, že citát je nesprávný a zjevně převzatý z ne zcela spolehlivého zdroje, Cicero je tu vsuvkou v závorce docela výrazně pochválen za to, že si uvědomuje božského stvořitele světa. A konečně asi nejvýraznější pochvaly se mu dostalo už v Komenského raném spise *Theatrum*, kde o něm Komenský hovoří jakožto o *zbožném a moudrém pohanovi*.¹⁶

¹¹ *Haggaeus* XIV (s. 321–322).

¹² *Didaktika* XXV (s. 170).

¹³ *Didaktika* XXIV (s. 159).

¹⁴ *M. materialis* I, 14.

¹⁵ *Panorthosia* II, 6. Cic. *Cato* 5.

¹⁶ *Theatrum*, předmluva s. 102.

S řadou odkazů na Cicerona se u Komenského setkáváme v těch pasážích jeho díla, kde jedná o používání jazyka nebo o jazykové výuce (jde tedy převážně o latinu). Na tomto poli Komenský Ciceronovi přiznává značnou autoritu, poznamenává (na obou citovaných místech v závorkách), *cujus alioquin summus magister habetur*,¹⁷ jinde dokonce *cujus tamen absolutissimus artifex habetur*.¹⁸ Všimněme si však, že jsou to formulace, z nichž jednoznačně neplyne, že o tom byl i on sám přesvědčen. Celkem jednoznačně je třeba se u Cicerona učit výstavbu souvětí.¹⁹ Ciceronovo jméno nechybí tam, kde se hovoří o stylu, zejména o stylu vyšším; tam patří mezi *Latinitatis antistites, authores classici, Plautus, Terentius, Caesar, Cicero, Livius, Sallustius, Tacitus etc.*,²⁰ jinde jsou to v obměněné sestavě *autorové právě latinští, z nichž by se té mocnosti a pronikavosti řeči nabývalo: Senecam, Terentium, Plautum, Caesarem, Ciceronem, Sallustium, Livium, Horatium, Virgilium etc.*²¹ Učebnice rétoriky, kterou Komenský plánoval, ale nakonec nenapsal, měla být sestavena z pasáží vybraných *e Cicerone, Quintiliano, Seneca Rhetore et aliis probatis oratoribus*.²² Komenského oblíbeným antickým autorem byl Seneca Mladší, jehož styl mu zjevně byl bližší než styl Ciceronův. Zaujal mě proto jeden z dalších dokladů o Ciceronovi právě z této oblasti: *Qui mediocre orationis genus loquuntur, potissimum admirationi sunt: ubi Ciceronis et Senecae animas metempsychosi nescio qua in unum transmigrasse putas*.²³ Jednak svědčí o tom, že jej Cicero, přes všechny výhrady, o nichž bude řeč ještě dále, přece jen něčím přitahoval, jednak nevím, zda někde jinde Komenský uvažoval o nějakém stěhování duší.

Přestože je tedy Cicero autorem, který má ve výuce latiny své místo, snad by to ani nebyl Komenský, aby nenašel nějaké výhrady. Tak v latinském přípisu v české *Didaktice* čteme, že se Cicero spolu se Senekou hodí až pro

¹⁷ *Didactica* XXII, 5.

¹⁸ *Methodus* XI, 6.

¹⁹ *Methodus* XVII, 9: *Jam ergo de authorum delectu si quaeritur, fines et gradus diversi attendendi sunt ... Si propter periodicum artificium, Cicero excellit.*

²⁰ *Catalogus* XII.

²¹ *Didaktika* XXII, s. 152.

²² *Did. dissertatio* 84.

²³ *M. Artificialis* VII, *Ad laudes styli Attici* (col. 838).

mužský věk.²⁴ Podrobněji to pak vysvětluje v *Novissima lingvarum methodus*: *Receptissimum scholis est post degustata grammaticae praecepta in authores venire. Sed quos? Quae optime constitutae videri volunt, optimos statim accersunt, Ciceronem ac Virgilium: pro primis etiam tironibus Epistolas Ciceronis selectas (id est breviores) et Virgilio Eclogas assignantes, paulatimque ad alia eorundem authorum discipulos praeparantes. ... Quid est volare sine pennis, si non hoc? Ciceronis enim Epistolae, quanquam familiares dicantur, scriptae tamen sunt a viris ad viros, plerunque de reipublicae negotiis: quid aetatulae puerili cum talibus? iterum eos non intellecta sorbere cogimus.*²⁵ Tady Jan Amos uplatňuje jednu ze svých stěžejních pedagogických zásad, že se žákům má předkládat látka odpovídající jejich věku a chápání. Návrh, jak tento problém řešit má v témže spise: *Discamus primo Latine balbutire, tum loqui, tandem Ciceronem, ut nobis dicendi quoque commonstret artificia, adibimus. Etiamsi prius tam expediti reddamur ad omnia Latine eloquendum ac vernacule jam quisque nostrum potest, adhuc tamen apud Ciceronem, Terentium, Virgilium, Ovidium, quod discamus, erit: imo tum demum erit. Quia nisi quis vocum omnium significationes proprias loquendique modos vulgares intelligat, sublimiora illa sermonis artificia et ornamenta ne olfacere quidem poterit*²⁶.

Ostatně nebyl to zjevně jazyk, co Komenskému u Cicerona konvenovalo, jak to opět vyjádřil v *Novissima lingvarum methodus*: *Nec reticendum est Ciceronis eloquentiam non ob phrasium prae aliis elegantiam aut copiam (quae apud Plautum, Terentium, alios saepius et festiviores occurrunt) commendari, sed ob admirabilem argumentorum inventionem et dispositionem. Quod reale quid est iudiciumque plusquam virile requirit, a captu puerili nimis quam remotum.*²⁷

Komenský patřil k autorům, kteří se odmítali vyjadřovat pouze prostředky, pro něž existovala opora v tzv. klasické latině. Zejména prosazoval možnost používat neologismy ve slovní zásobě s odůvodněním, že ve své době potřebuje psát o věcech, jež byly antickým autorům neznámé, a tudíž pro ně ani nemohli mít odpovídající výraz. V *Methodus* k tomu píše: *Et proinde*

²⁴ *Didaktika* XXII, s. 149 (přípisek uvedený v kritickém aparátu).

²⁵ *Methodus* VII, 15.

²⁶ *Methodus* VII, 23.

²⁷ *Methodus* VII, 20.

*non immerito illam quorundam haeresin de Latinitate e solo Cicerone haurienda explosam esse, cum Ciceronem de rebus omnibus non scripsisse et Latinitatem totam non continere certum sit. Sed nec quae scripsit habemus omnia. Nec tandem, quae habere videmur Ciceroniana, an Ciceronis sint omnia, constat, cum multa in dubium vocent critici. Multo minus tolerandi videntur, qui Plautum sic extollunt, ut Ciceronis quam Plauti scripta faciliore cum Latinitatis jactura aboleri posse existiment. Nec tandem illi, qui unum Plautum cum uno Cicerone stili perfectores esse dictitant sufficereque credunt.*²⁸ Svě právo tvořit nová latinská slova pak hájí i s odkazem právě na Cicerona: *Tam nobis, dum de rebus loquimur aut scribimus Latine, voces aptas quaerere, et dum se offerunt, fidenter usurpare integrum est, quam Ennio, Plauto, Ciceroni, Plinio et alio cuicunque fuit.*²⁹

Sem lze přiřadit několik míst, kde Komenský staví čtenáři před oči Cicerona jako vzor nebo symbol určité dovednosti, zejména schopnosti se vyjadřovat, nebo přímo vzor rétoriky, jako například když říká *non erimus nos Cicerones, blaterando*³⁰, nebo když v učebnici *Atrium* poučuje, že řečník má posluchače zaujmout – zjednodušeně řečeno – jak formou, tak obsahem, a přitom si postěžuje: *In summa etiam verborum copia iudicii se prodet inopia. At vero Cicerones, Hortensii, Demosthenes, nostro aevo ubi sunt?*³¹ A podobný stesk se nachází také v *Novissima lingvarum methodus*: *... etiam Latine docti (quae tamen unica scholarum occupatio) quam rari apparent? Non Cicerones intelligo, Sallustios, Virgilios (tales enim et olim rari, gemmarum enim non idem qui saxorum proventus est), sed qui ad necessitatem ea lingua, quae Christiano orbi hospitalis jam esse debebat, uti possent.*³² Označení za drahokam je jistě jedním z nejvyšších ocenění Cicerona, která lze u Komenského najít.

Nicméně, co nebo čím je Komenskému Cicero proti Bohu a jeho slovu? I do rétoriky zasahuje zdrženlivost vůči pohanskému duchu, na kterou má dbát zejména kazatel: „Protož ne svými, ne Ciceronovými, ne dvorskými nějakými slovy, než Ducha svatého mluvití má ... Necht' sobě, kdo chce, chutná Ciceronů neboli Demosthenů styl, ani jejich však, ani žádného

²⁸ *Methodus* XVII, 6.

²⁹ *Pansophia*, Praef. II, 44.

³⁰ *De impedimentis* 4.

³¹ *Atrium* 694.

³² *Methodus* XXVI, 6.

člověka řeč tak hluboko a ostře jako řeč Boží nepronikne na věky.³³ I v trak­tátu o vyučování slohu Komenský připomíná, že Boží výmluvnosti se žád­ná jiná nevyrovná: *Quin et Deo ipsi, nos per Verbum suum alloquenti, sermo­nis artificia adhibere placuit omnia, plusquam ullus Demosthenes aut Cicero imitari posset.*³⁴

Citátů z Ciceronových spisů najdeme u Komenského značné množství, a to od jeho studentských disertací až po pozdní díla. Nakolik ale pochá­zejí z vlastní četby, anebo naopak nakolik jde o výpisy z různých florile­gií, sbírek přísloví a podobně, nelze zatím s určitostí stanovit. O tom, že je Komenský přebíral z florilegií, svědčí často jejich znění, jež se v řadě přípa­dů liší od dochovaných Ciceronových textů, ale shoduje se se zněním obsa­ženým právě v některém z florilegií.³⁵ Výrazně mezi nimi převládají pasáže z Ciceronových filozofických spisů, jež z celkového počtu zatím nalezených tvoří zhruba polovinu, nejčastěji pocházejí ze spisů *De officiis*, *Tusculanae disputationes*, *De finibus bonorum et malorum* a *De natura deorum*. Ve zby­lé polovině lehce převažují citáty z řečí (často *Orationes Philippicae*), násle­dovány dopisy a spisy rétorickými (nejčastěji *De oratore*).³⁶ Usuzuji, že to takto odpovídá Komenského myslitelské orientaci, a případně i osobním zájmům. Ciceronské citáty jsou v jeho díle jistě v řadě případů jen literár­ní ozdobou, nicméně míst, kde jimi Komenský podporuje argumentačně své postoje a názory, také není právě málo. V těchto případech jde zejmé­na o některé názory na význam vzdělávání mládeže, kde si mohl Komen­ský s Ciceronem v řadě bodů rozumět. V některých případech se pohana Cicerona dovolává Komenský dokonce i v otázkách náboženských, např.

³³ *Zpráva a naučení*, s. 94.

³⁴ *De elegantiarum studio*, De I.

³⁵ Často jde zejména o sbírku LANGE, J. *Florilegii magni seu Polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX*. Argentorati 1645. Jsou i případy, kdy z Ciceronovy věty zůstává jen sousloví použité v jiném kontextu, jako např.: ... *protož Cicero řekl: Deum cole, et omnia facies divino instinctu, totiž Boha cti, a bude tě vnukáním svým řídit; Didaktika XXIV*, s. 158, zatímco u Cic. *div.* 1, 34 jde o typy věsteb: *Cuius generis oracla etiam habenda sunt ... quae instinctu divino adflatuque funduntur*. U Langa je znění stejné jako u Komenského (sl. 2341), není tam však uveden jako zdroj Cicero.

³⁶ Z přibližně 250 nalezených Ciceronových citátů připadá cca 120 na díla filozofická, cca 50 na řeči, 40 na dopisy a necelých 40 na spisy rétorické.

v *Panegersii: ut Cicero dicat, qui Deum neget, vix eum sanae mentis posse existimari*.³⁷

Mezi citáty, jež mohl, ale také nemusel mít přímo z Cicerona, má Komenský i řadu přísloví, gnómických útvarů a podobně, jako například *O tempora, o mores!*;³⁸ *consuetudo altera natura*;³⁹ nebo *mutavit calceos* (což Komenský s velkou pravděpodobností převzal od Cicerona).⁴⁰ Ty řadím k těm výše zmíněným literárním ozdobám, vypovídajícím spíše o Komenského zálibě v příslovích a podobných útvarech nežli o jeho vztahu k citovanému autorovi. Některé takové gnómické věty patří u Komenského k obzvláště oblíbeným, jako například *cogitationes posteriores sapientiores* (původně řecká věta, kterou Cicero uvádí v latinské podobě).⁴¹

Také do svých gramatik zařadil Komenský řadu Ciceronových frází, tomu bylo těžko se vyhnout. Demonstroval na nich např. gramatické jevy: *Animal plenum rationis, quem vocamus hominem. Cic. (Recte etiam dixisset quod, scil. animal)*⁴²; různé stylistické postupy, jako například: *Abiit, excessit, erupit, evasit. Cic.*;⁴³ nebo také výroky gnómické povahy: *O praeclarum ovium custodem, lupum! Cic.*⁴⁴

Některé z Ciceronových výroků týkajících se významu vzdělání, jež evidentně Komenskému konvenovaly, se v jeho spisech i několikrát opakují: *Quod munus reipublicae afferre majus meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus juventutem? His praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda atque coercenda sit.*⁴⁵ Sem

³⁷ *Panegersia* V, 20; *Cic. nat. deor.* 2, 44: *Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem*. Obdobně v české Didaktice, kap. V (s. 58): „Však Cicero praví, že na světě není tak divokého národu, kterýž by boha nějakého neměl a necitl.“ *Cic. nat. deor.* 1, 43.

³⁸ *Janua* 687; *Schola lud.* V, 2, 8; *Cic. Catil.* 1, 1; *Verr.* II 2, 4; *dom.* 137; *Deiot.* 31.

³⁹ *Didactica*, ded. 18; *Addenda* VI, 14; *Lexicon atr.* s. v. *Consuetudinis magna est vis* (s. 150); *M. materialis* II, 14, *Cic. fin.* 5, 74; ovšem také řecky u Aristotela.

⁴⁰ *Moudrost* 1851, u *Cic. Phil.* 13, 28 (o povýšení do senátorského stavu).

⁴¹ *Praefatio ODO* 16; *Dilucidatio* 23; *Ad P. Collovium* 5. VIII. 1650, s. 159; *De Lexico januarii* IX; *Janua rerum* (1681), předml. 37; řecky *Ad J. Docemium I.* 1633, s. 100; *Cic. Phil.* 12, 5.

⁴² *Grammatica vern.* 729; *Cic. leg.* 1, 22.

⁴³ *Grammatica vern.* 700; *Cic. Catil.* 2, 1.

⁴⁴ *Grammatica vern.* 659; *Cic. Phil.* 3, 27.

⁴⁵ *Paradisus ecclesiae*, s. 26 (jen první věta); *Didaktika*, motta za titulním listem; *Didactica*, praef. 5; *De cultura ingeniorum*, s. 269; *Cic. div.* 2, 4.

spadá i Ciceronovo lapidární vyjádření *Nihil est tam valde vulgare, quam nihil sapere*.⁴⁶ Několikrát také Komenský opakuje Ciceronův výrok: *Neque enim conamur docere eum dicere, qui loqui nesciat*.⁴⁷ A připomeňme ještě úvahu o roli zapomínání: ... *non inepte Themistocles artem sibi oblivionis potius quam memoriae optabat: quia naturalis memoriae nostrae vis quodcunque apprehenderit, illud facile retinet, eripi autem sibi aegre patitur*.⁴⁸

Do oblastí filozofie míří původem Demokritova věta *Veritatem in profundo jacere, questii sunt philosophi*.⁴⁹ Velmi blízká byla Komenskému meto-
dická rada: *Naturam ducem si sequamur, nunquam aberrabimus*.⁵⁰

Proti vládcům omezujícím svobody svých poddaných cílů u Komenského vícekrát opakovaný výrok: *Malus custos diuturnitatis metus, contraque benevolentia fidelis est ad perpetuitatem*.⁵¹ Naopak jako rada křesťanskému vládci posloužila Komenskému Ciceronova myšlenka: *Nulla re homines propius accedunt ad Deum quam salutem hominibus dando, Cicerone id observante*.⁵² Ve vztahu k vědění si Komenský oblíbil Ciceronovo vyznání: *malim equidem indisertam prudentiam quam stultam loquacitatem*.⁵³

Do oblasti vztahů člověka a božstva spadá rovněž u Komenského opakovaný Ciceronův výrok: *Nemo unquam sine afflatu divino vir magnus exstitit*.⁵⁴ V některých případech Komenský sice navazuje na Ciceronovu

⁴⁶ *Diatyposis* I, 28; *Lexicon atr. s. v. Stultitia vulgare malum*, s. 100; *Cic. div.* 2, 81.

⁴⁷ *Didactica* XXII, 7; XXIX, 4; *Did. dissertatio* 36; *Methodus* VII, 22; *Schola pans.* II, 1; *Schola Lat.* III, 16; *De elegantiarum studio*, De II, sl. 753n.; *Cic. de orat.* 3, 38.

⁴⁸ *Schola inf.* X, 19; *Methodus* X, 41; *Pampaedia* VII, 23; *Cic. fin.* 2, 104; *ac.* 2, 2; *de orat.* 2, 299. 351.

⁴⁹ *Pansophia Christ.* XXVIII; *Pans. praeludium* 11; *Triertium* VIII, s. 291, narážka *Janua rerum* (1643) II, 35; *Cic. ac.* 1, 44 a *ac.* 2, 32; Démokritos fragm. B 117.

⁵⁰ *Didactica* XIV, 7; *Via lucis* XIV, 9; *Ventilabrum* 32; *Panaugia* V, 12; *Pampaedia* VII, 29 (sl. 101); u *Cic. off.* 1, 100.

⁵¹ *Historia prof.* XI (s. 32); *ibid.* s. 44 (jen první část věty), 45; *Atrium* 874, sl. 697; *Schola lud.* VIII, 1, 1, sl. 1019; *Panegyricus*, s. 75 (jen první část); *Panorthosia* III, 27 sl. 450; *Cic. off.* 2, 23.

⁵² *Panegyricus*, s. 77; *Cic. Lig.* 38 (u Cicerona čteme *ad deos*).

⁵³ *Cic. de orat.* 3, 142; u Komenského ... *ipsius eloquentiae principis, Ciceronis testimonio constat: qui malle se indisertam sapientiam quam stultam loquacitatem scripsit, Janua rerum* (1643), předml. s. 157; *Ad P. Colbovium* 5. VIII. 1650, s. 167; *Schola pans.* II, 5, 7.

⁵⁴ *Pans. seminarium* LVI; *Pansophia, M. spiritualis* X, sl. 1239; *Pannuthesia* XI, 4. 10, sl. 782. 784; *Cic. nat. deor.* 2, 167. Srov. KOŽMÍNOVÁ 1990, s. 147.

myšlenku, včetně toho, že se na něj jmenovitě odvolává, ale přizpůsobuje ji svému křesťanskému, na biblickém pojetí založenému pohledu: *Hoc agnovit sapiens ipsa gentilitas fassaque est Ciceronis ore: Quemadmodum reliqua omnia propter hominem, ita hominem Dei causa in hujus vitae statione esse collocatum.*⁵⁵

K opakováním sentencím, jež mají s vysokou pravděpodobností původ v Ciceronově textu, patří také konstatování, že by člověk měl znát svůj domov, své okolí a to, co se v něm odehrává, svět, v němž žije. U Komenského ji čteme v několika podobách, v některých případech (a to v učebnicích z doby jeho uherského pobytu v první polovině 50. let 17. století) pouze v ohlasech. Jan Amos nám tak na jedné sentenci předvádí, jak se s výroky, jež patřily k obecnému majetku,⁵⁶ pracovalo. Ve studentské disertaci *Sylloge* ji uvádí ve znění, jež pak už neopakuje: *Turpe est, inquit nonnemo, mundi civem esse, et in mundo quid sit, ignorare. Belle! Quid enim hoc nisi proprium ignorare domicilium?*⁵⁷ V rané učebnici *Cosmographia* už uvádí autora, ale nikoliv Cicerona, nýbrž Pýthagora: *Magnitudinem orbis, regionumque situm ignorare, est suum ipsius domum ignorare.*⁵⁸ Následují tři doklady z období uherského pobytu, a sice pouhý ohlas v učebnici *Janua*, kde Komenský zdůvodňuje zařazení zeměpisu do jejího textu větou *ne simus ignari domicilii nostri.*⁵⁹ Na odpovídajícím místě v následné učebnici *Atrium* je formulace bližší svému pravděpodobnému zdroji: *Stellarum in coelo rimari domicilia propriumque nostrum ignorare domicilium terram inutilis esset curiositas.*⁶⁰ V časově posledních dvou nalezených dokladech už Komenský připisuje sentenci Ciceronovi a uvádí ji s menšími odchylkami (z nichž je vzhledem k naší tematice významné jen substantivum *domicilium* místo *domum*) tak jako v *Cosmografi.*⁶¹ Zdrojový Ciceronův text zní takto: ... *iam explorata nobis*

⁵⁵ Citováno podle *Pans. Seminarium* XXIII, podobně *Theatrum* XV, s. 153 a *Physica* I, 14; *Cic. nat. deor.* 2, 154: *Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt;* podobně *Cic. fin.* 3, 67. Srov. Kožmínová 1990, s. 147.

⁵⁶ Srov. Nováková 1988, s. 405.

⁵⁷ *Sylloge* 7.

⁵⁸ *Cosmographia*, motto k oddílu nadepsanému *Medulla geographiae* (s. 59).

⁵⁹ *Janua* 553.

⁶⁰ *Atrium* 553 (sl. 634).

⁶¹ *Schola lud.* V, 2, 5 (sl. 948) a *M. materialis* I, 14 (sl. 434).

*sunt ea, quae ad domos nostras quaeque ad rem publicam pertineant? siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus. ... An tu ad domos nostras non censes pertinere scire, quid agatur et quid fiat domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam di nobis communem secum dederunt, cum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint.*⁶² Lexikálních shod tu mnoho není, a navíc je nenajdeme ve všech Komenského variantách (*domus nostra, domicilium nostrum, coelum, mundus, ignorare* – u Komenského *ignarus*). Tematické shody však jsou výrazné, především v důrazu na nutnost poznávání toho, co je člověku blízké, v čem se bezprostředně pohybuje, a v poukazu na to, že domovem není jen místo, kde člověk zrovna bydlí, nýbrž snad i celý svět, ale jistě alespoň společenství v jeho širším okolí. Ať už se Komenský ve svých variantách této sentence řídil jakýmkoliv zdrojem, například nějakým florilegiem, nejvíce svou vlastní tvořivostí zasáhl patrně do jejího znění v *Atrium*; což je dáno nejspíše tím, že tato učebnice má za cíl naučit vyššímu stylu, vznikala tedy převedením *Januy* do vyšší stylistické roviny, v tomto případě i užitím méně obvyklého slovesa *rimari* a rozšířením o dodatek *inutilis esset curiositas*.

Vedle těchto u Komenského opakovaných Ciceronových výroků připomínám ještě skupinu sentencí o moudrosti, kde cítím významnou myšlenkovou blízkost obou autorů v důrazu na její roli v lidských aktivitách: *Cicero: Sapientiam esse omnium artium matrem: quae nos primum ad Dei cultum, deinde ad jus humanum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudit: eademque ab animo tanquam ab oculo caliginem dispellit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media videamus. Denique esse animi medicinam;*⁶³ *Cicero: Officium munusque sapientiae in hominis cultu est occupatum;*⁶⁴ *Pulchrum est Ciceronis illud: Sapientis gravitate indignum est, aut falsum sentire, aut quod non satis explorate perceptum sit, sine ulla dubitatione defendere.*⁶⁵

⁶² Cic. *rep.* 1, 19.

⁶³ *Pans. praeludium* 2; citát je složen ze dvou míst, a sice Cic. *Tusc* 1, 64 a poslední věta *Tusc.* 3, 54.

⁶⁴ *Pampaedia*, motto, a *Introitus*. 1; Cic. *fin.* 4, 36.

⁶⁵ *Panorthosia* XV, 2; Cic. *nat. deor* 1, 1.

S Ciceronovými myšlenkami se u Komenského setkáváme poměrně hojně a v různých kontextech, z těch převažujících jsou vybrány uvedené ukázky. Komenský s nimi zachází podle soudobé praxe: cituje jak doslovně, tak ve více či méně upravených podobách.⁶⁶ Úpravy mohou být převzaty z dobových florilegií, ale mohou pocházet i od samotného Komenského, což lze předpokládat zejména v těch případech, kdy použitý citát potřeboval přizpůsobit svému křesťanskému pojetí daného tématu (mezi výše uvedenými příklady zmiňme například singulár *Deus* místo Ciceronových *dei*).

Komenského vztah k Ciceronovi lze tedy charakterizovat jako opatrný.⁶⁷ Jako pohan nemohl obsáhnout veškerou lidskou, natož Boží, moudrost. Mezi pohany však přece jen vynikal (v Komenského pohledu) určitým hlubším pochopením světa a jeho vztahů k nějakému božstvu; morálních vad na něm Komenský vidí poskrovnu; proto se mu od Komenského dostává přiměřeného uznání a úcty. Podobně si zaslouží uznání Ciceronovy schopnosti jazykové a řečnické, nicméně soudobým potřebám využívání latiny již nedostačují. Přesto je v některých oblastech jazykové praxe i Komenskému Cicero vzorem a symbolem žádoucího stavu. Využití Ciceronových spisů v nižších školách však vůbec nedoporučuje, neboť neodpovídá duševní úrovni žáků (Cicero totiž nepsal pro děti, nýbrž pro dospělé). U citátů z Ciceronových spisů, jimiž Komenský argumentuje zejména v oblasti vzdělávání a výchovy cítíme – přes všechny uvedené Komenského výhrady – vysokou míru myšlenkového souznění obou autorů⁶⁸. Lze říci, že Cicero byl Komenskému vlastně typickým autorem, na němž mohl ukazovat a dokazovat svůj – z našeho pohledu snad až rozporuplný – vztah k dědictví antické kultury.

⁶⁶ Srov. též KOŽMÍNOVÁ 1990.

⁶⁷ Tak to ostatně Komenský sám formuloval v nadpise XXV. kapitoly latinské verze spisu *Didactica: Si scholas ad veras veri Christianismi normas plane reformatas volumus, gentilium libros aut esse amovendos, aut certe cautius quam hactenus tractandos* (s. 167).

⁶⁸ K těmto shodám též KOŽMÍNOVÁ 1990.

Literatura

a) Spisy J. A. Komenského

Ad J. Docemium, I. 1633. STEINER, M. – STORCHOVÁ, L. (ed.). In: STEINER, M. – HAVELKA, T. – URBÁNEK, V. (ed.). *J. A. Comenii Opera omnia – Dílo J. A. Komenského* (dále *DJAK*) 26/I. Praha: Academia 2018, s. 99–101.

Ad P. Colbovium 5. VIII. 1650. In: KVAČALA, J. (ed.). *Korrespondence Jana Amosa Komenskeho: Listy Komenskeho a vrstevníků jeho: nová sbírka.* Spisy Jana Amosa Komenskeho 1. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 189, s. 159.

Addenda (Ad Physicam addenda). STEINER, M. (ed., com.) – KYRALOVÁ, M. (com.) – SOUSEDÍK, S. (com., isag.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 12. Praha: Academia 1978, s. 177–219.

Atrium (Eruditionis scholasticae pars III. Atrium: Rerum et lingvarum ornamenta exhibens). In: KOMENSKÝ, J. A. *Opera didactica omnia* (dále *ODO*) II. Pragae: In Aedibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Pars III, sl. 451–717.

Catalogus (Ad excitanda publice veritatis et pacis... studia elaborandorum operum catalogus). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 14. Praha: Academia 1974, s. 127–136.

Consultatio I, II (De rerum humanarum emendatione consultatio catholica). Sv. I, II. ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKA-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). Pragae: Academia 1966.

Cosmographia (Cosmographiae compendium). MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. – NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 12. Praha: Academia 1978, s. 43–60.

De cultura ingeniorum (De cultura ingeniorum oratio). Steiner, M. (ed.) – Čapková, D. (com., isag.). In: KRÁLÍK, S. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/III. Praha: Academia 1992, s. 255–274.

De elegantiarum studio (De eleganti elegantiarum studio oratiuncula). In: KOMENSKÝ, J. A. *ODO* II. Pragae: In Aedibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Pars III, sl. 749–757.

De impedimentis (De studii pansophici impedimentis). In: KOMENSKÝ, J. A. *ODO* II. Pragae: In Aedibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Pars III, sl. 734–735.

- De lexico januali* (*De Lexico januali Latino-Germanico*). Matlová, J. – Beneš, J. (ed.). In: KRÁLÍK, S. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/III. Praha: Academia 1992, s. 163–167.
- Diatyposis* (*Pansophiae diatyposis*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 14. Praha: Academia 1974, s. 169–197.
- Did. dissertatio* (*De sermonis Latini studio per Vestibulum, Januam, Palatium et Thesauros Latinitatis quadripartito gradu plenè absolvendo didactica dissertatio*). BALÍK, V. (ed., isag., com.) – BENEŠ, J. (com., isag.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/I. Praha: Academia 1986, s. 353–396.
- Didactica* (*Didactica magna, universale omnes omnia docendi artificium exhibens*). BALÍK, V. (ed.) – KYRALOVÁ, M. (com.) – SOUSEDÍK, S. (com.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/I. Praha: Academia 1986, s. 33–209.
- Didaktika* (*Didactica, to jest umění umělého vyučování*). KRÁLÍK, S. (ed.). In: KRÁLÍK, S. – NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 11. Praha: Academia 1973, s. 33–221.
- Dilucidatio*. (*Conatum pansophicorum dilucidatio*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.) – SOUSEDÍK, S. (com., isag.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/II. Praha: Academia 1989, s. 57–79.
- DJAK* (*Johannis Amos Comenii Opera omnia – Dílo Jana Amose Komenského*). Sv. 1 a další. Praha: Academia 1969–.
- Grammatica vern.* (*Januae linguarum novissimae clavis, Grammatica Latino-vernacula*). HUBKA, K. – BENEŠ, J. (ed.). In: KRÁLÍK, S. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/III. Praha: Academia 1992, s. 29–128.
- Haggaeus* (*Haggaeus redivivus*). KRÁLÍK, S. (ed., com.) – ŘÍČAN, R. (com.). In: KRÁLÍK, S. (ed.). *DJAK* 2. Praha: Academia 1971, s. 289–397.
- Historia prof.* (*Historia profana sive politica*). STEINER, M. (ed., isag.) – MOUCHOVÁ, B. (com., isag.). In: PETRÁČKOVÁ, V. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 9/I. Praha: Academia 1989, s. 23–47.
- Janua* (*Janualis rerum et verborum contextus, historiolum rerum continens*). STEINER, M. (ed.) – KYRALOVÁ, M. (com.). In: STEINER, M. – KLOSOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/IV. Praha: Academia 2011, s. 341–460.
- Janua rerum* (1643) (*Janua rerum reserata sive Universalis sapientiae seminarium, vulgo Philosophia prima et metaphysica dicta [fragmentum]*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 14. Praha: Academia 1974, s. 151–168.

- Janua rerum (1681)* (*Janua rerum reserata, hoc est Sapientia prima [quam vulgo Metaphysicam vocant]*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 18*. Praha: Academia 1974, s. 147–236.
- Lexicon atr.* (*Lexicon atriale Latino-Latinum*). Amstelodami: Apud Joannem Janssonium 1657.
- M. artificialis* (*Mundus artificialis faciens Pansophiae Gradum quintum*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio I*. Prague: Academia 1966, s. 670 – sl. 909.
- M. materialis* (*Pansophiae Gradus IVtus, in quo Mundus materialis ... contemplationi exponitur*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio I*. Prague: Academia 1966, s. 425 – sl. 669.
- M. spiritualis* (*Pansophiae Gradus VIIus... Mundus spiritualis, in quo Supremorum Spirituum Dei, Animae humanae Angelorumque... intima commercia spectantur*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio I*. Prague: Academia 1966, s. 1012 – sl. 1257.
- Methodus* (*Novissima lingvarum methodus*). BUSINSKÁ, H. (ed.) – STEINER, M. (ed.) – ČAPKOVÁ, D. (com., isag.) – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. (com.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK 15/II*. Praha: Academia 1989, s. 91–361.
- Moudrost* (*Adagiorum Bohemicorum farrago... Moudrost starých Čechů za zrdcadlo vystavená potomkum*). SVEJKOVSKÝ, F. (ed.). In: KRÁLÍK, S. – NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK I*. Praha: Academia 1969, s. 269–389.
- Pampaedia* (*De rerum humanarum emendatione Consultationis catholicae pars IVta, Pampaedia*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio II*. Prague: Academia 1966, s. 1–250.
- Panaugia* (*De rerum humanarum emendatione Consultationis catholicae pars II, Panaugia*). BALÍK, V. (ed., com., isag.) – SCHIFFEROVÁ, V. (com., isag.). In: STEINER, M. – KLOSOVÁ, M. (ed.). *DJAK 19/I*. Praha: Academia 2014, s. 185–310.
- Panegersia* (*De emendatione rerum humanarum Consultationis catholicae pars I, Panegersia*). BALÍK, V. (ed., com., isag.) – SCHIFFEROVÁ, V. (com., isag.). In: STEINER, M. – KLOSOVÁ, M. (ed.). *DJAK 19/I*. Praha: Academia 2014, s. 89–183.
- Panegyricus* (*Panegyricus Carolo Gustavo... regibus in exemplum nato*). KYRALOVÁ, M. (ed., com.) – NOVÁKOVÁ, J. (ed., com.). In: KRÁLÍK, S. – NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 13*. Praha: Academia 1974, s. 67–94.

- Pannuthesia* (*De rerum humanarum emendatione Consultationis catholicae pars septima, Pannuthesia*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio II*. Prae: Academia 1966, s. 696 – sl. 803.
- Panorthosia* (*De emendatione rerum humanarum Consultationis catholicae pars sexta, Panorthosia*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio II*. Prae: Academia 1966, s. 356 – sl. 695.
- Pans. praeludium* (*Pansophiae praeludium, quo sapientiae universalis necessitas, possibilitas facilitasque... demonstratur*). NOVÁKOVÁ, J. (ed., com., isag.) – SOUSEDÍK, S. (com., isag.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (eds.). *DJAK 15/II*. Praha: Academia 1989, s. 11–53.
- Pans. seminarium* (*Janua rerum sive Totius Pansophiae seminarium*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 14*. Praha: Academia 1974, s. 9–48.
- Pansophia* (*Humano generi communis liber, Pansophia, id est Universalis sapientia*). In: ČERVENKA, J. – MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. et al. (ed.). *Consultatio I*. Prae: Academia 1966, s. 246 – sl. 1345.
- Pansophia Christ.* (*Pansophiae Christianae liber III*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 14*. Praha: Academia 1974, s. 49–93.
- Paradisus ecclesiae* (*Paradisus ecclesiae renascentis = Ráj cirkve znovu se rozzelenávající...*) KOSCHINOVÁ, J. (ed., com., isag.) – KRÁLÍK, S. (ed., com., isag.). In: KRÁLÍK, S. – NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 11*. Praha: Academia 1973, s. 13–32.
- Physica* (*Physicae ad lumen divinum reformandae synopsis*). STEINER, M. (ed., com.) – KYRALOVÁ, M. (com.) – SOUSEDÍK, S. (com., isag.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK 12*. Praha: Academia 1978, s. 69–175.
- Praefatio ODO* (*Lectoribus piis et prudentibus salutem*). KULTOVÁ, I. (ed., com.) – POLIŠENSKÝ, J. (com.) – MATLOVÁ, J. (ed., isag.) – ČAPKOVÁ, D. (com.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK 15/I*. Praha: Academia 1986, s. 24–27.
- Schola inf.* (*Schola infantiae sive De provida juventutis primo sexennio educatione*). BENEŠ, J. (com.) – BORSKÁ, J. (ed.) – NOVÁKOVÁ, J. (isag.). In: STEINER, M. – KYRALOVÁ, Marie (ed.). *DJAK 15/I*. Praha: Academia 1986, s. 211–251.
- Schola Lat.* (*De reperta ad authores Latinos prompte legendos et clare intelligendos facili, brevi amoenaque via, Schola Latina tribus classibus divisa*). STEINER, M. (ed.) – BEČKOVÁ, M. (com., isag.) – ČAPKOVÁ, D. (isag.). In: KRÁLÍK, S. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK 15/III*. Praha: Academia 1992, s. 283–300.

- Schola lud.* (*Schola ludus seu encyclopaedia viva: Hoc est Januae lingvarum praxis scenica*). In: *ODO II*. Praeae: In Aedibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Pars III, s. 831 – sl. 1040.
- Schola pans. II.* (*Scholae pansophicae pars II, septem ejus classium descriptionem continens specialem*). SOUSEDÍK, S. (ed.). In: KRÁLÍK, S. – STEINER, M. – KYRALOVÁ, M. (ed.). *DJAK* 15/III. Praha: Academia 1992, s. 216–227.
- Sylloge* (*Sylloge quaestionum controversarum e philosophiae viridario depromptarum*). NOVÁKOVÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. – KRÁLÍK, S. (ed.). *DJAK* 1. Praha: Academia 1969, s. 71–94.
- Theatrum* (*Theatrum universitatis rerum, to jest Divadlo světa*). DAÑHELKA, J. (ed., com.) – HÁDEK, K. (ed., isag.) – ŠKARKA, A. (com.). In: NOVÁKOVÁ, J. – KRÁLÍK, S. (ed.). *DJAK* 1. Praha: Academia 1969, s. 95–181.
- Triertium* (*Sapientiae primae usus Triertium catholicum appellandus, hoc est Humanarum cogitationum, sermonum, operum scientiam, artem, usum aperiens clavis triuna*). BORSKÁ, J. (ed., com., isag.) – NOVÁKOVÁ, J. (ed., com., isag.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 18. Praha: Academia 1974, s. 237–365.
- Ventilabrum* (*Ventilabrum sapientiae sive Sapienter sua retractandi ars*). In *ODO II*. Praeae: In Aedibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Pars IV, sl. 41–64.
- Via lucis* (*Via lucis vestigata et vestiganda*). NOVÁKOVÁ, J. (ed., com., isag.) – BORSKÁ, J. (ed.). In: NOVÁKOVÁ, J. (ed.). *DJAK* 14. Praha: Academia 1974, s. 279–385.
- Zpráva a naučení* (*Zpráva a naučení o kazatelství*). PETRÁČKOVÁ, V. (ed., isag.) – LUPÍNKOVÁ, N. (ed. isag.) – LEHÁR, J. (com.) – SMOLÍK, J. (com.). In: PETRÁČKOVÁ, V. – STEINER, M. (ed.). *DJAK* 4. Praha: Academia 1983, s. 11–106.
- b) Další literatura
- NOVÁKOVÁ, J. Antika v díle J. A. Komenského. In: VARCL, L. a kol., *Antika a česká kultura*. Praha: Academia, 1978, s. 262–276.
- NOVÁKOVÁ, J. Prolegomena k leningradské Geometrii a Kosmografii. *Listy filologické* 88, 1965, s. 404–413.
- NOVÁKOVÁ, J. Nepřítel antiky? Absit. In: NOVÁKOVÁ, J. *¼ století nad Komenským*. Praha: Kalich, 1990, s. 198–218.
- KOŽMÍNOVÁ, D. Komenský a Seneca. *Studia Comeniana et historica* 19, 1989, č. 38, s. 139–143.

KOŽMÍNOVÁ, D. Cicero v pansofických pracích Komenského. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, č. 41, s. 146–151.

STEINER, M. Komenského znalosti dědictví antické kultury. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, č. 41, s. 74–86.

PhDr. Martin Steiner, Filosofický ústav Akademie věd ČR, Oddělení pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku, Jilská 1, Praha 1, 110 00
msteiner@flu.cas.cz

Kolokační termíny ve starověké latinské lékařské terminologii

Drahomíra Tesařová

Abstract:

Collocation Terms in Ancient Latin Medical Terminology

In Latin medical terminology, in addition to one-word terms, there are also multi-word terms, which represent one of the most important types of established connections. In accordance with the broader concept of collocation terms, i.e. the “syntagma of elements of lexical nature”, we divided collocation terms into terms based on determinative relationship and terms based on coordination relationship and further described them in point of view of number of collocation members, formally syntactic expression of relations between individual members, their word types and their semantics. We compared Latin medical terms with Czech collocation terms and pointed out their differences in internal word order. Collocation terms have their place in Latin medical terminology because, unlike one-word terms, they are more descriptive and precise and allow the individual components of more complex symptom to be expressed more concisely and explicitly using a richer inventory of specific types of structure.

key words: collocation terms, determinative collocation terms, coordination collocation terms, collocation terms in Latin, collocation terms in Czech

klíčová slova: kolokační termíny, determinační kolokační termíny, koordinační kolokační termíny, kolokační termíny v latině, kolokační termíny v češtině

1. Úvod

V latinské lékařské terminologii se vedle jednoslovných termínů, utvořených přenášením významu nebo vzniklých přejímáním z cizích jazyků, tj. z řečtiny, objevují také termíny víceslovné, které představují jeden z nejdůležitějších typů ustálených pojmenování.¹

V české lingvistice byla tato pojmenování tradičně označována jako „pojmenování sdružená“, přičemž se badatelé snažili vyjádřit základní kvalitativní vlastnosti a dimenze, které pojmenovávací struktury charakterizují. Jaroslav Kuchař např. považoval za základní indicie sdruženého pojmenování skutečnost, že víceslovné pojmenování je ekvivalentem pojmenování jednoslovného nebo se tato spojení alespoň opakují v jiných výpovědích.² Jaroslav Machač klasifikoval slovní spojení podle jejich strukturovanosti z hlediska základového slova a slovnědruhové příslušnosti i z hlediska jednotlivých komponentů a dále podle primárnosti či sekundárnosti jejich pojmenovávací funkce, tj. zda jsou rovnocennými ekvivalenty slov, nebo zda jejich realizace je jen potenciální.³ Přemysl Hauser definoval slova v těchto pojmenováních jako slova, jež „jsou vázána a nemohou být zaměněna“ a jež tvoří lexikální jednotku.⁴ František Kopečný se pokusil odlišit víceslovné pojmenování od výrazů rozvitých na základě povědomí o mezislovním vztahu mezi jejich jednotlivými součástmi: v sousloví (ve výrazu již lexikalizovaném) se mezislovní vztah již nepocituje.⁵ Běla Poštolková užívá pro víceslovné termíny označení „terminologické sousloví“.⁶

Nověji se v případě víceslovných pojmenovávacích jednotek mluví o *kolokaci* a *kolokačních termínech* (srov. lat. *colloco, are* „umísťovat“).⁷ Tohoto termínu se užívá především v anglo-americké (a především v korpusové) lingvistice.⁸ Význam *kolokace*, tj. spojení slov na základě schopnosti

¹ Autorka se zabývala latinskou lékařskou terminologií již ve studiích TESAŘOVÁ 2021 a 2022.

² KUČAŘ 1963, s. 107.

³ MACHAČ 1967, s. 140n.

⁴ HAUSER 1980, s. 157.

⁵ KOPEČNÝ 1962, s. 25.

⁶ POŠTOLKOVÁ 1984, s. 85.

⁷ PRAŽÁK – NOVOTNÝ – SEDLÁČEK 1948, s. 246.

⁸ Srov. např. SINCLAIR 1991, s. 109–121.

jazykového prvku kombinovat se s jiným prvkem nebo jinými prvky, však prošel určitým vývojem, od pojetí formálního k sémantickému. Podle J. R. Firtha jde o abstrakci na syntagmatické rovině, která se netýká přímo pojmové složky významu slov.⁹ V české lingvistice je pak termín *kolokace* chápán nejen po stránce formální, ale především po stránce sémantické, tj. jako „smysluplná diskretní kombinace, syntagma jazykových prvků lexikální povahy“¹⁰, která je realizací a výsledkem splnění předpokladu jejich vzájemné *kolokability*. Z tohoto pojetí terminologie vychází i práce Ivany Bozděchové¹¹.

Ve shodě s Jaroslavem Kuchařem (viz výše) a D. R. Langslowem¹² považujeme za kritérium lexikalizovanosti kolokačních termínů opakování více-slovného spojení ve stejné formě v latinských medicínských spisech (tj. zejména u Aula Cornelia Celsa) a dále ekvivalentní náhradu víceslovného pojmenování jednoslovným řeckým termínem. Hranici mezi kolokačními termíny a volnými spojeními však nelze někdy přesně určit. Při klasifikaci kolokačních termínů postupujeme podle počtu členů kolokací, formálně-syntaktického vyjádření vztahů mezi jednotlivými členy, jejich slovnědruhového obsazení a jejich sémantiky. Jednotlivé typy kolokačních termínů zaznamenáváme symbolicky syntaktickým vzorcem, zachycujícím jejich strukturu. Šipky naznačují směr determinace, písmena slovnědruhového obsazení členů, číselný index pády. Kulatými závorkami označujeme hierarchické vztahy uvnitř kolokačního termínu, tj. posloupnost jednotlivých členů v kolokaci; v hranatých závorkách zaznamenáváme alternativní vyjádření.

Mezi kolokačními termíny převažují nominální skupiny; termíny obsahují nejčastěji adjektivum a substantivum nebo dvě substantiva (v nominativu a genitivu). Slovesa mají nízké zastoupení.

⁹ Srov. FIRTH 1957, s. 169: „Meaning by collocation is an abstraction at the syntagmatic level and is not directly concerned with the conceptual or idea approach to the meaning words.“

¹⁰ KARLÍK - NEKULA - PLESKALOVÁ 2016, díl I., s. 834. Srov. též ČERMÁK 1994, s. 162n.

¹¹ BOZDĚCHOVÁ 2009.

¹² LANGSLOW 2000, s. 210–211.

2. Kolokační termíny

Kolokační termíny dělíme jednak na kolokační termíny založené na determinačním vztahu, jednak na kolokační termíny založené na koordinačním vztahu.

2.1 Kolokační termíny založené na determinačním vztahu

a) Dvoučlenné kolokace

1. SUBST ← ADJ pozit. [PART. perf.] // ADJ pozit. → SUBST

Determinace je vyjádřena shodným (adjektivním) atributem pojmenovávácím, přičemž adjektivum v pozitivu může být:

- deskriptivní – *bilis atra* (CELS. 3,18,17), *intestinum rectum* (CELS. 4,1,9), *membranula nervosa* (CELS. 7,7,4), *recta radix* (CELS. 8,1,10), *arida lippitudo* (CELS. 6,6,29);
- relační – *canini dentes* (CELS. 8,1,9); *morbus comitialis*¹³ (CELS. 2,8,11), *morbus pleuriticus* (CELS. 4,13,1); *latus dextrum* (CELS. 8,1,11), *articulus medius* (CELS. 8,24);
- adjektivum zůstává ve formě řecké výpůjčky – *sutura lepidoides* (CELS. 8,1,4-9), *sutura lambdoides* (CELS. 8,1,1-4);
- funkci adjektiva přejímá part. perf. pass.: *transversum septum* (CELS. 2,7,32), *scutula aperta* (CELS. 8,1,15).

Výjimečně může být substantivum řeckou výpůjčkou – *chlyster oricularius* (CELS. 7,27,6).

2. SUBST ← ADJ kompar. // ADJ kompar. → SUBST

Determinace je vyjádřena shodným atributem tvořeným komparativem adjektiva: *sinisteriores inferioresque partes* (CELS. 1,4,9), *intestinum laxius*

¹³ Adjektivum *comitialis* je odvozeno od substantiva *comitium* „shromaždiště“ a *comitia* „sněm“ (PRAŽÁK – NOVOTNÝ – SEDLÁČEK 1948, s. 251). Termín *morbus comitialis* je označením pro epilepsii, jejíž záchvat Římané považovali za zlověstné znamení, a proto kdykoli tento záchvat u některého z členů sněmu nastal, sněm odkládali nebo přerušovali (ISIDOR ze Sevilly 2003, s. 72).

(CELS. 1,7), *intestinum plenius* (CELS. 4,21,1), *tenuius intestinum* (CELS. 7,16,1), *latius intestinum* (CELS. 7,16,1), *coxa dexterior* (CELS. 8,1,11).

U adjektiv s neúplným stupňováním přejímá komparativ funkci pozitivu, např. *inferior* = „dolní“, *superior* = „horní“: *cutis inferior longiorque* (CELS. 8,1,20), *caput [femoris] inferius vel superius* (CELS. 8,10,1).

3. ADJ superl. → SUBST // SUBST ← ADJ superl.

Determinace je vyjádřena shodným atributem tvořeným superlativem adjektiva: *imus venter* (CELS. 2,7,4), *summum intestinum* (CELS. 4,1,7), *tenuissima tunica* „arachnoides“ (CELS. 7,7,13B), *palma ima* (CELS. 8,1,11), *summa costa* (CELS. 8,1,14).

4. NUM → SUBST // SUBST ← NUM

Determinace je vyjádřena číslovkou, a to buď řadovou, např. *septima costa* (CELS. 8,1,11), *vertebra tertia* (CELS. 8,1,13); anebo podílnou, např. *radices binae, ternae, quaternae* (CELS. 8,1,10).

5. SUBST ← SUBST₂ // SUBST₂ → SUBST

Determinace je vyjádřena neshodným (genitivním) atributem a stavba termínu je vázána na typ substantiva. Genitiv může rozvíjet:

- substantivum (genitiv adnominální) – *ulcera oris* (CELS. 2,1,18), *capita articularum* (CELS. 8,10,1D), *os pectoris* (CELS. 8,14), *coxarum os* (CELS. 8,23);
- deverbativní substantivum odvozené od sloves tranzitivních (genitiv adverbální) – *sanguinis ... profusio* (CELS. 2,1,21), *resolutio nervorum* (CELS. 3,27,1), *distentio oris* (CELS. 4,3,1), *aquae timor* (CELS. 5,27,2C), *membranae custos* (CELS. 8,3,8);
- *iter urinae* (CELS. 7,26,1B);
- deadjektivní substantivum – *levitas intestinorum* (CELS. 2,1,8), *urinae difficultas* (CELS. 2,1,12); *linguae aspritudo* (CELS. 7,23);
- případně genitiv vyjadřuje autorský původ (viz níže eponyma).

6. SUBST ← praep. SUBST_{4, 6} // praep. SUBST_{4, 6} → SUBST

Determinace je vyjádřena předložkovou konstrukcí, která upřesňuje anatomický termín nebo diagnózu: *aqua inter cutem* (CELS. 3,21,1), *sutura in malis* (CELS. 8,1,4), *in spina vertebrae* (CELS. 8,14,1).

b) Tříčlenné kolokace

V tříčlenných kolokacích vstupují lexémy do dvou determinačních vztahů a prohlubují hloubku rozvíjení o další stupeň:

1. (SUBST ← ADJ pozit.) ← ADJ pozit.

Determinace je vyjádřena atributem postupně se rozvíjejícím: *morbus acutus comitialis* (CELS. 2,1,21).

2. NUM řad. → (ADJ pozit. → SUBST)

Determinace je vyjádřena atributem postupně se rozvíjejícím: *prima notha costa* (CELS. 8,1,11), *quinta notha costa* (CELS. 8,1,11).

3. ADJ pozit., kompar., superl. → (SUBST ← SUBST₂) // ADJ pozit., kompar., superl. → (SUBST₂ → SUBST) // (SUBST ← SUBST₂) ← ADJ pozit., kompar., superl.

Determinace je vyjádřena shodným i neshodným (genitivním) atributem: *latum os scapularum* (CELS. 8,1,17), *interior abdominis membrana* (CELS. 7,17,1A), *superius ... umeri caput* (CELS. 8,1,19), *ima ossa scapularum* (CELS. 3,22,12), *malus corporis habitus* (CELS. 3,22,2), *sutura faciei maxima* (CELS. 8,1,4).

4. SUBST ← (ADJ kompar. → SUBST₂)

Determinace je vyjádřena rozvitým neshodným atributem: *morbus maioris intestini* (CELS. 2,12,2B).

5. (SUBST ← ADJ pozit.) ← praep. SUBST₆

Determinace je vyjádřena rozvitou předložkovou konstrukcí: *os sub temporibus iugale* (CELS. 8,1,7).

c) Čtyřčlenné kolokace

U čtyřčlenných kolokací je hloubka rozvíjení ještě o další člen bohatší, srov. případy:

1. (SUBST ← ADJ kompar.) ← ADJ ← ADJ

Srov. např. *tunica superior alba crassa* (CELS. 7,7,13A).

2. (SUBST ← ADJ superl.) ← (SUBST₆ ← PART. praes.)

Srov. např. *os crassimum capillo carens* (CELS. 8,1,3).

3. (SUBST ← ADJ pozit.) ← (ADV loci ← PART. praes.)

Srov. např. *sutura brevis deorsum spectans* (CELS. 8,1,4).

4. (SUBST ← SUBST₂) ← (PART. praes. → SUBST₄)

Srov. např. *ora venarum fundentia sanguinem* (CELS. 7,30,3); tento termín je ovšem považován za výraz lexikalizovaný jen částečně, za výraz stojící mezi parafrází a terminologickým spojením.¹⁴

2.2 Kolokační termíny založené na koordinačním vztahu

Vedle kolokačních termínů založených na determinačním vztahu zařazujeme podle širšího pojetí kolokace¹⁵ ke kolokačním termínům také termíny koordinační. Mohou to být kolokace vzniklé stažením několika kolokačních termínů v textu,¹⁶ ale také kolokace představující výčet termínů obsahující koordinované členy jako obsahově stejnorodé a rovnocenné součásti ve vztahu slučovací, odporovací, vylučovací či jiném. Někdy může jít i o hyponyma vzhledem k předpokládanému společnému hyperonymu reprezentujícímu pojem jako celek. Kolokační termíny založené na koordinačním vztahu jsou vesměs vícečlenná terminologická spojení.

a) Dvoučlenné kolokace

SUBST + SUBST

Srov. např. *gravedines atque destillationes* (CELS. 2,1,14), *podagrae cheragraeque* (CELS. 2,8,10).

¹⁴ LANGSLOW 2000, s. 213.

¹⁵ Srov. BOZDĚCHOVÁ 2009, s. 130.

¹⁶ Petr Karlík mluví o fúzi (sjednocování), srov. KARLÍK – NEKULA – PLESKALOVÁ 2002, s. 232.

b) Tříčlenné kolokace

1. SUBST + SUBST ← SUBST₂

Srov. např. *lacertus vel*¹⁷ *musculus umeri* (CELS. 8,1,11).

2. (ADJ pozit. + ADJ kompar.) → SUBST

Srov. např. *ieiunum et tenuius intestinum* (CELS. 5,26,2).

c) Čtyřčlenné kolokace

1. SUBST₂ → SUBST + SUBST + SUBST

Srov. např. *nervorum et resolutio et rigor et distentio* (CELS. 2,10,6).

2. SUBST ← (ADJ + ADJ + ADJ)

Srov. např. *febres vel continuas vel ardentis vel tertianas* (CELS. 2,1,7).

2.3 Frekvence kolokačních termínů, jejich slovosled a zkracování

Statistiku kolokačních termínů v jednotlivých lékařských oborech uvádí D. R. Langslow¹⁸ a my ji zde citujeme v tabulce 1 níže. Ze statistiky vyplývá, že většina kolokačních termínů (44 případů, 53 %) je používána v oblasti anatomie.

	SUBST ← ADJ	SUBST ← SUBST ₂ gen. adnominální	SUBST ← SUBST ₂ gen. adverbální
anatomie	23	14	7
patologie	14	1	12
terapie	7	0	5

Tabulka 1: Statistika kolokačních termínů v jednotlivých lékařských oborech (podle Langslowa)

¹⁷ K umístění částic *vel*, *et* aj. srov. SPEVAK 2010, s. 20: partikule *vel* a *et* mají různou pozici, protože doprovázejí konstituent umístěný kdekoli ve větě.

¹⁸ LANGSLOW 2000, s. 232.

Kolokační termíny jsou reprezentovány především dvěma základními syntaktickými strukturami (typy SUBST ← ADJ a SUBST ← SUBST₂) a jsou tvořeny jmennými frázemi, substantivy a adjektivy. Je patrné, že v latinské lékařské terminologii se neuplatňují slovesa ve tvarech finitních; běžná jsou ovšem participia přezentu aktiva nebo participia perfekta pasiva, která se vyskytují jako shodné přívlasky ve funkci adjektiv. Většina kolokačních termínů obsahuje dva až tři komponenty.

Slovosledný typ struktur velmi úzce souvisí s jejich slovnědruhovým obsazením a v důsledku toho také se syntaktickými vztahy mezi jednotlivými členy. Není ovšem pevný pořádek slov, ale mohou nastat různé varianty, např.: *bilis atra* × *atra bilis*, *arida lippitudo* × *lippitudo arida*, *transversum septum* × *septum transversum*, *resolutio nervorum* × *nervorum resolutio*, *iter urinae* × *urinae iter*, *levitas intestinorum* × *intestinorum levitas* aj., přičemž vysvětlit důvod vzniku těchto variant je obtížné – snad jen v termínu *transversum septum* může jít o snahu přizpůsobit pořadí komponentů řeckému originálu (διάφραγμα). Tyto varianty tak mohou být spjaty s faktory stylistickými a kontextovými či s cílem vyhnout se dvojznačnosti, nebo dokonce mohou mít i funkci emfatickou a rytmickou.¹⁹

Kolokační termíny pak mohou být v souvislém textu rovněž zkracovány, např. místo *interior membrana abdominis* (CELS. 7,17,1A) může být užito pouze *abdominis membrana* (CELS. 7,19,4) nebo *interior membrana* (CELS. 7,16,2). Mezi jednotlivé komponenty může být vloženo i další slovo, slovesný tvar či částice, jako např. *nervorum facta resolutio* (CELS. 2,8,29), *febrem autem*²⁰ *ardentem* (CELS. 2,8,19) nebo *distentio oriatur nervorum* (CELS. 7,8,2). Z tohoto zkracování či diskontinuity by bylo možné vyvodit nižší stupeň lexikalizace uvedených kolokačních termínů; na druhé straně však lze tyto varianty, které se objevují zřídka, přičíst i faktorům kontextovým.

¹⁹ ILBERG 1907, s. 387; SCHULZE 2001, s. 76.

²⁰ K umístění částice *autem* srov. SPEVAK 2010, s. 16: částice *autem* zaujímá ve větě obligatorně druhé místo.

3. Eponyma

Eponyma jsou zvláštním případem kolokačních termínů (viz výše). Jejich označení pochází z řec. *eponymos* „dávající jméno“²¹ a od ostatních pojmenování se liší svou propriální motivací. Propria, vlastní jména, jejichž význam je individuální, označují nejčastěji osobu nebo místo, se kterým je termín spojen.

Pojmenování po osobách má dlouhou tradici ve všech oborech lidského vědění a snažení a vyjadřuje přínos dotyčné osoby, která se o pojmenovanou věc zasloužila nebo ji zosobňuje. Bylo vždy věcí cti každého autora, aby se jeho jméno stalo součástí terminologie. V lékařské terminologii patří k nejstarším eponymům pojmenování po lékařích nebo jiných objevitelích, kteří přispěli k popisu či léčbě nemocí nebo vynalezli nové léčebné pomůcky, nová léčiva či chirurgické nástroje.

Někdy mohou být základem lékařských termínů ovšem i jména osob historických nebo mytologických. Výčet antických hrdinů a bohů, kteří odkázali svá jména dnešku, uvádějí Vladimír Pacovský a Petr Sucharda ve své knize *Jazykozpyt medicíny*. Z nich vybíráme např.: Achilles – hrdina trójské války („Achillova šlacha“), Fobos – bůh strachu („fobie“), Hypnos – bůh spánku („hypnotika“), Thanatos – bůh smrti („thanatologie“), Éros – bůh lásky („erotika“), Pán – bůh stád a lesů, který pastevcům naháněl strach („panika“), Fantaso – bůh snění („fantazie“), Mania – bohyně postihující nemocné pomateností („mánie“), Narkissos – krásný chlapec („narcisismus“) aj.²²

Terminologie s vlastním jménem je zakotvená v řeckém lékařském jazyce a některá pojmenování si našla cestu i do latinských textů. Eponyma, která se vyskytují v díle Aula Cornelia Celsa *De medicina*, ilustrujeme na následujících příkladech.

²¹ *Slovník cizích slov* 2023.

²² PACOVSKÝ – SUCHARDA 2008, s. 79nn.

3.1 Vlastní jména (propria) v eponymech

Základem uvedených eponym jsou vlastní jména označující:

- 1) osobnosti učenců, představitelů lékařských škol a farmakologů: Hérakleidés z Tarentu, řecký lékař, jeden z nejdůležitějších empiriků – [*catapotia*] *Heraclidis Tarentini* (CELS. 5,25,10); Philalethus, příjmení vedoucí osobnosti herofilovské školy ve městě Láodikeia²³ – [*collyrium*] *Philalethus* (gen.? – CELS. 6,6,12); Erasistratos, řecký lékař v Alexandrii – *compositio ... ad auctorem Erasistratum refertur* (CELS. 6,7,2B); Dioklés z Karystu, vrstevník Platónův a athénský lékař, představitel lékařské školy dogmatické – *Diocleum cyathiscum Graeci vocant* (CELS. 7,5,3A) aj. Jména osobností vyjádřená v parafrázích, např. ve vedlejších nebo hlavních větách (stov. *Alterum [antidotum], quod Zopyrus regi Ptolemaeo dicitur composuisse*. [CELS. 5,23,1]), za komponenty kolokačního termínu ovšem nepovažujeme.
- 2) osobnosti historické, osobnosti králů nebo císařů, kteří lék užívali: Mithridatés, pontský král – *nobilissimum [antidotum] autem est Mithridatis, quod cottidie sumendo rex ille dicitur adversus venenorum pericula tutum corpus suum reddidisse* (CELS. 5,23,3B); Gaius Iulius Caesar nebo císařové Augustus či Tiberius²⁴ – *medicamentum id, quod Caesarianum vocatur* (CELS. 6,6,27B).
- 3) postavy mytologické: Cheirón, Kentaur znalý lékařského umění, který utrpěl zhojnou, nezhojitelnou ránu – *Cheironeum ... ulcus* (CELS. 5,28,5); Asklépios, bůh zdraví – *collyrium, quod Asclepios nominatur* (CELS. 6,6,32).
- 4) místa původu: město Alexandria – [*emplastrum*] *viride Alexandrinum* (CELS. 5,27,1B); město Efesos – [*emplastrum*] *Ephesium* (CELS. 5,27,3D).

Uvedená eponyma označují zejména léky, léčebné pomůcky (např. náplasti) nebo chirurgické nástroje; pouze termín *Cheironeum ulcus* patří do patologie.

²³ LANGSLOW 2000, s. 132.

²⁴ Podle LANGSLOWA (2000, s. 134) je tento výklad nejasný; může se jednat i o objev lékaře, který byl císařovým propuštěncem, nebo o lék související s císařskou armádou.

Jaká je syntaktická struktura těchto kolokačních termínů, znázorníme v následujících vzorcích.

3.2 Typy eponymických kolokací

Eponymické termíny bývají většinou dvoučlenné (příp. tříčlenné) jmenné kolokační termíny s bližší determinací. Zkratka PROP označuje *proprium*.

a) Dvoučlenné kolokace

1. SUBST ← SUBST PROP

Determinace je vyjádřena nominativem jmenovacím. Jde o atribut, který není dán intencí dominujícího členu, takže motivující proprium v atributivní funkci zůstává nezměněno, v substantivní podobě, a je tedy snadno identifikovatelné: *sphaerion Asclepios* (CELS. 6,6,25); *collyrium Asclepios* (CELS. 6,6,32).

2. SUBST ← ADJ PROP // ADJ PROP → SUBST

Determinace je vyjádřena shodným (adjektivním) atributem pojmenovavacím, odvozeným od:

- vlastního jména osoby – *Chironeum ulcus* (CELS. 5,28,5), *medicamentum Andronium* (CELS. 6,14,1), *Diocleus cyathiscus* (CELS. 7,5,3A);
- zeměpisného názvu – [*emplastrum*] *Alexandrinum* (CELS. 5,27,1B), [*emplastrum*] *Ephesium* (CELS. 5,27,3D).

3. SUBST ← SUBST₂ PROP // SUBST₂ PROP → SUBST

Determinace je vyjádřena neshodným atributem, genitivem vlastního jména. Genitiv může rozvíjet:

- substantivum (genitiv adnominální) – [*malagma*] *Moschi* (CELS. 5,18,10), *Polyidi sphragis* (CELS. 5,26,23F), *Hecataei emplastrum* (CELS. 5,26,35C), *Nilei collyrium*²⁵ (CELS. 6,6,10), [*collyrium*] *Philaletus* (CELS. 6,6,12).

²⁵ Substantivum *collyrium* je latinizovaná forma řec. κολλύριον „oční kapky“ (ISIDOR ze Sevilly 2003, s. 108).

- deverbativní substantivum (genitiv adverbální) – [*antidotum*]²⁶ *Mithridatis* (CELS. 5,23,3), [*catapotia*] *Athenionis* (CELS. 5,25,9), [*catapotia*] *Heraclidis Tarentini* (CELS. 5,25,10).

b) Tříčlenné kolokace

(SUBST₂ PROP + SUBST₂) → SUBST

Determinace je vyjádřena neshodným (genitivním) atributem substantiva a vlastního jména: *Ptolemaei chirurgi medicamentum* (CELS. 6,7,2B).

c) Čtyřčlenné kolokace

SUBST ← (praep. SUBST_{4, 6} + SUBST_{4, 6} PROP) + VERB // (praep. SUBST_{4, 6} + SUBST_{4, 6} PROP) → SUBST + VERB

Determinace je vyjádřena předložkovou konstrukcí substantiva a vlastního jména: [*malagma*] *ad Polyarchum auctorem refertur* (CELS. 5,18,8), [*compositio*] *ad auctorem Archagathum refertur* (CELS. 5,19,27), *medicamentum ... sub auctore Protarcho retuli* (CELS. 5,28,17C), *compositio ... ad Tryphonem ... auctorem refertur* (CELS. 6,5,3), *sub auctore Dionysio inspergenda sandraca est* (CELS. 6,18,9C), *compositio ... ad auctorem Erasistratum refertur* (CELS. 6,7,2B). Uvedený typ však považujeme za výraz stojící na hranici mezi parafrází a kolokačním termínem.

4. Porovnání latinské a české lékařské terminologie

Na závěr této studie porovnáme kolokační termíny užívané v latinské lékařské terminologii u Celsa a v latinské lékařské terminologii současné a v lékařské terminologii české. Zdrojem současných latinských a českých termínů je *Latinsko-české anatomické názvosloví* Josefa Zrzavého.²⁷ Uvádíme několik příkladů:

²⁶ Řec. *ἄντιδοτον* se do latiny překládá jako „co bylo podáno jako protiklad“ (ISIDOR ze Sevilly 2003, s. 105).

²⁷ ZRZAVÝ 1985.

- 4.1 *ramus renalis* „ledvinová větev“, *canalis centralis* „centrální kanál“, *ramus posterior* „zadní větev“;
- 4.2 *atrium cordis* „srdeční předsín“;
- 4.3 *vena cordis parva* „malá srdeční žíla“;
- 4.4 *apertura sinus frontalis* „ústí čelní dutiny“;
- 4.5 *arteria laryngea inferior* „dolní hrtanová tepna“, *ganglion mesentericum superius* „horní okružová nervová uzlina“;
- 4.6 *arteria genus descendens* „sestupná kolenní tepna“, „arteria palatina descendens sestupná patrová tepna“, „lamina affixa přirostlá ploténka“;
- 4.7 *vena pulmonalis superior sinistra* „levá horní plicní žíla“, *nervus cardiacus cervicalis superior* „horní krční nerv“;
- 4.8 mortalita a morbidita, vzestupný a sestupný tračník.²⁸

Jak vyplývá z uvedených příkladů, kolokační termíny se v latině a češtině tvoří obdobně. Shodují se v nich syntaktická pravidla např. ve vyjádření determinace shodným adjektivem nebo neshodným substantivem. Základní rozdíl spočívá ovšem ve vnitřním slovosledu těchto kolokací, tj. v pořadí substantiv a jejich adjektivních atributů.

Adjektivní přívlastky jsou v latině vždy postponovány, v češtině antepónovány (4.1), a přívlastky označující polohu stojí v kolokačních termínech v latině vždy na posledním místě, zatímco v češtině na místě prvním (4.5). Přitom je třeba říci, že tento slovosled není ještě v Celsově latině zcela ustálen (srov. *interior abdominis membrana*). Obdobnou pozici zaujímají také participia přítomného a dokonavého: v latině jsou umístěna na posledním místě, v češtině jim odpovídající deverbativní adjektiva zaujímají však místo první (4.6).

Slovosled je v latině a češtině odlišný rovněž u přívlastků postupně se rozvíjejících: zatímco v latině probíhá posloupnost determinujících přívlastků od vyjádření vztahu k tělesnému orgánu k určení polohy, v češtině je tato posloupnost opačná, tj. od určení polohy k vyjádření vztahu k tělesnému orgánu (4.7).

U koordinačních termínů podle mého názoru neexistují pro pořadí členů v koordinační skupině ani v latině, ani v češtině žádná pravidla, takže pořadí těchto členů souvisí s pravidly logickými, věcně obsahovými a kontextovými (4.8).

²⁸ Převzato z BOZDĚCHOVÁ 2009, s. 144.

5. Závěr

Ve studii jsme se zabývali kolokačními termíny v latinské lékařské terminologii a ve shodě s širším pojetím těchto termínů (tedy „syntagmatem prvků lexikální povahy“) jsme rozčlenili kolokační termíny na termíny založené na determinačním vztahu a termíny založené na koordinačním vztahu. Popsali jsme je z hlediska počtu členů kolokací, formálně-syntaktického vyjádření vztahů mezi jednotlivými členy, jejich slovnědruhového obsazení a jejich sémantiky. Latinské lékařské termíny jsme porovnali s kolokačními termíny českými a upozornili na jejich odlišnosti ve vnitřním slovosledu. Kolokační termíny mají v latinské lékařské terminologii své místo, protože na rozdíl od jednoslovných termínů jsou popisnější a přesnější a umožňují jednotlivé složky složitějšího příznaku vyjádřit s využitím bohatšího inventáře specifických typů struktur šířeji, výstižněji a explicitněji.

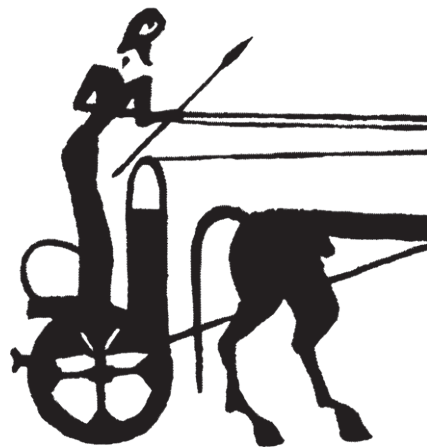
Literatura

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana. *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum 2009.
- ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Pražská imaginace 1994.
- FIRTH, J. R. *Papers in Linguistic 1943-1951*. London: Oxford University Press 1957.
- HAUSER, Přemysl. *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980.
- ILBERG, Johannes. A. Cornelius Celsus und die Medizin in Rom. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik* 1907, 10, 6, s. 377–412.
- ISIDOR ze Sevilly. *Etymologiae IV*. Přel. K. Hušková a H. Florianová. Praha: OIKOYMENH 2003.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Díl I. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016.
- KOPEČNÝ, František. *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962.

- KUCHAŘ, Jaroslav. Základní rysy struktur pojmenování. *Slovo a slovesnost* 1963, 24, 2, s. 105–114.
- LANGSLOW, D. R. *Medical Latin in the Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press 2000.
- MACHAČ, Jaroslav. K lexikologické problematice slovních spojení. *Slovo a slovesnost* 1967, 28, 2, s. 137–149.
- PACOVSKÝ, Vladimír – SUCHARDA, Petr. *Jazykozpyt medicíny. Knižka o medicínské terminologii nejen pro zdravotníky*. Praha: Galén 2008.
- POŠTOLKOVÁ, Běla. *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Praha: Academia 1984.
- PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef. *Latinsko-český slovník*. Praha: Česká grafická unie 1948.
- SCHULZE, Christian. *Celsus*. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag AG 2001.
- SINCLAIR, John. *Corpus Concordance Collocation*. Oxford: Oxford University Press 1991. *Slovník cizích slov*. Dostupné z: <http://www.slovník-slov.cz/?q=eponymum&typ=0> [cit. 2023-07-04].
- SPEVAK, Olga. *Constituent Order in Classical Latin Prose*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2010.
- ZRZAVÝ, Josef. *Latinsko-české anatomické názvosloví*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 1985.

PhDr. Drahomíra Tesařová, CSc., Kafkova 593/35, 160 00 Praha 6.
te.drahomira@seznam.cz

DIDAKTIKA / DIDACTICA

Latina a problematika transferu dovedností

Tomáš Weissar

Abstract:

Latin and the problem of learning transfer

The paper summarizes the research results in the so-called learning transfer, which is the transmission of knowledge or processes from one situation to another. Specifically, it focuses on research on Latin-related transfer. Most studies have been carried on in the USA, and their quality and results vary. Still, they only show conclusive evidence of a positive effect of learning Latin on developing English vocabulary. As for general critical thinking development, Latin seems beneficial only in specific circumstances. However, some European studies do not confirm this at all and instead demonstrate a negative transfer when learning the Romance language. In the Czech context, similar research is completely lacking.

Keywords: teaching Latin; high schools; transfer

Klíčová slova: výuka latiny; střední školy; transfer

1. Úvod

Již více než století trvá diskuse, zda má mít latina své místo ve vzdělávacím systému, či nikoliv; zda je užitečné učit se v dnešní době mrtvý jazyk, nebo by bylo lepší uvolnit prostor předmětům, jako jsou věda, technologie, technika a matematika. Podporovatelé latiny přicházejí tradičně s řadou argumentů, jež by se daly shrnout do několika základních okruhů: (1) latina otevírá skrze literaturu, dějiny a reálie antiky dveře ke kulturním kořenům naší civilizace; (2) studium latiny umožňuje lépe pochopit gramatiku mateřského jazyka a usnadňuje studium dalších cizích jazyků, zejména jazyků románských; (3) četba a interpretace latinských textů přispívá ke zvýšení úrovně

čtenářské gramotnosti; (4) logická struktura latinské gramatiky a systematický přístup k jejímu studiu rozvíjí u studujících logické myšlení podobně. S výjimkou prvního a posledního bodu se jedná o fenomén, který pedagogická psychologie označuje pojmem transfer a který je možné empiricky zkoumat.¹ Následující příspěvek si klade za cíl shrnout výsledky dosavadního výzkumu na tomto poli, poukázat na problémy, s nimiž se potýká, a nastínit možné směry pro další bádání.

Zákon transferu je jedním ze čtyř základních zákonů učení, které v prvotní podobě definoval již na přelomu 19. a 20. století americký psycholog Edward Lee Thorndike.² Ten také poprvé upozornil na důležitost navazování nových poznatků na předchozí zkušenosti nebo emoční prožitky, na níž zákon transferu – jak jej chápe současná pedagogika a jak jej formuloval Ladislav Ďurič³ – staví. Transfer je tedy přenos při učení. Během učení totiž nezískáváme pouze nové informace, ale vybavujeme si z paměti poznatky, které jsme získali již dříve, nebo emoce, které jsme prožili. Podle efektu na proces učení je rozlišován transfer pozitivní, kdy dříve získané poznatky podporují současné učení, a transfer negativní, kdy starší poznatky osvojení nových naopak komplikují. To může nastat typicky právě při studiu jazyků, které jsou si v nějakém ohledu podobné, a studující má pak bezděky tendenci aplikovat pravidla jednoho jazyka identicky na druhý, byť pro něj stejné pravidlo platit nemusí. Podle úrovně abstrakce pak rozlišujeme transfer specifický, při němž jsou využívány konkrétní informace, schopnosti či dovednosti v nových situacích, a transfer nespecifický (nebo též obecný), kdy dochází k využití metod, postupů a obecnějších principů v procesu učení. Podobně se někdy podle míry podobnosti kontextů učení rozlišuje transfer blízký a vzdálený. Podstatné ovšem je, že k transferu nemusí vždy docházet automaticky, ale studující si jej musí aktivně uvědomovat.

¹ Základní přehled o transferu v učení včetně odkazu na úlohu latiny v jeho výzkumu podávají např. DE BRUYCKERE – KIRSCHNER – HULSHOF 2020.

² WOODWORTH – THORNDIKE 1901.

³ ĎURIČ 1988.

2. Thordikeovy studie

V oblasti transferu byla v minulosti provedena řada výzkumných studií, pro něž se jako vhodná materie často nabízela právě latina, jejíž smysl ve vzdělávacím kurikulu je již dlouhou dobu diskutován. Několik takových studií provedl sám „otec“ zákonů učení Edward Lee Thorndike.

V první⁴ z nich sledoval vliv studia latiny na zlepšení v oblasti slovní zásoby v angličtině u rodilých mluvčích a její výsledek je pro latinu pozitivní – latiníci vykazovali ve standardizovaných testech signifikantně vyšší skóre. Vzhledem k procentuálnímu zastoupení slov v angličtině odvozených z latinských kořenů to asi není tolik překvapující.

Naproti tomu v dalších, šířeji pojatých výzkumech, nehrála přítomnost latiny v kurikulu jednotlivých zkoumaných skupin žáků významnou roli. V první fázi⁵ Thorndike se svým týmem pracoval se vzorkem 8 566 žáků z cca 20 středních škol v 10 amerických městech. Ti s ročním odstupem dvakrát skládali sadu 15 standardizovaných testů, kterou tým sestavil speciálně pro účely tohoto výzkumu a která cílila na prověření obecné inteligence, a zvláště verbálního a numerického myšlení. Výsledky pak byly porovnány mezi různými klastry předmětů, které žáci ve sledovaném období studovali, tak, aby bylo možné sledovat jejich možný vliv na zlepšení výsledků žáků. Zde je důležité poznamenat, že latina se v těchto klastrech vyskytuje společně s francouzštinou. Autoři studie tento postup odůvodňují kvantitativně nedostatečným vzorkem žáků s jedním nebo druhým předmětem. Skórování výsledků v testech, jeho korekce s ohledem na řadu možných nežádoucích vlivů a následné statistické vyhodnocení se řídí velmi propracovanou metodikou. Kromě vlivu jednotlivých školních předmětů sledovali autoři jako proměnné také pohlaví, etnický původ a vstupní úroveň žáka (výsledek dosažený při prvním testování). Ze studie pak celkově vyplývá, že ze všech těchto proměnných hrají studované předměty nejmenší roli, která je dokonce až statisticky zanedbatelná. I přesto se však na ně autoři zaměřují detailněji a z jejich závěrů vyplývá, že největší vliv na zlepšení v testech mají aritmetika a účetnictví, dále fyzika, algebra a geometrie a teprve na čtvrté pozici

⁴ THORNDIKE 1923.

⁵ THORNDIKE 1924.

latina s francouzštinou. Sami však připouštějí jisté limity takového srovnání: použité testy nebyly úplně komplexní a například latina má poměrně malý vzorek respondentů. Naopak jako nejvýznamnější faktor ovlivňující zlepšení ve sledovaném období se jasně ukazuje vstupní úroveň jednotlivých žáků, která pravděpodobně ovlivňuje i volbu předmětů, a tudíž sekundárně jejich výsledek v rámci výzkumu. Zjednodušeně řečeno: inteligentní žáci si vybírají spíše logické a abstraktní předměty, tudíž je otázkou, do jaké míry je jejich následné zlepšení způsobeno přirozenou inteligencí, kterou prokázali už na vstupu, nebo skladbou studovaných předmětů.

Výzkum dle shodné metodiky Thorndikeův tým následně zopakoval po několika letech,⁶ tentokrát na vzorku 5 000 žáků. Nesignifikantnost vlivu studovaných předmětů se opět potvrdila, navíc se však autoři zaměřili na srovnání klastřů teoretických a praktických předmětů. To ukázalo na jistý pozitivní efekt teoretických disciplín; jak ovšem sami autoři připouštějí, použité testy jsou zaměřeny především právě teoreticky. V závěru ještě autoři studie připojují srovnání latiny a francouzštiny, které byly v předchozí studii pro nedostatečný vzorek sloučeny. Nyní při opětovném vyhodnocení dat z obou výzkumů dohromady již bylo možné porovnat je i mezi sebou, neukázal se však mezi nimi žádný signifikantní rozdíl.

3. Další americké studie

V americkém prostředí vzniklo následně ještě několik desítek dalších studií, které zkoumaly především vliv studia latiny na pokrok v mateřském jazyce (v angličtině), konkrétně na oblast slovní zásoby, případně také na kritické čtení a porozumění textu. Jejich reliabilita i výsledky se poměrně různí a je důležité nahlížet na ně v určitých kontextech, jak upozorňují Bracke a Bradshaw,⁷ kteří přinášejí jejich přehled. Obecně je problémem všech těchto studií nepřilíš jasná metodika – buď není uvedena vůbec, nebo pouze ve zkrácené podobě. Není tudíž jasné, s jakými proměnnými se pracovalo. V rámci jednotlivých studií byly použity různorodé testy a často byly

⁶ BROYLER – THORNDIKE – WOODYARD 1927.

⁷ BRACKE – BRADSHAW 2020.

zahrnuty do jedné výzkumné kategorie skupiny studujících, na nichž byly uplatňovány různé didaktické postupy. Z toho důvodu není možné provést se studiem systematické review. Vzhledem k tomu, že původní data jsou již bohužel nedostupná, není možná ani metaanalýza. Konečně není nevýznamný ani fakt, že většina studií byla financována jednou ze dvou nejvýznamnějších organizací podporujících v USA klasická studia – proto jich také mohlo vzniknout takové množství, jejich nezaujatost je ovšem přinejmenším diskutabilní.

V zásadě lze sledovat dvě základní vlny realizace těchto studií – v období před druhou světovou válkou, kdy byli participanté výzkumů (studenti středních škol) vyučováni klasickou gramaticko-překladovou metodou, a mezi 60. a 80. lety, kdy se latina dostala v mnoha státech do kurikula základních škol, kde byla také zkoumána, vyučována zde ovšem byla novou, aurálně-orální metodou. Ta spočívala ve výrazném zapojení emocí a sugestivních rétorických postupů do výkladu učitele (příručka pro učitele od Rudolfa Masciantonia předepisuje při výkladu o „síle slova“ např. názorné lámání křídly a jako oslí můstek využívá reminiscence na aktuální kulturní hnutí v podobě „černé“, „bílé“ a „květinové síly“).⁸ Velký důraz je ve výuce kladen na slootovorbou a přítomnost latinských kořenů v anglické slovní zásobě.

Zatímco studie z prvního období jsou v otázce pozitivního vlivu latiny na výsledky v angličtině spíše méně průkazné, pozdější studie přinášejí poměrně zajímavé, pozitivní výsledky. Bracke a Bradshaw zde uvažují nad možným vlivem právě zmíněné nové multisensorální metody, která byla v tomto období využívána, a zdůrazňují také nadšení vyučujících a korelaci výsledků se socio-ekonomickým prostředím. Nejčastěji se prokázaný pozitivní vliv studia latiny týká slovní zásoby v angličtině, což – jak bylo naznačeno výše u obdobného výzkumu realizovaného již Thorndikem – vzhledem k rozsahu latinských slovních kořenů v anglickém lexiku nepřekvapí. Koneckonců i užívaná multisensorální metoda kladla důraz především na slootovorbou. Objevuje se však několik příkladů pozitivního vlivu na rozvoj obecnějších jazykových kompetencí, jako je porozumění textu, nebo dokonce na zlepšení v logickém uvažování obecně (konkrétně v matematice). Na druhou

⁸ MASCANTONIO 1970, s. 12. Autor sám zároveň publikoval souhrn několika studií potvrzujících úspěšnost této metody v praxi, srov. MASCANTONIO 1977.

stranu však existují studie, které v tomto směru přicházejí s opačnými závěry. Podobná je situace také s vlivem latiny na studium dalšího cizího jazyka. Bracke a Bradshaw docházejí na základě celkového srovnání všech studií a s oporou o závěry několika dalších výzkumů týkajících se jazykových transferů obecně k závěru, že přítomnost latiny v kurikulu k pozitivnímu transferu v těchto oblastech zřejmě sama o sobě nestačí a rozhodující jsou ještě nějaké další, studii nesledované a/nebo nepojmenované faktory – zejména jde o pedagogický přístup, dostupnost nástrojů a zvědomení kognitivních procesů, sociální pozadí a individuální charakteristiky studujících, skupinovou dynamiku ad.

4. Evropské studie

Mimo USA byly realizovány pouze dvě studie, obě na německy mluvících participantech. První z nich⁹ je studií longitudinální a sledovala progres 208 studujících na 10 gymnáziích v Norimberku v závislosti na tom, zda si zvolili latinu jako první (v Bavorsku skutečně taková možnost existuje, a dokonce ji podle autorů studie využívá až třetina studujících!),¹⁰ nebo druhý cizí jazyk, případně ji nestudovali vůbec. Autoři studie se zde v několika fázích zaměřovali na skóre participantů v matematice a později připojili také testy na německou gramatiku a textovou gramotnost. Co se matematiky a textové gramotnosti týče, nepozorovali mezi skupinami žádné rozdíly, jediný signifikantní rozdíl byl zaznamenán v gramatických úlohách z němčiny, kde latiníci lépe odhalovali chyby v německém textu a tvořili rozsáhlejší souvětí z kratších zadaných vět. Nefunkčnost transferu v případě logického a kritického myšlení autoři vysvětlují absencí stejné znalostní složky, která je pro něj podle novějších rozpracování Thorndikeovy teze¹¹ zásadní. Zjednodušeně řečeno: aby mohli studující využít dovednosti získané předchozím učením,

⁹ HAAG – STERN 2000.

¹⁰ Zde je na místě zmínit zajímavý výzkum z německého prostředí (GERHARDS – SAWERT – KOHLER 2019), který poukázal na významné rozšíření názoru o benefitech studia latiny mezi rodiči gymnazistů, a dokonce z něj vyplynulo, že lidé se znalostí latiny se u respondentů těší výrazně vyšší společenské prestiži.

¹¹ SINGLEY – ANDERSON 1985, GRENO – SMITH – MOORE 1993.

musí k tomu být kontext učení (mentální operace, užívaný systém symbolů, pojmů...) dostatečně podobný, což například v případě latiny a matematiky neplatí. K podobným závěrům koneckonců došli, jak bylo naznačeno výše, také Bracke a Bradshaw.

Velmi pozoruhodná jsou zjištění druhé studie¹² stejného badatelského týmu, který se tentokrát rozhodl empiricky ověřit vliv latiny na studium románského jazyka. Vycházel přitom z hypotézy, že na rozdíl od románských (i mnoha dalších cizích) jazyků, latina jakožto flektivní jazyk strhává velkou pozornost na zakončení slov, a naopak upozaďuje například důležitost slovosledu. Autoři tedy srovnali výsledky dvou shodných skupin studujících španělštiny – jedna z nich měla na gymnáziu latinu, druhá francouzštinu – a prokázali, že latiníci skutečně vykazují větší chybovost ve slovo tvorbě a mají tendenci opomíjet předložky a pomocná slovesa. V tomto případě jde tedy o prokázaný transfer negativní.

Kromě těchto dvou odborných studií vznikly na téma latiny a transferu v evropském prostředí nedávno ještě dvě diplomové práce. První z nich¹³ z vysoké pedagogické školy v Lausanne je spíše zajímavou případovou studií, jíž nelze přikládat prakticky žádný význam, jelikož pracuje se vzorkem pouhých šesti žáků. Diplomandka na nich testovala zlepšení porozumění principům slovo tvorbě (konkrétně funkci předpon a přípon) v angličtině a němčině, poté co žáci prošli krátkým vzdělávacím programem na téma vlivu latiny na tyto jazykové fenomény v obou jazycích. Jakkoliv dochází k pozitivnímu výsledku, sama připouští, že vzhledem k malému vzorku participantů a celkově krátkému rozsahu celého experimentu není možné se dopouštět jakéhokoliv zobecňování.

Oproti tomu práce Cathy Hauspie¹⁴ z univerzity v belgickém Gentu je z hlediska použitých metod na velmi vysoké úrovni. Diplomandka v ní zkoumala vliv přítomnosti latiny v posledním ročníku středoškolského studia na obecnou studijní úspěšnost v prvních dvou semestrech na vysoké škole. Experimentu se zúčastnilo celkem 1600 studujících ze 13 studijních programů různých směrů. Ti byli podrobeni celé řadě standardizovaných

¹² HAAG – STERN 2003.

¹³ PRÉLAZ 2015.

¹⁴ HAUSPIE 2021.

diagnostických testů zaměřených na osobnostní vlastnosti a kognitivní schopnosti, jejichž výsledky byly poté společně se zohledněním socio-ekonomického pozadí respondentů v rámci komplexního statistického vyhodnocení použity k vyloučení efektu preselektivity, o němž hovořil již Thorndike. Závěr práce přináší potvrzení pozitivního vlivu středoškolského studia latiny na úspěšnost v rámci vysokoškolského studia, a to nejen v lingvisticky orientovaných studijních programech (i když v nich je výsledek nejsignifikantnější). Stále je ovšem potřeba mít na paměti, že se jedná o diplomovou práci, která na rozdíl od odborné studie neprošla procesem standardního recenzního řízení, tudíž je potřeba její závěry přijímat opatrně. Autorka výzkumu však aktuálně v rámci svého doktorského studia pracuje na longitudinální studii stejného zaměření, a tak se v následujících letech zajisté dočkáme zajímavých závěrů i ve formě odborné studie.

5. České prostředí

Nabízí se otázka, jak by ve studii podobné té, již Haag a Stern provedli na románských jazycích, obstála čeština, která je jazykem flektivním a rovněž její práce se slovosledem je latině velmi podobná. Lze pravděpodobně předpokládat, že vliv latiny na porozumění češtině jakožto mateřskému jazyku na úrovni gramatické struktury by mohl být podobně pozitivní, jako je vliv na rozvoj slovní zásoby u rodilých mluvčích angličtiny. Bohužel dosud žádná taková studie v našem prostředí provedena nebyla (existují zde pouze shrnutí zahraničních výzkumů popularizačního charakteru),¹⁵ a přímo se tedy nabízí jako zajímavé a nosné téma budoucího výzkumu. Užitečné by mohlo být zaměřit se zároveň na metody výuky, které mohou, jak naznačují výsledky studií z USA, hrát celkem podstatnou roli.

Situace v České republice je ovšem pro podobný výzkum značně nepříznivá především pro nedostatečně velký vzorek studujících latiny a pro extrémní diverzitu její výuky na jednotlivých gymnáziích.¹⁶ Zároveň je problém, že v našem prostředí není příliš rozšířeno a historicky zakotveno standardizované

¹⁵ Srov. MAREK 2017, VANÍKOVÁ 2019a.

¹⁶ Srov. VANÍKOVÁ 2019b.

plošné testování, jehož výsledky by mohly být použity. Donedávna se takto nabízela pouze státní maturita. Analýza jejích výsledků by ovšem umožnila sledovat pouze výstupní úroveň bez znalosti vstupních předpokladů jednotlivých studujících, které – jak prokázal například Thorndike – mohou hrát signifikantní roli. Zlepšení situace v tomto směru by mohla přinést Jednotná přijímací zkouška do maturitních oborů, která byla ovšem povinně předepsána teprve poměrně nedávno, a sledování progresu navíc není jejím primárním cílem. Z dalších plošnějších testování se nabízí k využití hromadné přijímací zkoušky na vysoké školy (Národní srovnávací zkoušky společnosti SCIO či Test studijních předpokladů Masarykovy univerzity), ty však kromě toho, že nemohou postihnout vstupní předpoklady studujících, navíc ještě vylučují z testování ty, kteří se na vysokou školu nehlásí vůbec nebo skládají přijímací zkoušky jiným způsobem. Pro ideální kvantitativní výzkum v této oblasti (byť s vědomím všech limitů, jež jsou dány celkovou situací v České republice, jak byly naznačeny výše) by tedy bylo nejspíše zapotřebí sestavit testy vlastní.

Nicméně je třeba mít také na paměti, že kvantitativní metody výzkumu mají v této otázce své limity a například k potvrzení či vyvrácení argumentu, že latina otevírá cestu ke kořenům naší civilizace, nemohou přispět vůbec. Zde již musí nastoupit výzkum kvalitativní, jehož dosavadní výsledky poukazují např. na to, že studium latiny pomáhá zlepšovat sebevědomí, globální povědomí a toleranci k cizím kulturám.¹⁷ I takový výzkum by bylo možné v našich podmínkách zajisté provést, jakkoliv by však jeho realizace byla (jak je to pro kvalitní kvalitativní výzkumy typické) ještě náročnější.

6. Závěr

Jak naznačují výsledky dosavadního zahraničního výzkumu, přítomnost latiny ve vzdělávacím kurikulu nemá (alespoň do té míry, do jaké to dokážeme exaktně změřit) na proces učení se v jiných předmětech nebo rozvoj kritického a logického myšlení obecně až takový vliv, jaký je jí obecně (až mytický) přikládán, a celá tato otázka je ve skutečnosti mnohem komplexnější.

¹⁷ BRACKE – BRADSHAW 2020, s. 233.

Kvalitativní výzkumy téměř neexistují a z domácího prostředí nemáme vůbec nic. Nabízí se však otázka, zda je skutečně nutné se při apologii přítomnosti latiny v gymnaziálním či univerzitním kurikulu tolik upínat k otázkám transferu. Nestačí nám fakt, že ať chceme nebo ne, dějiny naší civilizace jsou do velké míry zachyceny v latinsky psaných pramenech? Chceme-li mít mezi sebou stále dostatek odborníků, kteří je dokážou přečíst, porozumět jim a přetlumočit je a interpretovat je pro ostatní, je zapotřebí, aby se neustále určité množství mladých lidí latině věnovalo, a sice dostatečné množství na to, aby se mezi nimi projeвили ti nejlepší, kteří se pak stanou klíčem společnosti k její vlastní minulosti.

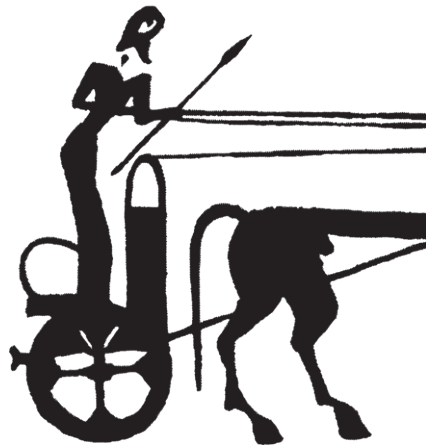
Literatura

- BRACKE, E. – BRADSHAW, C. The impact of learning Latin on school pupils: a review of existing data. *The Language Learning Journal*, 2020, 48, s. 226–236.
- BROYLER, C. R. – THORNDIKE, E. L. – WOODYARD, E. A second study of mental discipline in high school studies. *Journal of Educational Psychology*, 1927, 18, s. 377–404.
- DE BRUYCKERE, P. – KIRSCHNER, P. A. – HULSHOF, C. If You Learn A, Will You Be Better Able to Learn B? Understanding Transfer of Learning. *American Educator*, 2020, 44, s. 30–34.
- ŘURČ, L. *Pedagogická psychológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.
- GERHARDS, J. – SAWERT, T. – KOHLER, U. Des Kaisers alte Kleider: Fiktion und Wirklichkeit des Nutzens von Lateinkenntnissen. *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 2019, 71(2), s. 309–326.
- GREENO, J. G. – MOORE, J. L. – SMITH, D. R. Transfer of situated learning. In DETTERMAN, D. K. – STERNBERG, R. J. (edd.) *Transfer on Trial: Intelligence, Cognition, and Instruction*. Westport, CT, US: Ablex Publishing 1993, s. 99–167.
- HAAG, L. – STERN, E. In search of the benefits of learning Latin. *Journal of Educational Psychology*, 2003, 95, s. 174–178.

- HAAG, L. – STERN, E. Non scholae sed vitae discimus? Auf der Suche nach globalen und spezifischen Transfereffekten des Lateinunterrichts. *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie / German Journal of Educational Psychology*, 2000, 14, s. 146–157.
- HAUSPIE, C. *The Transfer Effects of Latin on Study Achievement in Flemish Higher Education*. Gent 2021. Diplomová práce. Ghent University.
- MAREK, B. Vliv klasického vzdělání na rozvoj osobnosti: část 3. *Andragogika – čtvrtletník pro rozvoj a vzdělávání dospělých*, 2017, 21, s. 2–8.
- MASCIANTONIO, R. *How the Romans Lived and Spoke (Romani Viventes et Dicentes)*. Washington, D.C.: ERIC Clearinghouse 1970.
- MASCIANTONIO, R. Tangible Benefits of the Study of Latin: A Review of Research. *Foreign Language Annals*, 1977, 10, s. 375–382.
- PRÉLAZ, S. *L'apprentissage du vocabulaire latin et ses synergies avec l'allemand et l'anglais*. Lausanne 2015. Diplomová práce. Haute école pédagogique du canton de Vaud.
- THORNDIKE, E. L. The Influence of First-Year Latin Upon Ability to Read English. *School & Society*, 1923, 17, s. 165–168.
- THORNDIKE, E. L. Mental Discipline in High School Studies (1–2). *Journal of Educational Psychology*, 1924, 15, s. 1–22 a s. 83–98.
- VANÍKOVÁ, M. Má smysl se v 21. století učit latinu? Latina jako nástroj pro rozvoj čtenářské gramotnosti. *Andragogika – Čtvrtletník pro rozvoj a vzdělávání dospělých*, 2019a, 23, s. 9–14.
- VANÍKOVÁ, M. Současný stav výuky latiny v ČR. *ZJKF – Auriga*, 2019b, 61, s. 97–108.
- WOODWORTH, R. S. – THORNDIKE, E. L. The influence of improvement in one mental function upon the efficiency of other functions. *Psychological Review*, 1901, 8, s. 247–261.

Mgr. et Mgr. Tomáš Weissar, Ústav klasických studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno.
weissar@phil.muni.cz

RECENZE / CENSURAE LIBRORUM

HARM PINKSTER, *The Oxford Latin Syntax*. Volume II: *The Complex Sentence and Discourse*. Oxford: Oxford University Press 2021. 1438 s.

Šest let po vydání prvního dílu *The Oxford Latin Syntax* (nadále *OLS*), věnovanému větě jednoduché (*The Simple Clause*), byl v dubnu 2021 publikován díl druhý, který pojednává o souvětí a diskurzu. Podobně jako v případě dílu prvního¹ se pokusím toto dílo přiblížit českému čtenáři.

OLS 2 obsahuje jedenáct kapitol (14–24). Prvních pět (14–18) se zabývá vedlejšími větami; další kapitoly jsou věnovány koordinaci (kapitola 19), srovnávacím konstrukcím (kapitola 20), *secondary predicates* čili doplňkům, k nimž se ještě vrátím (kapitola 21). Kapitoly 22 a 23 pojednávají o slovosledu a závěrečná kapitola 24 o koherenci diskurzu. Svazek doplňují *addenda* a *corrigenda* k prvnímu dílu, bibliografie a propojené indexy: *index locorum* a index gramatických termínů a latinských slov, odkazující k oběma dílům.

Uspořádání prvních pěti kapitol reflektuje princip valenční teorie, vyloučený v prvním dílu (*OLS 1*, s. 12), podle něhož se rozlišují obligatorní doplnění sloves čili argumenty (*arguments*) a nepovinná nebo fakultativní doplnění čili satelity (*satellites*). U fakultativních doplnění se dále rozlišují adjunktivy (*adjuncts*), odpovídající různým příslovečným určením, a disjunkty (*disjuncts*), vyjadřující autorův postoj k výpovědi nebo nějaké komentáře. Poměrně stručná, ale velice důležitá kapitola 14 (s. 1–51) uvádí do problematiky subordinace jako takové, definuje hlavní pojmy a podává přehled vlastností vedlejších vět. Povšimněme si zejména rozlišení finitních vedlejších vět (*finite subordinate clauses*), tj. vět s časovaným slovesem, a nefinitních vedlejších vět (*non-finite subordinate clauses*), tj. vět s tzv. neurčitým nebo verbo-nominálním tvarem: infinitivem, participiem, gerundiem, gerundivem nebo supinem. Věta (*clause*) se totiž vyznačuje přítomností slovesného finitního nebo nefinitního tvaru jako predikátu, na rozdíl od věty (*sentence*), která slovesný tvar mít nemusí (viz *OLS 1*, s. 11), například věta jednoslovná (*Dobře.*) nebo věta zvolací. K důležitosti konceptu nefinitních vedlejších vět se vrátím níže.

¹ SPEVAK, Olga. rf. Harm Pinkster. *The Oxford Latin Syntax*. Volume I: *The Simple Clause*. *ZJKF – Auriga* 58/1, 2016, s. 110–113.

Kapitola 15. (s. 53–236) je věnována vedlejším větám, které plní funkci předmětu nebo podmětu u sloves různých sémantických kategorií, například sloves komunikace, přesvědčování, zabraňování. Tyto argumentní věty (*argument clauses*), česky zvané „věty předmětné a podmětné“ nebo „věty obsahové“, představují obligatorní doplnění těchto sloves, tj. argumenty. Kapitola je uspořádána podle syntaktické formy vedlejších vět. Čtenáře patrně zarazí rozlišení „finitní deklarativní věty“ a „finitní imperativní věty“, které reflektuje povahu samostatných (hlavních) vět, které jsou rovněž deklarativní nebo imperativní. Zatímco finitní deklarativní vedlejší věty konstatují nějakou skutečnost, finitní imperativní vedlejší věty jsou výrazem vůle. Například věta s *ut* u *evenit* „stalo se, že“ patří do deklarativních vedlejších vět a věta s *ut* u *dico* „říci, aby“ do vedlejších vět imperativních. Následují finitní interogativní věty, jimiž jsou nepřímé otázky. Nefinitní argumentní věty zahrnují zejména akuzativ s infinitivem a věty infinitivní, zejména ty, které obsahují infinitiv zvaný *prolative infinitive*, například u sloves *persuadeo* „přesvědčit“ nebo *cogo* „nutit“: *nautae coguntur naves in alteram ripam amnis traicere* „námořníci jsou nuceni převést lodě na druhý břeh řeky“ (Liv. 10.1.10). Jedná se o infinitivní větu, a nikoli o prostý infinitiv, protože infinitiv použitý jako (nefinitní) predikát přibírá doplnění ve stejné formě jako sloveso finitní (v našem případě *traicere* má přímý předmět v akuzativu a určení místa v náležitě předložkové vazbě). Argumentní věty řízené substantivy a adjektivy jsou předmětem kapitoly 17.

Kapitola 16 (s. 237–434) pojednává o větách satelitních, které zahrnují věty příslovečné: časové, způsobové, podmínkové, příčinné atd. Je uspořádána podle sémantických kategorií. Příslovečné věty většinou plní funkci adjunktů, čili vyjadřují nějakou příslovečnou okolnost, ale některé z nich mohou být použity jako disjunkty pro vyjádření autorova postoje k výpovědi anebo nějakého komentáře. Takovou povahu mají například věty jako *quod sciam* „pokud vím“, vyjadřující postoj mluvčího k pravdivosti výpovědi (*attitudinal disjunct*, s. 377) nebo věty vyjadřující autorův komentář o textu jako takovém a jeho uspořádání, například *ut supra demonstratum est* „jak bylo ukázáno výše“, nebo ospravedlnění mluvního aktu či použití nějakého výrazu, například *si licet de re publica dicere* „smím-li hovořit o republice“ (*illocutionary disjuncts*, s. 277 a 345). Funkci adjunktů mohou

plnit i věty nefinitní, zejména věty participiální, ale též infinitivní, gerundiální, gerundivální nebo supinové. Je třeba pozastavit se u vět participiálních (s. 386–406).

Participiální věty sestávají z podmětu a z predikátu ve tvaru participia; mohou obsahovat i jiné větné členy. Nejčastěji používanou participiální větou je ablativ absolutní, plnící funkci adjunktů, ale participiální věty se používají i v jiných pádech a mohou sloužit buď jako adjunktů, nebo jako argumentů (participiální věty ve funkci argumentů jsou zařazeny do kapitoly 15, s. 220–223). Příkladem je *angebant virum Sicilia Sardiniaque amissae* „muže (tj. Hannibala) trápila ztráta Sicílie a Sardinie“ (argument, participiální věta s funkcí podmětu) nebo *post reges exactos* „po vyhnání králů“ (adjunkt). Pro tyto participiální věty se rovněž používá označení „dominantní participium“ nebo konstrukce *ab urbe condita* „od založení města“. Novotný² je tradičně (a nesprávně) vykládá jako „přívlastkovou vazbu participia“ – podobně i Panhuis;³ ve skutečnosti jde nikoli o nominální fráze, nýbrž o věty, které mohou být rozvité. Pinkster má navíc zásluhu na tom, že spojil ablativ absolutní a tzv. „dominantní participium“, které má stejnou strukturu, pod jednu hlavičku participiálních vět. Participiální věty mají navíc stejnou strukturu jako věty gerundivální, sestávající z podmětu a z predikátu ve tvaru gerundiva. O tom svědčí koordinace, například *ante conditam condendamve urbem* „před tím, než město bylo založeno nebo mělo být založeno“ (Liv. pr. 6).

Předmětem 18. kapitoly jsou relativní věty (s. 471–583). O tom, jak jsou vztažné věty v gramatikách většinou odbyté a jak bývají spojovány s příslovecnými větami na základě významového odstínu důvodu, účelu, přípustky atd., který implikují, není třeba se obsírně rozepisovat (srov. např. NOVOTNÝ 1957 s. 276–277). V OLS jsou relativní věty podány zcela jinak. Autor rozlišuje pouze dva základní typy relativních vět: věty adnominální (v češtině je nazýváme „věty přívlastkové“), které doplňují nějaké substantivum – antecedent – a plní funkci přívlastku, například *dūm, do kterého vešel*, a věty autonómni, které antecedent nemají a jako takové plní funkci nějakého větného členu, zpravidla podmětu nebo předmětu. Zatímco adnominální věty jsou

² NOVOTNÝ, František. *Základní latinská mluvnice*. Praha: SPN 1957, s. 204.

³ PANHUIS, Dirk. *Gramatika latiny*. Praha: Academia 2014, § 363.

součástí nominální fráze, autonomní věty jsou součástí věty. S tímto rozdělením nemůže mít český mluvčí problémy, protože podobné jevy máme v češtině. Autonomní relativní věty jsou věty se vztažnými zájmeny *kdo, co*, například *kdo se bojí, nesmí do lesa* je autonomní relativní věta s funkcí podmětu, nebo *tomu, kdo najde můj prsten, dám odměnu* je autonomní relativní věta s funkcí předmětu nepřímého, kteroužto funkci signalizuje zájmeno *tomu* (kataforické zájmeno, nikoli antecedent).⁴ Adnominální vztažné věty se dále člení na restriktivní a nerestriktivní, a restriktivní věty zahrnují věty identifikační a deskriptivní. Toto rozdělení umožňuje, mimo jiné, vysvětlit použití indikativu a konjunktivu. Autonomní vztažné věty mohou plnit i jiné syntaktické funkce než podmět a předmět. Například *non sum is qui existimem* „nejsem ten, který by se domníval“ (Liv. 44.22.11) má tutéž funkci jako jmenný přísudek se slovesem *sum* (srov. níže), tj. *subject complement*, avšak tradičně je interpretovaná jako věta vztažná konsekutivní,⁵ nebo *centuriones praemittit qui locum castris idoneum deligant* „pošle napřed centuriony, kteří by (aby) zvolili místo vhodné pro tábor“ (Caes. Gal. 2.17.2), tradičně interpretovaná jako věta vztažná účelová, avšak v *OLS* (s. 522) je vykládána jako autonomní (nikoli adnominální, *centuriones* není antecedent) vztažná věta ve funkci *secondary predicate*, tj. doplňku, o němž viz níže.

Obsáhlá kapitola 19 o koordinaci (s. 583–714) pojednává o koordinaci syndetické (pomocí spojek) a asyndetické (beze spojek). Autor rozebírá různé typy koordinace a použití koordinačních spojek. Nechybí ani koordinace epitaktická („epexegetická“), za niž jsou považovány dovětky typu *erras, et vehementer erras* „mýlíš se, a mýlíš se velice“ (Sen. con. 9.5.3), a kvasi-koordinátory, například *cum ... tum* „jak ... tak“.

20. kapitola je věnována srovnání (*Comparison*, s. 715–776) a jeho typům, jimiž jsou: ekvivalence a její opak, podobnost a odlišnost, srovnání vlastnosti a proporční srovnání. Je řeč o „srovnávacích konstrukcích“, nikoli o „srovnávacích větách“, protože většina srovnávacích výrazů, které jsou rozebírány, nemá větnou povahu – s výjimkou způsobových vět (srov. *OLS 2*, s. 3).

⁴ K tomu srov. KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN 1995, s. 423.

⁵ NOVOTNÝ (1957, s. 255) ji má pod „určovacími větami druhovými“.

Dostáváme se k relativně stručné, avšak důležité kapitole 21, nazvané *Secondary predicates* (s. 777–825). Tento jev, v literatuře rovněž označovaný jako *praedicativum*, představuje fakultativní větný člen, který vyjadřuje přechodnou vlastnost nebo (zpravidla) simultánní okolnost, například *maesti se in oppidum receperunt* „stáhli se zpět do města zarmoucení“ (Caes. *Gal.* 7.80.9). *Secondary predicate* může být vyjádřen adjektivy, substantivy, participií, gerundivy, předložkovými vazbami, již zmíněnými autonomními vztažnými větami a kvantifikátory. Termín *secondary predicate* odpovídá českému doplňku; v latinských gramatikách psaných anglicky se hovoří o „predikativním použití“ adjektiv a substantiv. Jde-li o participia, tradičně se užívá označení *participium coniunctum*, například *Plato scribens est mortuus* „Platón zemřel při psaní“. ⁶ Je však třeba připomenout, že na rozdíl od *secondary predicates*, které představují fakultativní doplnění, se v *OLS* rozlišují dvě jiné funkce, v angličtině také často nazývané *predicates*, které jsou ovšem obligatorní, tj. představují argumenty. Jedná se o *subject complement* a o *object complement*. *Subject complement* odpovídá českému jmennému přísudku (*je veselý*). *Object complement* se, pokud je mi známo, jako takový v českých gramatikách nerozlišuje. Jde o větný člen (třetí argument) u sloves s významem „zvolit“, „jmenovat“, „pokládat (za)“ a „učinit“, například *Ancum Marcium regem populus creavit* „lid (si) zvolil Anka Marcia za krále“ (*OLS* 1, s.190–191), kde *Ancum Marcium* je přímý předmět a *regem* je *object complement*. Podobný výklad nalezneme i u M. Lavencyho. ⁷ V *Příruční mluvnici češtiny* je tento člen přiřazován k doplňku. ⁸ Panhuis ⁹ v kapitole 14, v originále nazvané *Praedicativum*, rovněž řadí *object complement* mezi doplňky a dostává se tak k obtížným formulacím „obligatorní“ a „fakultativní“ doplněk. Ale zpátky k *secondary predicates*, které představují fakultativní větné členy. Ze syntaktického hlediska patří mezi adjunktvy, o nichž se pojednává v 10. kapitole prvního dílu, ale patrně pro formální rozmanitost se dostaly do dílu druhého. Doplňky vyjádřené adjektivem, substantivem, participiem nebo gerundivem podléhají shodě s podmětem, předmětem,

⁶ Viz NOVOTNÝ (1957, s. 204) o „doplňkové vazbě participia“.

⁷ LAVENCY, Marius, *Usus: grammaire latine*, 2. vydání, Louvain-la-Neuve: Peeters 1997, s. 208.

⁸ KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN 1995, s. 489.

⁹ PANHUIS 2014, § 286–290.

anebo jiným větným členem, který doplňují. Jsou i neshodné doplňky, například ablativ vlastnosti: *demisso capite discesserat* „odešel se svěřenou hlavou“ (Cic. *Clu.* 58) nebo předložková vazba: *te stetisse in comitio cum telo* „že jsi stál na shromáždění se zbrani“ (Cic. *Catil.* 1.15). České gramatiky považují podobné neshodné doplňky za „příslivečná určení průvodní okolnosti“, například *přišel s veselou*.¹⁰ V latině se sice rozlišují příslivečná určení zvaná *attendant circumstances* (*OLS* 1, s. 854), například *vento adverso* „za nepříznivého větru“ (Liv. 37.11.4), ale ta vyjadřují externí okolnosti, a *accompanying circumstances* (*OLS* 1, s. 899), například *ingenti hominum laetitia* „k nesmírné radosti lidí“ (Liv. 3.54.6), ale ta se vztahují k jiné osobě než je podmět, zpravidla vyjádřené v genitivu. K doplňkům partíí i použití adjektiv namísto adverbíí v poezii: *vespertinus pete tectum* „večer zamiř domů“ (Hor. *ep.* 1.6.20), a použití participia přezentu u sloves vnímání: *audio Socratem dicentem* „slyším Sókrata, jak říká“ (Cic. *fin.* 2.90) (*OLS* 2, s. 784 a 796). Kvantifikátory jako *multi* „mnozí“ a *omnes* „všichni“ mohou (kromě přívláskové funkce) být použity i v doplňku, například *milites ad unum omnes interficiuntur* „vojáci jsou zabiti všichni do jednoho“ (Caes. *civ.* 2.42.5).

Rozsáhlá kapitola 22 je věnována informační struktuře a výrazům, které nejsou součástí věty (*Information structure and extraclausal expressions*, s. 826–947). Detailně rozebírá pragmatické funkce Topic (osoba nebo věc, o které věta podává informaci) a Focus (nová informace), dále pak kontrast, emfázi, včetně partikulí, které ji signalizují: emfatické partikule jako *etiam*, *quoque*, *quidem*. Kapitola dále pojednává o větných vsuvkách, přísězných formulích, citoslovcích a oslovení.

Na ni navazuje ještě obsáhlejší kapitola 23 o slovosledu (*Word order*, s. 948–1137). Probírají se v ní faktory ovlivňující slovosled a větné členy s více či méně pevným postavením ve větě, jakými jsou konektory, spojky, tázací výrazy atd. Zvláštní pozornost je věnována postavení obligatorních a fakultativních větných členů v jednotlivých typech vět, tj. oznamovacích, tázacích a rozkazovacích, dále pak slovosledu ve větách vedlejších a postavení vět v rámci souvětí. Kapitulu uzavírá pojednání o slovosledu na úrovni nominální fráze, tj. postavení adjektiv a genitivů a možnosti oddělit je

¹⁰ KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN 1995, s. 467.

od řídicího jména (*discontinuity, hyperbaton*). Kapitoly 22 a 23 představují dosud nejúplnější pojednání o slovosledu v latině.

Závěrečná 24. kapitola je věnována diskurzu a prostředkům zajišťujícím jeho koherenci (*Discourse*, s. 1138–1231). K nim patří anafora a konektory. Konektory jsou prostředky ke spojování vět (*sentences*) a k vyjádření sémantického vztahu mezi nimi. Patří k nim prostředky, které primárně slouží jako spojky: konjunktivní (slučovací) *et, atque, -que, neque* a adverbzivní (odporovací) *sed* – viz kapitola 19. o koordinaci –, a prostředky, které funkci spojek nemají. K těm se řadí konektory adverbzivní, například *at, autem, verum*, konektory explanatorní (vysvětlovací), například *nam(que), quippe*, a konektory konsekutivní (důsledkové) *igitur a itaque*. Kromě těchto slov, která mají statut konektorů, ke spojování vět dále slouží adverbia a partikule. K adverbii patří adverbzivní *contra, tamen a nihilominus*; jsou označeny jako adverbia, protože jde o samostatná slova, která mohou sama o sobě vytvořit větu. K partikulím patří explanatorní *enim a nempe* a konsekutivní *ergo*. Jako partikule jsou hodnocena slova se zvláštním statutem, která nejsou ani spojkami, ani konektory, ani adverbii, a která nelze zařadit do žádného ze slovních druhů. Kapitulu 24 uzavírají formule používané při pozdravu a loučení.

Oba svazky *OLS* představují pozoruhodné dílo. Jedná se o nejpodrobnější popis latinského jazyka čítající bezmála tři tisíce stran, popis, který je nejpracovitější a nejsystematičtější. Toto je třeba brát jako skutečnost. Je proto pro mne zklamáním, že řečtináři E. van Emde Boas a kol. se v nové příručce řecké syntaxe¹¹ Pinksterovou *OLS* tak málo inspirovali. Jako příklad namátkou uvedu jejich popis „dominantního participia“ (*ab urbe condita*), které jsem zmínila výše v souvislosti s kapitolou 16. E. van Emde Boas jej řadí mezi „adverbiální (*circumstantial*) participia“, která jsou definována jako fakultativní (s. 623) a v souvislosti s ἐλύπει γὰρ αὐτὸν ἢ χώρα πορθουμένη „zpruštění země (skutečnost, že země byla zpruštěna) ho zarmoutilo“ (Xen. *an.* 7.7.12) tvrdí, že „někdy je adverbiální participium nezbytné pro správnou interpretaci věty ... participium spolu se jménem slouží jako obligatorní konstituent“ (s. 630–631). Tvrzení, že adverbiální

¹¹ VAN EMDE BOAS, Everet et al. *The Cambridge Grammar of Classical Greek*. Cambridge: Cambridge University Press 2019.

(fakultativní) participium slouží jako obligatorní větný člen, nelze hodnotit jinak než jako kontradikci. V daném případě ἡ χώρα πορθομένη je participiální věta, která plní funkci podmětu (argumentu, obligatorního konstituentu), viz příklad, který jsem citovala výše a *OLS 2*, s. 220. Argument, že zmíněná řecká gramatika byla vydána dříve než *OLS 2* by příliš neobstál; jednak proto, že kromě posledních tří kapitol byly ostatní kapitoly téměř hotové již v době vydání dílu prvního (2015) – z druhého dílu si řečtináři mimo jiné vypůjčili termín „autonomní relativní věty“ –, a jednak proto, že dominantnímu participiu se Pinkster – a nejen on – detailně věnoval ve svých dřívějších pracích. Dalším namátkovým příkladem jsou kvantifikátory. Autoři za kvantifikátory pokládají (s. 358) následující výrazy: πᾶς „všechn“, ὅλος „celý“, μόνος „sám“ a ἄλλος a ἕτερος „jiný“. Z nich ovšem pouze πᾶς stejně jako *omnis* lze považovat za (univerzální) kvantifikátor; ὅλος stejně jako *totus* je výraz označující celek (*OLS 1*, s. 991); μόνος má zvláštní status, podobně jako *solus* (*OLS 2*, s. 822); ἄλλος a ἕτερος jsou identifikátory, stejně jako *alius* a *alter* (*OLS 1*, s. 981). Pro slova, která patří ke kvantifikátorům, tj. výrazům označující množství, stačilo otevřít *OLS 1* (s. 982–985), kde se dovíme, že množství (otázka „kolik?“) se vyjadřuje pomocí číslovek (kromě řadových) a pomocí výrazů jako *multus* „mnohý“ a *paucus* „nemnohý“. Proto v řecké gramatice postrádám kvantifikátory jako πολὺς a ὀλίγος a jejich použití v singuláru a plurálu, namísto výrazů, které množství nevyjadřují.

OLS je monumentální dílo, které detailně popisuje latinský jazyk a rozebírá problematiku latinské lingvistiky, dílo, které výrazným způsobem obohacuje naše vědomosti o latinském jazyce. Jde o důležitý nástroj, který si bude muset ten, kdo se zabývá latinskou syntaxí a pragmatikou, pečlivě prostudovat. Je jen velká škoda, že se autor ze svého díla nemohl radovat déle, jelikož odešel v prosinci 2021, tedy několik měsíců po vydání druhého dílu *OLS*.

Olga Spevak (Toulouse)

PINDAROS, *Pýthijské zpěvy*. Přeložil ROBERT ROREITNER se SYLVOU FISCHEROVOU. Praha: Academia 2021, 271 s.

Ze sedmnácti knih Pindarových veršů, které byly známy antickému čtenáři, se do dnešní doby zachovaly čtyři knihy epinikií a zlomky. Z epinikií byly českým čtenářům donedávna dostupné jen *Zpěvy olympijské* v překladu Jana Šprincla a pak starší překlady jednotlivých ód – Stiebitzovy, Veverkovy a dalších. Díky společnému překladatelskému dílu Roberta Roreitnera a Sylvy Fischerové si v naší mateřštině nyní můžeme přečíst, v celku a úplnosti vůbec poprvé, i Pindarovy *Pýthijské zpěvy*. Nový překlad je doprovázen obsáhlým úvodem, výkladovými poznámkami k jednotlivým zpěvům, kapitolou o pindarovské prozódii a seznamem literatury k dalšímu studiu.

V úvodu je ve zkratce přiblíženo prostředí thébské aristokracie, z něhož Pindaros vzešel a které formovalo jeho politické smýšlení a postoje a nějak asi ladilo i jeho cit a poměr k bájně minulosti, ožívající v jeho básních. Pindarova schopnost podávat náboženskou tradici živým a neotřelým způsobem, ukázat bájně činy krásněji a přesvědčivěji než jiní jako předobraz a měřítko velikosti lidského jednání, které je hodno pozornosti Mús a jejich básníka, byla nepochybně jednou z kvalit, která upoutala pozornost tehdejšího publika a Pindarovi přinesla ocenění a věhlas po celém řeckém světě.

V dalších kapitolách jsou představeny základní žánry básnické hany a chvály, tj. na jedné straně iamy a na druhé straně hymny a enkómia, k nimž patří i epinikia. Jako skladby, jejichž účelem je vítěze nejen oslavit, ale také uchovat jeho památku, mohou epinikia obsahovat i prvky žalozpěvů, které ostatně patřily i do žánrového repertoria Pindarovy tvorby. Epinikion je svého druhu pomník: živý pomník vytvořený z tance, řeči a hudby, srovnatelný se sochami v olympijských svatyních a prezentovaný ve veřejném prostoru. Původ tohoto žánru je předpindarovský, sahá patrně do 6. století a bývá spojován především se jménem Simónidovým (i když Pindaros sám odkazuje výslovně na Archilocha). Srovnávání epinikií se sochařskými díly, která plnila tutéž funkci, je ostatně stejně staré jako žánr sám a objevuje se i u Pindara, což je v úvodu doloženo řadou odkazů a citací z dochovaných pramenů.

Autoři v této souvislosti vyslovují hypotézu, že to možná byli právě sochaři, kdo si jako první dovolil překonat „archaickou bariéru, ostych vůči

oslavení jednotlivce oproti oslavě boha, jež byla přirozená a žádoucí a měla tradici jak ve výtvarném, tak slovesném umění a v hudbě“. Básníci se podle této hypotézy objevili na scéně až jako druzí v řadě, ale zároveň s ambicí sochaře předstihnout, protože živé a difuzní médium, které nabízeli, bylo, jak tvrdili, pro oslavení vítěze a zachování vzpomínky na jeho skvělé činy vhodnější (s. 25). Snažím se vybavit si nějaké doklady takového zdráhání, ať už na straně oslavovaných vítězů, nebo na straně jejich oslavovatelů, spoluobčanů či básníků. Když se nad uctíváním a odměňováním vítězných atletů pozastavoval Xenofanés, vadilo mu, že jsou oslavováni, uctíváni a obdarováni jako hrdinové (*kydroteros proshoran*); ale jak známo, nespravedlnost viděl pouze v tom, že tímto způsobem není uctíván moudrý člověk, například Xenofanés, který si takové pocty a dary opravdu zaslouží. Autoři sami poukazují na to, že svět starých Řeků obývali kromě nesmrtelných bohů a smrtelných lidí také héroové, jejichž oslavování bylo tradiční a neproblematické, a jak dokládá hymnus na Kastora, mohlo mít dokonce podobu epinikia. A sami z toho vyvozují, že „cesta od hymnů na oslavu bohů ke skladbám oslavujícím smrtelné lidi byla otevřená“ (s. 20). Jedinou bariérou, již bylo nutné překonat, mohla být proto hranice oddělující běžné smrtelníky od těch nejlepších, kteří mají ne-li přímo hrdinskou přirozenost, tedy alespoň hrdinský původ, a kteří, když na to přijde, konají i činy, v nichž se jejich aristokratická ctnost jasně ukazuje. Takový *kairos* poskytovaly mimo jiné i pýthijské či olympijské slavnosti. V kapitole o Pindarových epinikiích se jeho překladatelé k tomuto tématu vracejí (s. 40): „Jasně zde nahlížíme půdorys Pindarova univerza, jež obývají tři druhy bytostí, a to bozi, héroové a lidé. Zvláštní skupinu představují heroizovaní lidé, mezi něž Pindaros řadí vítězné závodníky, dále zakladatele obcí (jako je například Battos, zakladatel Kyrény v *Pyth.* 5,94–95) a lékaře.“

Na tento hérojský rozměr řeckých her upozorňují překladatelé v kapitole (s. 34), která je celá věnována jejich popisu a historii, zvláště pak popisu a historii her pýthijských. V Delfách se ovšem na rozdíl od Olympie soustředilo i v músických disciplínách, ve hře na kitharu a na aulos, v nejstarších dobách byl dokonce pořádán pouze agón kitharodů. Mezi disciplínami i samotnými hrami se v antice rozlišovalo: vítězství dosažené v Olympii mělo větší cenu než vítězství z Delf, být prvním v koňských závodech mělo větší váhu než zvítězit v běhu. Být prvním mezi aulétu byla velká sláva, ale

ve srovnání se slávou vozatajů a rohovníků přece jen menší, jak o tom svědčí i řazení Pindarových epinikií (s. 35–36). Nicméně už samo to, že v músic-
kých disciplínách bylo možné veřejně soutěžit při stejné příležitosti, při které
se před zraky bohů a celého Řecka měla ukázat síla, ctnost a zvláštní obda-
ření těch nejlepších, vede k otázce, jaké místo ve společnosti heroizovaných
lidí zaujímají nejlepší služebníci Mús.

Výše zmíněný seznam (atleti, zakladatelé obcí a lékaři) je zcela jistě neú-
plný, jak poznamenávají i S. Hornblower a C. Morgan, na jejichž sborník
překladatelé odkazují: chybí v něm přinejmenším vynikající zákonodár-
ci (sborník, s. 25).¹ Pokud jde o služebníky Mús, určité náměty k zamyš-
lení dává Pindaros sám. Sám je člověkem z dobrého rodu, takže ve vztahu
ke svým urozeným zákazníkům se necítí být předem odsouzen do podří-
zené role lichotníka, ve které ho vidí mnozí moderní čtenáři a komentá-
toři (srov. např. *Encyclopaedia Britannica*: „elegant flattery“). Syrakúskeho
Hieróna nepovažuje Pindaros za nevhodné veřejně nazvat přítelem z Ait-
ny (*Pyth.* III), nečiní mu potíže poučovat mocné samovládce o jejich rodo-
vých závazcích, moudré vládě či lidské omezenosti a zpupnosti, vystupo-
vat jako posuzovatel jejich životních výkonů, a to nejen gymnastických, ale
také politických, hodnotit jejich přínos ke slávě rodu a obce, upozorňovat
je na hrozby a stíny, které je při jejich úspěchu provázejí, vybízet je k nepo-
hodným rozhodnutím, zavazovat je k velkorysým odměnám: „A chceš-li
pořád slyšet jenom chválu, nezalekni se výdajů“ (*Pyth.* I). Pindaros zpívá
o nejlepších mužích a dělá to za jejich peníze pro jejich potěchu, památ-
ku a slávu. O tom není sporu. To mu však nebrání v tom, aby příležitost-
ně zazpíval i něco o sobě: „Kdyby mi bůh dopřál přepych bohatství, věřím,
že vrcholy slávy by byly na dosah“ (*Pyth.* I). Nebo pro sebe: „Kěž bůh dá,
abych miloval, co je krásné, a abych toužil po tom, co přísluší mému věku“
(*Pyth.* XI). Pindaros není jen „dodavatelem“ písní, který odvede své dílo
a ustoupí stranou. Sám je součástí tohoto díla a s těmi, pro které své chva-
lozpěvy skládá, tvoří určité společenství, ve kterém je kromě zjištěných vztahů
místo i pro něco takového, co je schopen nazvat přátelstvím. Důležitěj-
ší je však to, že mu jeho vztahy, ať jakkoli zjištěné, nebrání v tom, aby konal

¹ HORNBLOWER, SIMON – MORGAN, Cathrine (eds.): *Pindar's Poetry, Patrons, and Festivals: From Archaic Greece to the Roman Empire*. Oxford 2007.

své básnické dílo, ve kterém se – podobně jako v politickém, vojenském či gymnastickém díle nejlepších mužů, kteří jsou „na vrcholech slávy“ – skvěje jeho vlastní přirozenost a ctnost a projevuje jeho vlastní obdarování.

Touto analogickou ctností je, jak se dozvídáme v kapitole o Pindarových epinikiích (s. 42), básníková moudrost (*sofia*). Právě na ní se zakládá básníková sláva, o kterou Pindaros prosí v první olympijské ódě: „Můj šíp má velkou moc. Dává mu ji Músa. Mnoho je cest ke slávě. A přec, vrcholy, nejvyšší mety, jsou jen pro krále. Ty jsi tam došel, nehleď už výš! Bože, dovol, ať jde dál po těch výšinách. Ochraňuj ho a mne nech u něho žít, stýkat se a žít s vítězem! Dej ať jsem básníkem proslulým (*profantos sofiai*) v celém Řecku!“

V čem tato moudrost spočívá? Patrně v něčem jiném než v tom, co bychom mohli označit za obecnou archaickou moudrost, která ví o odkázanosti veškerých lidských výdobytků, vítězství a úspěchů na přízeň a milost bohů, o vratkosti a efemérnosti lidského zdaru a štěstí, ať už jde o jednotlivce, nebo celé obce, o zhoubných spádech, které v člověku vytváří velký úspěch a které jej, nechápe-li, kde jsou jeho meze, vedou ke zpupnosti, poblouznění (s. 53) a nakonec k úplné zkáze. V úvodu se dočteme, že pro básnickou moudrost je rozhodující schopnost poznat *kairos*: pravou chvíli a pravou míru. „Básník musí přesně vyhodnotit přítomnou chvíli, *kairos* této jedinečné oslavy, a s ohledem na ni správně vybrat ‚malou část‘ bohatství motivů, kterou v daném rozsahu dovede k velkoleposti“ (s. 49). Součástí této moudrosti bude tedy patrně i výběr či nalézání „motivů“ čerpaných z bohatství příběhů a rčení, v nichž je obsaženo ono společné porozumění, které lze také označit jako moudrost, například jako moudrost archaickou, ale které je moudrostí v nějakém jiném smyslu. I tuto společnou moudrost musí mít básník takřkajíc v sobě: musí být jeho bohatstvím. A pak je tu dovádění k velkoleposti. Co to znamená? Určitý poukaz lze najít v Pindarově přirovnání vlastního básnění ke stavbě nádherného domu pro vítěze. Výsledkem Pindarovy stavby není nádherný dům, nýbrž „pestrý a zvucný řád slov“ (s. 41). Pestrost či rozmanitost, o které tu Pindaros mluví, je právě přiměřená mnohost a rozmanitost vhodně zvolených a upravených příběhů vztahujících se k osobě a rodu oslavovaného vítěze, k obci, ve které žije, k posvátným místům, kde zvítězil, ale někdy, jak již bylo řečeno, i k osobě básníka či k jeho rodné obci. Z této látky je utkán, máme-li použít jiný Pindarův přírůbek, grandiózní obraz světa, jeho herojské a božské minulosti,

do něhož je zasazena nedávná událost vítězství i obraz vítěze (případně i jeho rodu a jeho obce). Ve chvalozpěvu získává tato událost nový lesk, ale získává i nový význam a novou velikost; Pindaros by řekl: pravý význam a pravou velikost. Ve druhém pýthijském zpěvu, který složil pro Hieróna, jde dokonce ještě dál: „Buď zdrav! Posílám tuto píseň jako fénické zboží přes šedé moře. Vyslechni kastorský zpěv z aiolských strun, zahrň přízní lyru o sedmi tónech. Poznej, kým jsi, a staň se jím!“

Pestrý zpěv (*poikilos hymnos*) je však na rozdíl od domu a tkaniny v pohybu: je to proud slov, který musí plynout určitým rytmem, a to nejen rytmem, který ladí sluchu a tanečnímu kroku, ale i rytmem střihů – střídajících se motivů, které vedou pozornost, překvapují, gradují. Pindaros tento básnický pohyb přirovnává k poletování včely sedající z květu na květ a ve svém konkrétním provedení patří bezesporu k nejvýraznějším znakům jeho slohu. Pindarovské přechody, přelety a „moudré zkratky“ (*Pyth.* IV) jsou však také jedním z důvodů jeho kritiky, jejíž oprávněnost v nějaké míře připouštějí i naši překladatelé, kteří jsou jinak básníkovými apologety: „[...] často narážíme na abruptní přechody, změny tónu [...] Výsledek je leckdy překvapivý, a místy může být dokonce rušivý, jak podotýká Bowra, který píše přímo o křivolakých zákrutách Pindarových myšlenkových pochodů [...] Nedá se zkrátka říct, co bude následovat: jsme tu svědky oblíbených posunů od všeobecného k partikulárnímu a naopak, a záměrně se naopak opomíjí její přechody od jednoho motivu k druhému, které by se nabízely, které by byly nasnadě – a tato metoda skvěle funguje, místy jí ovšem hrozí sklouznutí do manýry“ (s. 44). Soudy některých filologů a překladatelů nad Pindarovými chvalozpěvy i nad ním samým jsou ostatně mnohem příkřejší (s. 64–65): prázdná slova, falešná autorita, nejasnost, nedostatek originality, již zmiňované lichotnictví a prodejnost („flexible loyalties“). Některé z těchto soudů byly pronášeny patrně už v antice. V šestém olympijském zpěvu se sám Pindaros zmiňuje o „staré nadávce“ do „tupého Thébana“ (máme-li zůstat u Šprinclova překladu o něco drsnějšího výrazu Βοιωτία ὄψ, *Ol.* VI). Její důvod je však nejasný. Plútarchovo testimonium, z něhož se dozvídáme, že boiótská skladatelka zpěvů Korinna z Tanagry udělila Pindarovi dvojí lekci z poetiky, která se týkala zpracování mytologické látky, tedy toho, nač byl u sebe Pindaros hrdý a zač byl i jinými oceňován, nelze asi chápat jako zesměšnění zralého Pindarova slohu, protože Plútarchos výslovně říká, že

Pindaros byl tehdy „ještě mladý“ (*Moralia*, 347f3). Z toho ve své interpretaci vycházejí i autoři úvodu, kteří se ovšem v učeném sporu o dataci Korinnina díla přiklánějí spíše na stranu těch, kdo ji nepovažují za Pindarovu současnici (s. 48). Pokud bychom ji za ni měli považovat, mohla mít dospělému Pindarovi za zlé spíše to, že při svém oslavovatelském podnikání bral jen malý ohled na pocity a zájmy svých thébských spoluobčanů, takže byl schopen vychvalovat dokonce i Athéňany.²

Některé další rysy Pindarova umění či, chceme-li, moudrosti, lze ocenit už jen velmi obtížně, pokud vůbec. To je případ invencí, které se týkají nedochované části jeho tvorby: nikoli slov, nýbrž zpěvu a tance. Autoři úvodu v této souvislosti odkazují na místo z třetího pýthijského zpěvu, kde Pindaros říká: „Músa mi pomohla najít způsob, jak nově spojit dórský tanec s krásným zpěvem průvodu“ (s. 45). I zde se nabízí srovnání se sochami či architekturou: i z nich nám zůstala jen bezbarvá skeleta a torza, jakkoli impozantní.

Skutečnost, že z Pindarových skladeb zbyla v lepším případě jen slova, má určité důsledky pro jejich překládání: tomu, kdo by je chtěl překládat jako skladby určené ke zpěvu a tanci, nedávají žádné jasné vodítko, kterého by se mohl držet (kdyby toho byl schopen). Nenávratně ztracena je také ona příležitost, onen *kairos*, pro který byly skládány a ve kterém se kromě slávy vítěze a jeho rodu a obce měla zaskvět i sláva básníka (s. 63). S obojím pak souvisí i potíže, kterou představuje Pindarův způsob vyjadřování, jeho vysoký sloh, jenž je spletitý, náznakový, vzdálený obyčejné lidské mluvě. Někteří v něm spatřují projev pýthického či olympského ducha nebo aristokratické povznesenosti, ale určité vysvětlení lze hledat snad i ve zvláštním napětí slavnostní chvíle, ve kterém byly Pindarovy skladby předváděny, v očekávání, které vyvolávaly na straně toho, kdo si je objednal, i na straně těch, kdo je poslouchali a napjatě sledovali spolu s ním. Nám toto zaujetí pro dávno minulou velkou chvíli jednoho člověka, jedné rodiny, jedné obce přirozeně chybí a všechna ta velká slova a společenská gesta se z odstupu jeví jinak. Pindarovy chvalozpěvy však nejsou jen toto. Jejich součástí jsou i příběhy o bozích a hrdinech, výroky, které mají vyjadřovat obecnou

² COLLINS, Derek: Corinna and Mythological Innovation. *The Classical Quarterly*, 56, 2006, s. 21.

životní moudrost, a reflexe básnictví (s. 37–39). V těchto partiích si Pindarovy verše uchovávají víc ze své působivosti a inspirativní síly, jak o tom svědčí zájem velkých básníků, kteří přišli po Pindarovi, Horatia, Hölderlina, Rilkeho a dalších (s. 64–65), a músickeho čtenáře mohou zaujmout a nadchnout i dnes. Jedním z hmatatelných důkazů tohoto zájmu a nadšení je právě překlad Roberta Roreitnera a Sylvie Fischerové. Jakkoli jsou totiž Pindarovy básně i cenným historickým pramenem, cílem jejich překladu není pouze zpřístupnit badatelský materiál, ale představit českému čtenáři Pindara jako velkého básníka, ukázat, že jeho básně jsou i pramenem músickeho (s. 63). Za obojí, za práci překladatelskou i badatelskou, patří oběma autorům velký dík.

Jaroslav Rytíř (Praha)

PHILIP ZIMMERMANN, *Armut und Bischofsherrschaft: Bischöfliche Fürsorge in der Merowingerzeit*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag 2022. 266 s.

Předkládaná publikace představuje autorovu upravenou a přepracovanou disertaci. Hlavní téma práce je možné formulovat otázkou, jaké byly náboženské a právní základy a předpoklady biskupské péče o chudé v merovejské době a kdy se vlastně péče o chudé stala součástí biskupského ideálu. Merovejská doba, ve které péči o chudé a lidi v nouzi již nezajišťoval stát, ale zároveň si toto pole ještě zásadněji nenárokoval panovník jako v době karolinské, jistě skýtá dostatek prostoru pro hledání odpovědí na tento druh otázek.

První kapitola obsahuje úvodní představení dosavadního bádání, vlastních badatelských otázek a pramenné základny; autor zde poměrně výstižně shrnul německojazyčné bádání spojené s chudobou a péčí o chudé. V případě konceptu *Bischofsherrschaft* jsou kontury diskurzu popsány pouze velice stručně, leč základní vývojové trendy popsal Zimmermann i tak výstižně.

V kapitole druhé (tedy první výzkumné) je proveden rozbor dosud nevyjasněné terminologie spojené s chudobou a péčí o chudé. Ze zásadních problémů je možno jmenovat například významovou mnohovrstevnatost termínu *caritas*, který je často chápán jako centrální termín péče o chudé v raném středověku. Tyto terminologické překážky jsou navíc komplikovány rozporuplnými vývody dosavadního bádání, které se například v Německu ve druhé polovině 20. století soustředilo především na mocenský podtext termínů, jakými jsou *pauper* a *potens* (které například K. Bosl chápal primárně jako dichotomii *slabý* a *mocný*).¹ Zimmermann na základě analýzy závěrů galských synod a textů Řehoře z Tours a Venantia Fortunata dochází k vlastnímu utřídění významu zásadních pojmů. Zajímavý je v tomto kontextu autorův závěr, že *caritas* byla především vyjádřením společné kolegiální solidarity v rámci *ordo episcoporum* a neměla s péčí o chudé a potřebné ve zkoumaných pramenech nic společného. Žádnou pevnou definici

¹ Viz zejm. BOSL, Karl. Potens und Pauper. Begriffsgeschichtliche Studien zur gesellschaftlichen Differenzierung im frühen Mittelalter und zum „Pauperismus“ des Hochmittelalters. In: BERGENGRUEN, Alexander – LAMMERS, Walther (eds.). *Alteuropa und die moderne Gesellschaft: Festschrift für Otto Brunner*. Göttingen 1963, s. 60–87. Tématům, jakými jsou vztah mezi mocí a prací nebo ideál chudoby, se K. Bosl věnoval i v řadě dalších publikací. Jeho závěry jsou však v posledních dekadách často terčem ostré kritiky.

chudoby pak merovejské prameny dle autora neposkytují, respektive koncepty chudoby se různí, a to i u velmi blízkých autorů, jakými jsou Řehoř z Tours a Venantius Fortunatus.

Ve třetí kapitole se pak Zimmermann zaměřuje na podstatu biskupské péče o chudé a její odůvodnění. Jedná se o centrální část práce, ve které se autor postupně věnuje biblickým, patristickým a právním předpokladům péče o chudé a následně pojednává o ukotvení této péče do biskupského ideálu. Péče o chudé a lidi v nouzi patří k primárnímu étosu Písma, a je tedy intenzivně studována od starověku až do dnešních dní (stačí výběrově vzpomenout, že se jedná o jedno z hlavních témat současné teologie, v katolickém prostředí reprezentovaném například sociální naukou církve – přehled prací na toto téma je proto nesmírný). Obšrná analýza velkého množství zásadních biblických zmínek se proto jeví jako snad až zbytečná, zvláště uvážíme-li, že není v silách autora podat vyčerpávající všeobjímající přehled. Při práci s patristickými texty podává Zimmermann spíše obecnou paletu názorů církevních otců, bez ohledu na to, zda dané texty a myšlenky byly či nebyly v merovejské Galii známy a reflektovány (což však nehodnotím negativně). Badatelsky podnětnější je až třetí část kapitoly, věnovaná systematickému rozboru právních textů – od římských právních sbírek, přes raně středověké zákoníky, až po závěry galských a merovejských synod, kterým autor věnuje napříč prací zásadní pozornost. V závěrečné části pak na základě studia hagiografie, panegyriků a epigrafického materiálu ukazuje, jak se péče o chudé stávala součástí biskupského ideálu. Zvolená pramenná základna a způsob její analýzy jsou v této části velmi vydařené.

Po poměrně obsáhlých kapitolách následují dva spíše stručnější oddíly. Ve čtvrté kapitole je již konkrétně pojednáno o tom, komu byla pomoc adresována (nejen potřebným a chudým v užším smyslu, ale též obecně lidem v tíživé životní situaci), a především z jakých konkrétních opatření tato pomoc mohla sestávat. V tomto ohledu měli merovejští biskupové jakožto správci svých měst a přílehlých oblastí k dispozici poměrně širokou škálu nástrojů: od poskytování almužen a zaopatření potravinami přes různé formy ochrany chudých až po zákroky správního charakteru (jako extrémní příklad Zimmermann uvádí regulaci toku řek a stavbu fortifikačních prvků, které měly být odůvodňovány péčí o chudé a lidi v nouzi). O těchto opatřeních však pojednává Zimmermann poměrně stručně, aniž by více

rozebral například úlohu církve, respektive episkopátu, v hospodářském životě merovejské společnosti. To je poněkud překvapivé, zvláště v kontrastu s rozsahem předcházejících kapitol, které mnohdy zahrnovaly informace, jež se k merovejské době ani přímo nevztahují.

Pátá kapitola pak pojednává o badatelsky živém tématu různorodých strategií, které mohly sloužit k legitimizaci biskupské vlády (*Bischofsherrschaft*). Zatímco starší bádání debatovalo především o různých formách delegování vlády na biskupy ze strany římského státního aparátu či ze strany místních elit, novější bádání se od devadesátých let 20. století soustředí na prvky, jako jsou pastorece a vedení obce v duchovním životě, jejichž pouze zcela vedlejším účinkem mělo být posilování biskupské vlády. Zimmermannem zkoumaná biskupská péče o chudé a potřebné jistě patří do druhé jmenované kategorie, a plně tak zapadá do kontextu současného badatelského trendu stran geneze specifického postavení merovejských biskupů, jehož prvky zastřešuje právě termín *Bischofsherrschaft* (ostatně závěrečná podkapitola nese název *Armenfürsorge als Herrschaftslegitimation /-sicherung*). V tomto kontextu stačí z Zimmermannových závěrů například uvést, že svěřením péče o chudé biskupům vedlo k jisté instrumentalizaci této péče, která byla pro biskupy sama o sobě užitečná, neboť jim v očích současníků prostředkovala milost Boží.

V obecné rovině je třeba konstatovat, že Zimmermann se zásadně vyhýbá jakýmkoli „neklasickým“ metodologickým postupům, respektive přístupům ke zkoumanému problému. To je jednoznačně ku škodě práce, neboť nerecipuje žádné podněty například ani z hlediska diskurzu dějin emocí, jenž má jistě čím přispět k tématu operujícímu s termíny, jako je slitování. Nicméně analýza pramenů – především těch právní povahy – je v rámci zvolené metody zpracována na vysoké úrovni. Právě rozbor závěrů galských a merovejských synod je, dle mého názoru, nosnou kostrou celého dalšího autorova výzkumu a jako takový se jeví velice přínosným.² Práci by bylo možné vytknout její značné omezení na německojazyčný diskurz, kdy cizojazyčné práce jsou spíše nutným doplňkem, než aby byly užívány v dialogu

² Zimmermann mohl navíc pracovat s edicí galských a merovejských synod, která byla teprve v přípravě a jejímž editorem je ostatně Zimmermannův školitel S. Scholz. Viz SCHOLZ, Sebastian. *Ausgewählte Synoden Galliens und des merowingischen Frankenreichs*. Darmstadt 2022.

s postuláty německé historické vědy. S prezentovaným obrazem vývoje franského episkopátu však mohu jedině souhlasit – ostatně Zimmermanovy závěry jsou plně nesený v duchu mých tezí o proměně biskupského ideálu a úlohy biskupa v galské společnosti 5. století.³ Zde musím pouze upozornit, že Zimmermann bohužel ne vždy dostatečně rozlišuje mezi aktem individuální solidarity a systematickou péčí o chudé a trpící.

Zimmermannova kniha je tedy zajímavým a pečlivě vypracovaným příspěvkem k dějinám merovejského episkopátu, jenž bádání vedené okolo konceptu *Bischofsherrschaft* obohatil o další aspekt, který měl jistě zásadní úlohu při budování biskupské autority. V tomto ohledu publikace připomenula, že studium základů raně středověké biskupské autority, nikoliv z čistě mocensko-politického hlediska, je stále nosné a podnětné. Publikace však především inovativním způsobem přispívá k doposud spíše fragmentovanému a nesystematickému bádání o chudobě a péči o chudé a potřebné v raném středověku. Jelikož péče o chudé nepatří mezi badatelsky nejatraktivnější témata, příspěvek věnovaný této okrajové problematice může být jistě podnětný nejen pro zájemce o merovejské dějiny.⁴ Publikace ukázala na význam péče o chudé jakožto eticko-spoločenský fenomén v merovejské společnosti stejně jako na neukotvenost dosavadního bádání, které se nedokázalo (a dle autorova soudu zřejmě ani nemůže) shodnout ani na významu základní terminologie spojené s chudobou ve franských pramenech.

Martin Šenk (Praha)

³ ŠENK, Martin. Proměna úlohy biskupa a biskupského ideálu v době stěhování národů. In: *Mediaevalia Historica Bohemica*. Roč. 24, č. 2. 2021, s. 21–35.

⁴ V českém prostředí je ostatně na toto téma dostupná vlastně jediná komplexní monografie, viz GEREMEK, Bronisław. *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*. Praha 2003.

PAVEL NEČAS – EVA SCHÁNĚLOVÁ – KLÁRA ČEBIŠOVÁ, *Latinská lékařská terminologie*. Praha: Karolinum 2016. 348 s.

Tato učebnice se obrací ke studentům prvního ročníku všeobecného lékařství. Látka je rozdělena do sedmnácti kapitol. Podává se zde systematický výklad latinské mluvnice s ohledem na využití v medicínském prostředí: ze jmenných paradigmat je tradičně vyňat dativ a vokativ, slovesná flexe chybí úplně. Slovní zásoba jednotlivých kapitol je rozdělena na anatomickou a klinickou část. Do kapitol bývají pod nadpisem „Memorabilia“ zařazena latinská úsloví. Zvláštní pozornost je věnována řeckým slovům a slovním základům, které jsou nedílnou součástí lékařské terminologie. Užití probíraných jazykových jevů je hojně ilustrováno na autentických dokumentech. Materiál k procvičování je relativně bohatý, mimo jiné zahrnuje cvičení na překlad z latiny do češtiny i naopak. Poslední kapitola je celá věnována receptuře.

Do tradice českých učebnic latiny pro mediky patří vyznačování dlouhých samohlásek a právě tato součást tradice je zatížena častými nedostatky. Nejinak je tomu u recenzované knihy: ve slovníčku jednotlivých kapitol jsem našel zhruba sedmdesát hesel, v nichž by bylo třeba opravit kvantitu samohlásek. Na vymezeném prostoru se budu věnovat některým jazykovým aspektům této učebnice, mezi něž patří i zmíněná kvantita samohlásek.

V latinských slovech *vocalis ante vocalem corripitur*. V lékařské terminologii se to týká zejména samohlásek na švu složenin tvořených z latinských složek, např. ve složenině *extrauterinus* má být krátké *a*, přestože první její složkou je slovo *extrā* s dlouhým *ā*, neboť dlouhá samohláska bezprostředně předcházející před jinou samohláskou se mění na samohlásku krátkou. Toto pravidlo, které se ovšem nevztahuje na slova řeckého původu, je mezi filology obecně uznáváno, viz prozodii hesla *extraordinarius* v různých autoritativních latinských slovnících (například Novotný, Gaffiot či *Oxford Latin Dictionary*); nejlépe je pak dokumentováno prozodii římských básníků, např. *intrōitusque* (Ov. *fast.* 1, 138; Lucr. 6, 494) proti *intrōduserunt* (Lucr. 3, 630). Bylo by tedy vhodné, aby toto pravidlo bylo uplatňováno i v učebnici lékařské latiny, což bohužel v recenzované knize není, píše se zde totiž *extrāuterinus* apod. Na druhé straně u slov přejatých z řečtiny latina dlouhou samohlásku před jinou samohláskou zpravidla nekrátí, a tak by

bylo záhodno rozlišovat u feminin zakončení *-ia* z řec. *-ία* a *-ῖα* z řec. *-εῖα* či *-εῖα*, například *-πάθεια* a *θεραπεία* *-pathia* a *therapia*.

Positivně hodnotím krácení samohlásky *ū* ve slově *undecim* v přehledu číslovek na s. 171 (Osthoffův zákon). Krátkou samohlásku zde ostatně dosvědčuje francouzské *onze*. Bohužel toto krácení neproniklo do souhrnného slovníku na konci učebnice, kde najdeme hesla *ūndecim*, *ūndecimus* s délkou. Mimo to bych pokládal za vhodné analogicky uplatnit Osthoffův zákon i u čísla 19 (*undēviginti*), podobně jako to činí například Leumann ve své mluvnici.

V poznámce pod čarou č. 47 na s. 227 se uvádí, že ve druhé části složeného slova *varicocēlē* se má písmeno *c* vyslovovat jako souhláska [k]. Takové výslovnostní pravidlo mně není známo. Na druhé straně v tradiční české výslovnosti latiny se uplatňuje zásada, že ve slovech (a slovních základech) přejatých z řečtiny se písmeno *t* v žádné pozici nevyslovuje jako [c]. Tato výslovnostní zásada se uplatňuje i v češtině u latinizovaných odborných termínů vytvořených z řeckých základů, srov. výslovnost [sincityjum] uvedenou u hesla *syncytium* v *Akademickém slovníku cizích slov* (1998). U více exponovaných slov je tradiční výslovnost s [t] atakována výslovností lidí, kteří nemají dostatečné povědomí o uvedené výslovnostní zásadě, takže jsou v češtině kodifikovány varianty *ortodontie* [ortodontyje] i *ortodoncie* [ortodoncije], viz *Pravidla českého pravopisu* (školní vydání, 1993). A tak v recenzované knize postrádám výklad věnovaný náležitě výslovnosti skupiny *ti* v termínech řeckého původu, např. se jedná o termín *periodontium*, který je ve slovní zásobě 12. kapitoly. Stran výslovnosti by snad bylo možno ještě upřesnit, že *th* se čte nikoli „s příděchem“, nýbrž jako regulérní [tch] ve slově *tchyně*, a doplnit, že v pečlivé výslovnosti se zdvojené souhlásky vyslovují zdvojeně (včetně intervokálního konsonantního *i* ve slově *maior*).

Pokládám za poněkud nešťastné v přehledu řeckých slovních základů užívat v podstatě pravidel přepisu řečtiny do češtiny a zároveň v takto přepsaných slovech vyznačovat délky „latinským“ způsobem, tj. vodorovnou čárkou, např. *kefalē*. Je to poněkud matoucí. Student se z toho vlastně nedozví, jak dané slovo přepsat správně do češtiny ani do latiny. Je třeba položit si otázku, zda je účelem naučit studenta užívat řeckého termínu v českém nebo v latinském textu, a podle toho volit přepis. Sdělení, že „při převodu z řečtiny do latiny je třeba respektovat zásady latinského pravopisu“, ilustrované

příklady typu „f → ph, farmakon → pharmacologia“, nedává příliš smyslu, poněvadž se nejedná o převod z řečtiny, která užívá alfabetského zápisu, nýbrž o převod z onoho pseudočeského přepisu.

V přehledu řeckých základů I. a II. řecké deklinace rozhodně nelze uvádět slovo *xifos*, neboť řecké substantivum ξίφος je neutrum III. deklinace, a patří tedy až do přehledu v další kapitole; totéž platí o slovech *eidos*, *pathos* a *lipos*. I s ohledem na tento typ substantiv by stálo za to uvádět u řeckých substantiv člen.

V seznamu řecko-latinsko-českých názvů v 9. kapitole jsem z přepisu písmene ψ ve slově φλέψ jako *ps* poněkud rozpačitý. Vzhledem ke kmeni zakončenému na *b*, který se projevuje v dalších pádech, pokládám totiž za přirozené přepisovat toto slovo do latiny *phlebs*, podobně jako se přepisují řecká slova Ἀραψ a χάλυψ *Arabs* a *chalybs*, srov. Prisc. 2, 43 Keil. V témže seznamu by u hesel *pȳr*, *adēn*, *mēn* a *splēn* bylo vhodné s ohledem na kvantitu samohlásky uvést i jejich genitiv (podobně jako je genitiv uveden u jiných řeckých substantiv), aby jich mohlo být náležitě užito v kompozitech. V souhrnném slovníku na konci učebnice je pak chybně *pȳromania* a *pȳrophobia* místo náležitého *pyromania* a *pyrophobia*.

Řecké substantivum θρίξ mění podle Grassmannova zákona počáteční aspirované θ na neaspirované τ v pádech, kde se uvnitř slova objevuje aspiráta (χ), genitiv tedy zní τριχός. V seznamu řecko-latinsko-českých názvů na s. 208–209 má tedy být *thrix* (*trichos*) místo *thrix* (*thruchos*). U výrazu *mikros* v tomto seznamu je třeba doplnit délku (*mīkros*) a podobně na konci feminin *petra* a *therapeia* (*petrā*, *therapeiā*). Rovněž v genitivní koncovce u hesla *fysis* je žádoucí doplnit délku (*fyseōs*), zatímco u hesla *kīnēsis* (*kīnēseōs*) je délka v koncovce uvedena správně.

Již od dob Kábrtových se v učebnicích a slovnících lékařské latiny píše *trachēa* s krátkou samohláskou v první slabice, ačkoli v souladu s řečtinou by tato samohláska měla být dlouhá, tedy *trāchēa*. Jedná se vlastně o zpodstatnělé femininum řeckého adjektiva τραχύς „drsný“, ohledně kvantity samohlásky srov. Aeschyl. *Pr.* 311 a také ion. τριχύς. Naopak *pan-* jako první složka kompozit by mělo být v souladu s řečtinou krátké, srov. prozodii slov jako πανημέριος (Hom. *Od.* 12, 24) či πανώλεθρος (Soph. *Ph.* 322) v řeckých verších, přestože samostatné zájmeno πᾶν je dlouhé. Zmiňme se ještě o řecko-latinském výrazu pro brzlík. Kábrtovská tradice, včetně recenzované

knihy, píše *thymus* s dlouhým *y*. Řečtina má slovo θυμός s dlouhou samohláskou, které znamená „duše, srdce“ jako sídlo citů, a slovo θύμος s krátkou samohláskou (jak ostatně vyplývá z ostrého přízvuku), které mimo jiné označuje brzlík, viz Ruf. *Onom.* 168. Je tedy třeba psát ve významu „brzlík“ *thymus* s krátkým *y*, avšak ve výrazu *thymoprophylactica* by byla délka správně, kdyby v seznamu remedií na s. 284–286 byly délky vyznačovány.

Řecká jména typu μετεωρολογία, φλεβοτομία, ύδροφοβία je možno vykládat jako odvozená příponou *-ία* od kompozit μετεωρολόγος, φλεβοτόμιος, ύδροφόβος, jejichž druhá složka je odvozena od slovesných základů ve stupni *o*. Bylo by proto lepší ve vysvětlení původu komponentů *-logia*, *-tomia*, *-phobia* v seznamu na s. 227–228 odkazovat na slovesa λέγω, τέμνω, φέβομαι spíše než na substantiva λόγος, τομή, φόβος.

Slovo *condiciō* znamená vlastně podmínku, na níž se smluvily dvě strany, je příbuzné se slovesem *dīcere* „říkat“ a píše se v něm písmeno *c* na rozdíl od slova *conditiō*, které je odvozeno od slovesa *condire* „kořenit“, má význam „kořenění“ a píše se v něm písmeno *t*. Ve výrazu *condiciō sine quā nōn* se má tedy psát *condiciō s c*, a nikoli *s t*, jak to bohužel můžeme vidět v memorabilíích na s. 195 a znovu v jejich souhrnu na s. 280.

Místo početných dotisků 1. vydání (katalog Národní knihovny jich eviduje pět) by si tato vcelku zdařilá učebnice, která má kultivovat latinský projev budoucích lékařů, zasloužila nové, revidované vydání.

Petr Březina (Praha)

MARCELA ANDOKOVÁ – DANIELA HRNČIAROVÁ (eds.): *Bežný život starých Rimanov*. Bratislava: Iris – Vydavateľstvo a tlač, s. r. o., 2020. 416 s.

Sú to už dva roky, čo sa na slovenskom knižnom trhu objavila vysokoškolská učebnica, jeden z výstupov grantového projektu MŠ SR KEGA č. 008UK-4/2018, venovaná dejinám každodennosti a kultúre starovekých Rimanov, určená všetkým študentom, ktorí z podstaty svojho štúdia potrebujú lepšie pochopiť život obyvateľov Latia. Hoci v posledných rokoch bolo na Slovensku publikovaných viacero učebných textov poukazujúcich na dedičstvo antickej kultúry v rámci jednotlivých študijných odborov,¹ predsa tu recenzovaná učebnica je svojím rozsahom a tematickou šírkou jedinečná. Učebnica je výsledkom príkladnej multidisciplinárnej spolupráce vysokoškolských pedagógov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Kolektív autorov sa podujal na neľahkú úlohu postihnúť všetky kľúčové aspekty bežného života Rimanov a musíme konštatovať, že sa jej zhostil výborne. Na priereze štrnástich kapitol totiž poskytuje plastický obraz súkromného i verejného života Rimanov v jednotlivých dejinných etapách zachytávajúc tak jeho postupný vývoj i rozdiely, ktoré si konkrétna doba vyžiadala.

Obsah učebného textu je rozdelený do štrnástich rozsiahlych, no porčne vyvážených kapitol venovaných jednotlivým oblastiam života obyvateľov Rímskej ríše, ako napovedajú už názvy kapitol: Obyvateľstvo Rímskej ríše, Bývanie, Rímska kuchyňa a stolovanie, Rodinný život a manželstvo, Sex a sexuálna morálka, Vzdelávanie a knižná kultúra, Kúpele a akvadukty, Pracovný život Rimanov, Zdravie a medicínska starostlivosť, Náboženstvo a svet bohov, Človek a čas v antickom Ríme, Rímske politické inštitúcie, Rímska armáda. Samotný výklad sa v publikácii začína veľmi vhodne predstavením korpusu rozličných pramenných materiálov k rímskym reáliám v prvej kapitole s názvom Pramene k rímskym reáliám (s. 23–46), s ktorými

¹ Ako príklad môžeme uviesť nasledujúce publikácie: BRODŇANSKÁ, E. – KOŽELOVÁ, A.: *Antická kultúra pre prekladateľov*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2017, 289 s.; KOŽELOVÁ, A.: *Prekladateľské kompetencie a kultúrne referencie z antiky*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2022, 89 s.; KOŽELOVÁ, A. – DRENGUBIAK, J.: *Cvičebnica kultúrnych referencií z antiky*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2022, 161 s.; HEČKOVÁ, J. a kolektív: *K reáliám starovekého Ríma*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013, 145 s.; VAŇKOVÁ, J.: *Rímske reálie pre právnikov*. Bratislava: Wolters Kluwer (Iura Edition) 2010, 420 s.

sa študenti môžu bežne stretnúť aj v ich vlastnom štúdiu. Kapitola je doplnená o prehľadnú chronologickú tabuľku s kľúčovými politickými a vojenskými udalosťami viažucimi sa k dejinám antického Ríma. Druhá kapitola venovaná Obyvateľstvu Rímskej ríše (s. 47–90) poukazuje na sociálne a spoločenské rozvrstvenie rímskeho obyvateľstva, jeho organizačné delenie, ale aj jeho právne vymedzenie a pracovné zaradenie, z ktorého vychádzala celá správa a chod štátu. S obyvateľstvom a s ich sociálnym postavením veľmi úzko súvisia aj tradície a spôsob života, ktorý možno sledovať aj prostredníctvom ich bývania. To je už obsahom samostatnej tretej kapitoly (s. 91–110), v ktorej je študentom názorne predstavený spôsob stavania a architektonické rozloženie jednotlivých druhov stavieb, ktoré Rimanom slúžili na súkromné i verejné účely. So sociálnymi pomermi obyvateľstva veľmi úzko súvisela aj rímska kuchyňa a stolovanie v jednotlivých obdobiach Rímskej ríše, ktoré autori predstavujú v nasledujúcej štvrtjej kapitole (s. 111–136) aj s ukážkou rímskeho jedálneho stola a tradičných receptov pripravovaných v rodinách. O nich i o spôsobe ich založenia, či rozpadnutia, o prijímaní detí a postavení žien v rodine a spoločnosti sa študenti môžu oboznámiť na stránkach piatej kapitoly (s. 137–168), na ktorú hneď nadväzuje kapitola šiesta (s. 169–188) venovaná erotike, sexualite a sexuálnej morálke rímskych obyvateľov. Rozmach Rímskej ríše a bohatstvo rímskej kultúry, na základoch ktorej stojí aj naša spoločnosť, by sa nezaobišiel bez dôkladného vzdelávania a knižnej kultúry, ktorá bola v Ríme bohato rozvinutá. Preto nás neprekvapí, že sa autori tu recenzovanej vysokoškolskej učebnice na stránkach siedmej kapitoly (s. 189–214) rozhodli predstaviť aj počiatky a vývoj rímskeho vzdelávacieho systému. Neodmysliteľnou súčasťou života v Rímskej ríši bolo aj zásobovanie miest vodou a budovanie domyselných distribučných a kanalizačných sietí v celej ríši. Pozostatky slávnych vodovodných stavieb Aqua Appia, Aqua Marcia či Aqua Claudia môžeme nájsť ešte aj dnes a preto je pochopiteľné, že aj s touto časťou života sa autori publikácie rozhodli oboznámiť adresátov svojej učebnice (s. 215–234). Pracovný život Rimanov ako neoddeliteľná súčasť ich každodennosti, obsah deviatej kapitoly (s. 235–254) súvisel nielen s miestom jeho výkonu, či už išlo o mesto alebo vidiek, ale aj so zaradením jeho vykonávateľov do príslušnej spoločenskej vrstvy a ich spoločenským postavením. S úrovňou hygieny a medicínskych poznatkov a zručností zas súviselo zdravie celej spoločnosti

a vykonávané liečebné praktiky na jeho zachovanie, alebo navrátenie. Desiatka kapitola (s. 255–274) venovaná téme zdravia a medicínskej starostlivosti podrobne informuje o príchode prvých gréckych lekárov do Ríma aj o rozvoji lekárskeho umenia v Ríme vďaka vojenským lekárom a prvým poľným nemocniciam, z ktorých sa neskôr vyvinuli stále nemocnice. Najrozsiahlejšia jedenásta kapitola (s. 275–318) je venovaná pomerne bohatému a komplexnému rímskemu náboženskému kultu, ktorý mal priniesť jednotlivo i celej spoločnosti rozmach a prosperitu. Recipienti sa tak majú možnosť oboznámiť s bohatým rímskym panteónom, spôsobom prinášania obiet, predstavami Rimanov o posmrtnom živote i mágiou, ktorá vychádzala z poverčivosti obyvateľov Rímskeho impéria. V nadväznosti na rímsky kult a kultové slávenie sviatkov dvanásta kapitola (s. 319–343) pojednáva o počiatkoch rímskeho kalendára, podľa ktorého sa riadili nielen náboženské, ale aj štátne a kultúrne inštitúcie a samozrejme poľnohospodárske práce. Posledné dve kapitoly sú v učebnici venované rímskemu politickému zriadeniu. Konštituovaniu a princípom politického zriadenia v Ríme a jeho postupnému vývoju je venovaná trinásta kapitola (s. 343–364). Záverečná štrnásť kapitola (s. 365–384) je zas venovaná rímskej armáde, bez pomoci ktorej by nebolo možné politické rozširovanie sféry vplyvu a podrobenie si tak rozsiahleho územia.

Po obsahovej stránke kapitoly učebného textu na seba nadväzujú a sú prehľadne členené na podkapitoly približujúce jednotlivé aspekty nosných tém. Každá kapitola je doplnená záverom. Nechýba ani zoznam pramennej a sekundárnej literatúry slovenskej, českej i zahraničnej proveniencie, ktorý môže študentom uľahčiť prípadne podrobnejšie a hlbšie štúdium nastolených tém. Celá učebnica je pre jednoduchšiu orientáciu a prácu s textom obohatená o menný, miestny a vecný index.

Aj z didaktickej stránky učebnica *Bežný život starých Rimanov* spĺňa všetky požadované kritériá prehľadnosti i názornosti. Text jednotlivých kapitol je dopĺňaný a ilustrovaný početným obrazovým materiálom, ktorý slúži nielen na predstavenie opisovaných predmetov, či miest, ale plní funkciu pomôcky na lepšie uchopenie predkladaného učiva, a zároveň sa stáva akýmsi oživením súvislého výkladu. Jediným nedostatkom tejto inak veľmi starostlivo a precízne pripravenej učebnice, je neuvedenie mien autorov jednotlivých kapitol v obsahu publikácie.

Z celkového hľadiska možno hodnotiť vysokoškolskú učebnicu *Bežný život starých Rimanov* ako veľmi záslužnú publikáciu, ktorá je svojím záberom a hĺbkou spracovania predkladaných tém jedinečná na slovenskom i českom trhu. Je preto veľkou škodou, že sa dočkala len takého malého nákladu (200 kusov).

Anabela Katreničová (Košice)

ZPRÁVY / MISCELLANEA

Konference *Medialatinitas IX*

Ve dnech 22.–24. září 2022 se na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, v prostorách její hlavní budovy (nám. Jana Palacha 2, Praha 1) konal devátý ročník mezinárodní medievistické konference *Medialatinitas*. Organizace tohoto badatelského setkání, uskutečňovaného obvykle každé čtyři roky či podle potřeby, a to pod záštitou sdružení medievistů *International Medieval Latin Committee*,¹ se tentokrát ujala česká strana pod vedením prof. Lucie Doležalové z Ústavu řeckých a latinských studií FF UK.² Termín konference, plánovaný původně na rok 2020, musel být přitom z důvodu pandemie covidu-19 dvakrát posunut. Tématem devátého ročníku *Medialatinitas* se stala nostalgie (*Nostalgia and/in the Latin Middle Ages*), a to jak ve smyslu stále aktuální nostalgie moderního člověka po středověku, spojené zejména s projevy medievalismu, tak coby veličiny postihnutelné již ve středověkých textech samotných.

Možností, jakým způsobem se lze s takovým tématem vypořádat, byla v příspěvcích představena celá škála. Program, který je volně k dispozici na internetu,³ byl skutečně bohatý: jeho základní každodenní strukturu tvořily tři až čtyři bloky paralelních dvacetiminutových přednášek v angličtině, němčině, francouzštině, španělštině či italštině, jež byly uspořádány do tří tematických sekcí po třech nebo dvou mluvčích, přičemž někdy poslední sekci uzavírala jedna delší (šedesátiminutová) plenární přednáška. Podobná přednáška rovněž otevírala samotnou konferenci, a sice v podobě polemického příspěvku předsedy výboru IMLC Jana M. Ziolkowského (Harvard University, USA) s názvem *From before Attila to beyond Hitler: The Waltharius and the Complications of the German(ic) Past*, jenž zazněl ihned po přivítání účastníků konference Lucií Doležalovou a představení jednotlivých organizátorů.

¹ Viz <https://imlc.huylgens.knaw.nl/>.

² Pro přehled témat a míst konání předchozích ročníků viz https://imlc.huylgens.knaw.nl/?-page_id=11.

³ Viz <https://medialatinitas2022.ff.cuni.cz/programme/>.

První blok prvního dne tvořily paralelní sekce přednášek s tématy nostalgie středověkých autorů po životě na dvoře, nostalgie po slavné britské minulosti (kde byla mj. rozebírána ideologie na pozadí filmu *Excalibur* Johna Boormana z roku 1981) a nostalgie spojené v různých kontextech s ženským genderem, mj. v případě Heloisy. Druhý, odpolední blok se zabýval nostalgií ve spisech Hrotsvity z Gandersheimu, Alkuina z Yorku (zejména v jeho dopisech) a ve středověkých učebních textech. Třetí, závěrečný blok pojednával zvláště o projevech nostalgie u Petrarcky, o nostalgických „vzpomínkách“ různých středověkých učenců na ráj a o tom, jak se mohla projevit nostalgie po dokonalosti v případě středověké editorské praxe. První den konference uzavírala plenární přednáška Larse Boje Mortensena (Syddansk Universitet, Dánsko) s názvem *A Language Bringing an Empire: Classic Nostalgia and the Empowerment of Imperial Discourse c. 1050–1200*, která se soustředila na mocenský vztah mezi latinským jazykem, dědictvím antiky a středověkým císařstvím a jež dokázala, že nostalgie po antice v pravém slova smyslu vyvstala až v renesanci, zatímco středověk spatřoval mezi ní a sebou spíše kontinuitu.

Druhý den konference začínal sekcí přednášek věnovaných jednak nostalgii v monastickém prostředí, mezi něž patřily i příspěvky Ivy Adámkové (tázající se po prvcích nostalgie ve spise Bernarda z Clairvaux *Apologie pro opata Viléma*) a Stanislava Hlaváče (zaměřující se na stopy po rodičích svatého Františka v moderní historiografii) z FF UK. Dalšími tématy byla biblická fikce v různých středověkých textech a také různé lingvistické jevy chápáné jako prostředky vyjádření nostalgie. Druhý blok přednášek sestával ze sekce o spojitosti mezi pocíťováním nostalgie a kontemplací světců, z novolatinské sekce o nostalgii po antice v době humanismu a nakonec ze tří přednášek věnovaných teorii a projevům medievalismu, kde se ve středu zájmu ocitlo mimo jiné dílo J. R. R. Tolkiena. Třetí blok se zaměřoval především na středověkou poezii. Pozornost tak byla věnována například Walafridovi Strabonovi, ale také francouzskému satirickému dílu Jeana de Hanvilla *Architrenius* nebo vztahu středověké poezie k velikánům doby klasické. Konečně čtvrtý a poslední blok připomněl vizigótské Španělsko sedmého století nebo se prostřednictvím Conana Doylea z FHS UK a jeho příspěvku o biskupu Agnelovi z Ravenny dotkl středověké medicíny. Věčný stesk po ztraceném ráji jakožto důležitý fenomén středověku v ideálech klášterní

komunity se pak objevil mimo jiné v přednášce Jana Ctibora, rozebírající myšlenky monasticismu v dialogu Idunga z kláštera v Prüfeningu. Plenární přednáška na konci druhého dne v podání Barbary Newman (Northwestern University, USA) s názvem *Innova dies nostros, sicut a principio: Novelty and Nostalgia in the First and Second Lives of St. Francis* ukázala na dvou redakcích legendy sv. Františka (*Vita prima* a *Vita secunda*) střet nostalgie se snahou o inovaci a originalitu jakožto rozpor pronásledující autory až do současnosti.

Poslední den konference otevíral blok sestávající převážně z diskusí o budoucnosti latinské medievalistiky a nových výzvách, s nimiž se musí současná věda potýkat ve stále více digitalizovaném světě, kde klasické knihovny nahrazují internetové databáze a kde vedle patřičného odborného vzdělání narůstá i potřeba vzdělání technického. Při této příležitosti představili Ondřej Fúsik společně s Martinem Ročkem z FF UK v rámci diskuse vedené Marikou Teeuwen z Leidenské univerzity projekt a zároveň repozitář LINDAT/CLARIAH-CZ, jenž si klade za cíl poskytnout pomoc více či méně technologicky obratným vědcům a zaručuje jim péči o jejich vědecké práce a jejich zpřístupnění v rámci repozitáře. Druhý blok pak zabrousil k politickým tématům středověku, nejprve v přednášce Pavlína Cermanové z Centra medievalistických studií Filozofického ústavu Akademie věd ČR o nostalgických představách radikálních husitů a jejich utopických vizích. Nostalgií v husitských Čechách se dále věnoval i Pavel Nývlt z Kabinetu klasických studií FLÚ AV ČR, jenž zkoumal prvky nostalgie v husitských kronikách. Jak se projevovala nostalgie v poetice a myšlení pozdního středověku, ukázaly mimo jiné přednášky Matouše Jalušky z Ústavu pro jazyk český FLÚ AV ČR nebo Martina Šorma z CMS FLÚ AV ČR, věnované české rytířské literatuře a veršované kronice Dalimilově. Poslední blok v pozdním středověku částečně setrval, a to i díky příspěvku Petry Mutlové z Masarykovy univerzity v Brně o rekomenačních (promočních) řečech pronesených na Pražské univerzitě coby hodnotném zdroji dobových představ o ideálním studentovi i učiteli. V jiné sekci se pak již podruhé objevilo jméno polského kronikáře Jana Długosze z 15. století, přičemž jeden z předchozích příspěvků zaměřující se na užívání částice *utinam* v souvislosti s nostalgií v jeho spise *Annales* nyní následoval obecný rozbor prvků nostalgie v jeho díle. Jiná přednáška se zase zabírala klasicizujícím literárním stylem Petra

Ctihodného. Plejáda příspěvků na rozmanitá témata, která posluchače přenesla i do středověkého Řecka či Španělska, byla ukončena až pozdě odpoledne závěrečným slovem hlavní organizátorky Lucie Doležalové.

V souvislosti s programem konference nelze nezmínit rovněž bohatý doprovodný program, který organizátoři pro účastníky konference připravili. Vedle různých bezplatných prohlídek po Praze (např. knihovny Strahovského kláštera či Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny) stojí za připomínku především koncert pěveckého sboru Schola Gregoriana Pragensis, jenž se konal večer druhého dne konference v kostele sv. Martina ve Zdi.

Celkově lze konferenci hodnotit jako podařenou, jak z hlediska vysoké účasti (kolem 120 medievistů), tak z hlediska hladkého průběhu. Situační změny v programu byly spíše drobného charakteru. Otázkou zůstává, nakolik se účastníkům konference podařilo svými příspěvky přispět k vyjasnění problematiky nostalgie ve vztahu ke středověku. Na tomto místě je třeba zmínit, že některé příspěvky se bohužel týkaly tématu nostalgie jen okrajově či místy postrádaly jasný metodologický rámec, což jim ubíralo na srozumitelnosti; vždyť právě důkladné a účelné vymezení tak abstraktního a pro středověk ahistorického pojmu nostalgie se jeví v případě jeho užití coby analytické kategorie pro středověké texty jako nezbytné. Z hlediska zadaného tématu a badatelských otázek kladených organizátory lze tudíž za nejobjevnější považovat ty příspěvky, které tuto metodologickou průpravu nezapomenuly. Doufejme, že podařeným se stane i konferenční sborník, jenž má s podrobněji zpracovanými jednotlivými příspěvky vyjít někdy v následujících letech.

Zuzana Smetanová – Markéta Krumphanzlová (Praha)

Jak vrátit antiku do procesu vzdělávání a do veřejného prostoru?

(Zpráva z diskusního setkání)

V sobotu 22. dubna 2023 se na Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně uskutečnilo diskusní setkání s cílem hledat společně cestu, jak ukázat naší uspěchané společnosti, zahlcené přívalem informací všeho druhu, že antika má stále co říci. Akce tak částečně navázala na Kulatý stůl k výuce antických dějin na vysokých školách, který se konal v listopadu 2019 na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze,¹ záběr brněnské diskuse byl však širší a zasáhl i do nižšího školství a volnočasových aktivit mládeže a také do veřejného prostoru obecně. Na místě se sešlo 25 účastníků, dalších zhruba 20 bylo připojeno online.

Celé setkání zahájila **doc. Jana Kepartová** z Katedry dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, jež byla také jeho hlavní iniciátorkou. Připomněla připravovanou reformu kurikula nižšího školství, v jejímž rámci je navrhována masivní redukce nejstarších dějin ve výuce dějepisu. Přestože proti tomu zaznívaly a zaznívají kritické hlasy, nejsou dostatečně slyšet. Situace připomíná stav výuky moderních dějin, kde se díky různým důrazným iniciativám podařilo pro nejnovější období prosadit změny k lepšímu (i díky tomu vzniká portál HistoryLab, do něhož nyní vkládají své příspěvky i učitelé a odborníci na jiná historická období – a to až po praktickém zkušebním „provozu“). Naskytne-li se v budoucnu prostor pro další revize kurikulárních dokumentů, je třeba být na to připraven a pohotově vystoupit s konkrétními návrhy, jak v rozumné míře antiku do výuky vrátit – a to i průřezově do různých předmětů. K tomu je zapotřebí se pravidelně setkávat, navzájem se informovat a diskutovat.

Zároveň je však potřeba zaměřit pozornost mimo školy, vždyť vztah k antice se buduje už mnohem dříve než ve škole, a to v rodinách například

¹ Detailní zprávu o průběhu této akce přinesli KEPARTOVÁ, Jana a JAN ZDICHYNEC. Kulatý stůl k výuce antických dějin na vysokých školách: návrhy metod a témat – společné reflexe na základě kulatého stolu konaného 15. listopadu 2019. *Marginalia historica*, roč. 12 (2021), č. 1, s. 125–133.

společnou četbou mytologických příběhů. V tomto ohledu by naši primární cílovou skupinou měli být prarodiče třeba v rámci univerzity třetího věku. Jim (ale i ostatním) je třeba ukázat, že antika/latina je všude kolem nás. Toho můžeme docílit také tím, že nás bude vidět v médiích, že budeme psát popularizační články, pořádat přednášky, workshopy, antické dny, kroužky a příměstské tábory pro děti atd. Jedním z takových kroků je akce Národního muzea v Praze, o které bude ještě řeč.

Blok sdílení dobré praxe

První část programu sestávala z bloku prezentací v duchu sdílené dobré praxe a zahájila ji **Johana Stejskalová M.A.** z Národního muzea. Představila aktivitu s názvem **Klub mladých archeologů**, kterou od roku 2023 tato instituce pořádá. Aktuálně se jí účastní 10 dětí, pro něž organizátoři připravili interaktivní program seznamující je s dějinami od Kréty a Mykén až po pravěká osídlení na našem území. Důležitým poznatkem z prvního běhu akce je, že se jedná o poměrně specifickou cílovou skupinu, která je velmi motivovaná a znalá: děti se zajímají nejen o archeologii, ale ovládají též dokonale mytologii. Do budoucna se tedy nemusí organizátoři obávat jít v tématu více do hloubky.

S dalším příspěvkem, tentokrát z oblasti práva, vystoupil **JUDr. Mgr. Radek Černocho, Ph.D. et Ph.D.**, z Katedry dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity. Ukázal, jak lze na konkrétním příkladu ze současné legislativy **ilustrovat užitečnost římského práva pro interpretaci práva současného**. Úvodem podotkl, že ty, co nějaký zájem o antiku mají, není vlastně potřeba přesvědčovat, a že mnohem větším oříškem může být přesvědčit o smyslu antického dědictví ty, kdo o něj v zásadě žádný zájem nejeví. K tomu se mu právě právo zdá jako vhodná materie: vždyť nás všechny obklopuje a ovlivňuje naše každodenní životy. Konkrétní příklad demonstroval na § 1630 odst. 2 Občanského zákoníku. Ten řeší otázku navrácení užitků získaných z odkazu, jež by se později ukázaly jako nabyté neprávem. Skutečně je zde řeč pouze o užitcích, nikoliv o plodech, a protože na jiném místě zákon tyto dvě věci rozlišuje, plyne z toho, že například kdyby došlo k situaci, že dědic získá dočasně pozemek s jabloněmi, jejich úrodu vracet nemusí. Při bližším studiu však zjistíme, že tato právní úprava pochází již

z římských dob, kde se pro obojí užívalo výrazu *fructus* (v případě potřeby rozlišit mezi plody a užitky se užívala formulace *fructus naturales* a *fructus civiles*). To později přebírá i rakouský občanský zákoník (ABGB), z něhož ten náš do velké míry vychází, nicméně konkrétně tato úprava nebyla správně přeložena. Tudíž ve výsledku je možné na základě argumentace římským právem dosáhnout i uznání jiného výkladu současných legislativních norem.²

Následovalo vystoupení **Bc. Benjamína Juráně** z Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, který zároveň vyučuje latinu na Gymnáziu Brno-Bystrc. Představil v něm **deskovou hru Cursus honorum**, kterou připravil v rámci své bakalářské práce a která pracuje na principu kolaterálního vzdělávání. Nevyžaduje totiž po hráčích žádné vstupní znalosti. Vše potřebné se dovídají až v průběhu hry. To jim umožňuje si hru užít nezávisle na úrovni svých znalostí a nepůsobí tak jakési rozevírání nůžek jako vědomostní hry, při nichž jsou motivováni hráči, kteří se v tématu vzdělávat de facto nepotřebují a hraní hry jim vlastně ani nic nového nepřinese, naopak tématu méně znalé hráče hra demotivuje, takže se nic nenaučí, i když by to potřebovali. Představovaná hra spočívá v tom, že hráči mají předem dané pozice určené společenským pozadím své osoby, které jim pomáhají v postupném získávání úřadů, klíčová je však zvolená strategie. Každý úředník má nějaké kompetence, které hráčům představují samy hrací karty, a podle nich se hráči musí na daných pozicích rozhodovat. Prozatím je hra stále ve stádiu prototypu, měla by však být brzy připravena k vydání. V rámci bezprostřední diskuse pak zazněly tipy na další hry s antickou tematikou: Ludix, mytologické kvarteto, Timeline (i když ta neexistuje přímo pro antiku, ale lze si ji na podobném principu vyrobit), Athéna (jakkoliv zde jde pouze o mytologický název) a Sis Maecenas et tu (ta ovšem vznikla také jako soukromá tvorba a běžně dostupná není, představuje antickou obdobu známých Sázek a dostihů).

Další příklad dobré praxe prezentovaly studentky Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity **Bc. Eliška Bumbová** a **Adéla**

² Pro detailní rozbor viz ČERNOCH, R. Plody a užitky v § 1630 odst. 2 ObčZ. *Právní rozhledy*. 2019, roč. 27, č. 4, s. 133–135. Výklad kolegy Černocho již zohledňují také některé novější komentáře k občanskému zákoníku, např. BÍLEK, P. in FIALA, R., DRÁPAL, L. a kol. *Občanský zákoník IV. Dědické právo (§ 1475–1720). Komentář*. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2022, s. 317.

Svobodová. Představily činnost studentského spolku, a zejména dvě **happeningové aktivity**, které nedávno připravil pro studenty nejen ústavu, ale i celé fakulty. Před Vánoce to byla možnost svěřit svá přání místo Ježíškovi anticým bohům formou obětování papírové ovečky připíchnutím na nástěnku. Důležité bylo svěřit přání správnému božstvu, k tomu sloužil přehled jejich kompetencí, který měl zároveň didaktické ambice. Akce se setkala s velkým pozitivním ohlasem, proto ji v únoru následovala podobná – volba nejkrásnějšího muže antiky. Ti byli zhutněnou a opět nenásilně vzdělávací a zábavnou formou představení pomocí profilů ve stylu seznamovací aplikace Tinder.

Diskuse, která měla být druhou hlavní částí programu, byla výborně zahájena posledním příspěvkem, se kterým vystoupila **PhDr. Karla Vymětalová, Ph.D.**, z Ústavu historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. Nazvala jej **Antika ve školních škamnách** a ohlédla se v něm až do začátku 90. let – připomněla, jaké byly tehdy představy o budoucnosti latiny a jaká je situace dnes. Zdůraznila potřebu připravovat vhodné didaktické materiály do výuky češtiny a obecně potenciál latiny pomoci zhoršující se úrovni znalosti českého jazyka. V té souvislosti by bylo zoufale potřeba vytvořit nějakou jednotnou platformu pro sdílení didaktických materiálů. Zastavila se také u problematiky přehlčení učebnic dějepisu zbytečnými a neužitečnými informacemi a u skutečnosti, že naše diskuse je vlastně součástí širší problematiky koncepce celého školství. Potenciál spatřuje v letní škole klasických studií, která má již dlouhou tradici a mohla by se vrátit k původnímu záměru a znovu se více otevřít středoškolským učitelům a didaktickým příspěvkům a diskusím.

Diskusní část

Během diskuse pak Martina Vaníková představila **novou koncepci soutěže Certamen Latinum** na národní úrovni, která spočívá v práci s texty a využití latinských novin jako učební pomůcky. Ohlasy byly pozitivní a uvažuje se o navazující soutěži, v níž by studenti vytvářeli vlastní latinské noviny nebo krátké podcasty pokrývající aktuální události. Zmínila také **časopis Auriga**, který dlouhodobě postrádal jasnou koncepci, ale nyní by se měl více zaměřit na didaktiku a popularizaci klasických studií. Zároveň informovala o existující **databázi kontaktů na latináře** (využita byla letos pro

informování o soutěži Certamen Latinum) a vyzvala, aby se ozvali všichni, kdo do ní chtějí být zahrnuti.

Bořivoj Marek se pokusil identifikovat čtyři skupiny ve společnosti: první z nich neuznává vzdělání vůbec, u ní tedy není potřeba o nic usilovat; na opačném konci spektra pak stojí skupina přesvědčených, na které cílit také nemusíme. Do třetí skupiny patří lidé méně vzdělaní, kteří však nemají předsudky vůči klasickým studiím. Propast mezi jejich znalostmi a znalostmi vysoce vzdělaných jedinců se však stále více prohlubuje, což je dáno celkovým úbytkem antiky ve školním kurikulu. Nicméně má smysl se snažit tuto propast postupně zaplňovat. Čtvrtou skupinu tvoří techničtí odborníci, kteří mají tunelové vidění a nevidí význam klasických studií pro svůj obor a pro společnost vůbec. K překlenutí propastí mezi těmito skupinami Bořivoj Marek navrhl **navštěvovat školy a pořádat akce**, které propojují klasická studia s moderní společností. Zdůraznil také **význam mediální prezentace** klasických studií – abychom i my měli někoho takového, jako je pro Brity Mary Beard. Zároveň však připomněl, že současný systém financování vysokého školství nepřeje ani vysokoškolské výuce, natož pak popularizaci. Stežejním indikátorem jsou vědecké výstupy. Nicméně budeme-li **spolupracovat**, můžeme přece jen něčeho dosáhnout.

Jana Képartová a Johana Stejskalová následně hovořily o důležitosti **zapojení odborníků do přípravy nových učebnic dějepisu**, zejména té pro 6. ročník, která se v současné době připravuje v nakladatelství Fraus. V týmu jsou studenti Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, kteří konzultují s různými odborníky a učiteli a provádějí pilotní ověřování učebnic ve třídách. Konečná podoba učebnice by měla být hotová za měsíc, tým však bude pokračovat v pilotním testování a grafické úpravě.

Marie Franclová připomněla, že na středních školách dominují přírodovědné směry. Aktuálně nově chystané gymnázium v Brně je také přírodovědné. Potenciál pro mladé lidi vidí například v **počítačových hrách**, které obsahují spoustu reminiscencí na antickou mytologii, pro učitele je však problém se o tom dozvědět. Cestou by mohly být bakalářské nebo diplomové práce, které by počítačové hry analyzovaly a poskytly učitelům podklady k jejich didaktickému využití. Navrhla také **pořádání přednášek pro veřejnost** například o nápisech v ulicích (klidně včetně komentovaných procházek) nebo o dalších tématech z oblasti klasických studií. Za vzorovou akci

pořádanou pro školy považuje pražský Den latiny. Potíž je v tom, jak takové akce propagovat a dostat je k cílové skupině. Jana Keparťová při této příležitosti informovala, že na Katedře dějin a didaktiky dějepisu vznikají bakalářské a diplomové práce nejen k počítačovým hrám (to v menší míře), ale také k **historickým filmům a románům**, jež mohou být učitelům užitečné (všechny jsou navíc veřejně dostupné na internetu).

Tomáš Weissar reagoval, že právě právě oslovení širší cílové skupiny je největším oříškem, osobně se však snaží aktuálně cílit na **univerzitu třetího věku** a generaci spíše oněch prarodičů, o nichž úvodem mluvila doc. Keparťová. Univerzity totiž mají rozsáhlé databáze e-mailových kontaktů na zájemce o tyto aktivity, a tak je poměrně jednoduché k nim pozvánky dostat. K tomu však později doplnil Tomáš Štěpánek, že dle jeho zkušenosti jsou přednášky v rámci univerzity třetího věku vzděláváním již vzdělaných. Pro šíření povědomí o antice do širšího prostoru by spíše navrhol rozšířit záběr na **domovy pro seniory a různé vesnické či příměstské „kulturáky“**, kde se od posluchačů neočekává širší a vyšší vzdělání.

Jana Nechutová připomněla **význam antické literatury**, která je nesmírně důležitým nositelem antických hodnot, a může tedy posloužit jako vděčná materie. Potíž je však v tom, že s originálem se pracovat nedá, ale bohužel ani s dostupnými překlady. Klade si otázku, zda je stále ještě nosná přízvučná nápodoba antických meter. Na druhou stranu však převyprávěním do prózy dochází ke ztrátě důležitého rozměru původního textu.

Důležitost antické literatury dostupné v použitelných překladech potvrdila i Karla Vymětalová – právě to jsou ty didaktické materiály, které mohou učitelé používat **njen v hodinách latiny, ale také českého jazyka a dějepisu**. Například dobová líčení historických událostí dokážou být velmi sugestivní a zajímavá. V období Vánoc či Velikonoc jakožto hlavních křesťanských svátků se přímo nabízí využití Vulgáty, která je na internetu volně dostupná i s dalšími překlady. Doplnila také pozvání na opavské kolokvium *Quidquid discis, tibi discis*, které se bude konat začátkem prosince.

V návaznosti na tuto diskusi navrhla Jana Keparťová připravit novou antologii. Z publika však zaznělo volání **spíše po online databázi**. Příkladem může být server Latina zdarma. Bořivoj Marek doplnil, že v Praze se aktuálně o něco takového pokouší ve své diplomové práci Markéta Pelikánová. Martina Vaníková připomněla nový překlad Aeneidy z pera Michala

Ctibora. Jana Mikulová upozornila na potenciálně problematickou **nutnost personálního zabezpečení péče o sdílenou online databázi**.

Katarina Petrovičová sdílela závěry jedné brněnské diplomové práce, která zjistila, že **kořeny současného kánonu školní četby jsou opravdu už v rakouské monarchii** a že jeho koncepce nemá hlubší smysl. Spíše máme aktuálně co do činění s výsledkem postupné, nepromyšlené redukce. Doplnila, že právě portál s novou antologií měl být výstupem projektu TAČR, který nedávno připravili a který byl bohužel hodnotiteli smeten ze stolu. Aktuálně v Brně vzniká další diplomová práce s cílem připravit didaktické materiály s ukázkami z Petronia. A právě v tom vidí cestu – **postupnými silami tvořit sdílenou databázi** takových subsidií.

Adéla Svobodová sdílela svou zkušenost se spoluprací se serverem **Isibalo, který sdružuje výuková videa pro středoškoláky**. Prozatím pokrývá jí především oblast přírodních věd, provozovatel serveru je však nakloněn spolupráci s kýmkoliv dalším.

Jana Kepartová ještě doplnila informaci o komiksu Trojka o třech heilótech, který obsahuje i část s odborným výkladem. Osobně považuje tuto formu za velmi funkční. Zmínila také publikaci Moskva – třetí Řím a svou zkušenost se studentskými pracemi o antice v současnosti, z nichž jedna nedávno rozebírala antické reminiscence v Rychlých šípech. Nedávno také vyšla zajímavá publikace Ozvěny antiky v srdci Evropy.

Ivona Cindlerová později k diskusi doplnila, že podle jejího názoru je **alfou a omegou našeho problému skutečnost, že z gymnázií mizí výuka latiny**, o čemž prakticky nebyla řeč. Prezentované aktivity jsou jistě zpestřením a obohacením, ale netvoří podstatu naší práce. Ta spočívá v systematickém vedení. Domnívá se také, že některé problémy nastolujeme znovu a znovu a nikam se neposouváme, a postrádá spolupráci všech pracovišť s antickým zaměřením. Brzy po revoluci např. vznikla profesní organizace ALFA, která až do doby kovidové skvěle fungovala. Kromě pravidelných setkání organizovala exkurze do Itálie i pracovní pobyty na školách v Holandsku. Také organizovala Certamen a spolupodílela se na letní škole. Při setkáních ALFY se často mluvilo o výuce latiny na gymnáziích (popř. zdravotních školách). Dokonce byly sebrány příspěvky významných lidí na podporu latiny, vytvořil se přehled škol s výukou latiny a mnoho dalšího.

Místo závěru

Dovolím si využít tento příspěvek jako odrazový můstek pro **závěrečnou osobní poznámku a shrnutí celého setkání**. Osobně jsem byl totiž naopak velmi rád, že o úbytku výuky latiny na školách se téměř vůbec nehovořilo a že setkání nebylo jen marným nářkem nad něčím, co už nikdo nezmění. Tak to totiž, obávám se, skutečně je – tento boj jsme prohráli a musíme se s tím smířit. Latina jako samostatný předmět se do škol už ve větší míře nevrátí a my se můžeme snažit maximálně o zachování statu quo. A jak vidno, ani činnost ALFY – jakkoliv byla dle Ivony Cindlerové kvalitní – nic nezmožila. Stejně jako před více než dvěma sty lety nic nezmožili odpůrci odstranění výuky klasické řečtiny z gymnaziálních osnov a opouštění latiny jako hlavního vyučovací jazyka v rámci josefínských reforem. Ale to neznamená, že to máme vzdát. Jak ostatně zaznělo i v rámci diskusí, naším úkolem je využít odborné znalosti, které máme, a připravovat kvalitní didaktické materiály pro využití v jiných výukových předmětech, zejména v českém jazyce a v dějepisu; a ideálně je pak shromažďovat na jednom sdíleném, online dostupném místě. Kromě toho a především je třeba snažit se o popularizaci antického dědictví – pořádat veřejné přednášky, workshopy a akce pro děti, vystupovat v rámci univerzity třetího věku, v médiích, podporovat vznik her s antickou tematikou, nových překladů a adaptací antické literatury, a tím vším tak udržovat význam antiky v neustálém veřejném povědomí. Jedině tak lze dosáhnout toho, že se antika/latina trvale usadí v povědomí širší veřejnosti a přestane být jakousi nepotřebnou archaickou vědou pouze pro elitu. Zároveň se tak budou i v budoucnu nacházet zájemci o studium klasických disciplín na vysoké škole, kteří pak budou obdobně působit dále a zajistí kontinuitu. Navíc bude mít naše společnost stále dostatek kvalifikovaných odborníků, kteří v případě potřeby dokážou porozumět latinským nebo starořeckým textům nebo interpretovat starověké dějiny a předat tyto cenné poznatky ostatním.

Kdybych měl tedy zcela závěrem zdůraznit konkrétní další krok, který ze setkání vyplynul, je to **hledání cesty, jak vytvořit online portál pro sdílení materiálů, jak ho strukturovat a jak zajistit jeho provoz.**

Tomáš Weissar (Brno)

SPOLKOVÉ ZPRÁVY DE VITA SOCIETATIS JKF

Zpráva o hospodaření Jednoty klasických filologů v roce 2022

Zůstatek hotovosti k 1. 1. 2022	91 800 Kč
z toho na běžném účtu u FIO bank	81 079 Kč
v pokladně (Brno)	6 636 Kč
v pokladně (Praha)	4 085 Kč

Dotace od Rady vědeckých společností AV ČR pro rok 2022:

Projekty: Přednášková činnost, Ediční činnost, Bibliografie klasických studií	152 000 Kč
Dotace na členský příspěvek FIEC	2 770 Kč

Příjmy:

Členské příspěvky	44 800 Kč
Prodej časopisů	5 167 Kč
Prodej edice Bilingva	6 264 Kč
Podpora vydání svazku edice Bilingva od KTF UK	69 403 Kč
Vlastní příjmy celkem	125 634 Kč
Příjmy včetně dotace	280 404 Kč

Výdaje:

Přednášky JKF	30 764 Kč
Vydávání Aurigy – ZJKF	86 566 Kč
Vydávání Bilingvy	58 700 Kč
Bibliografie klasických studií	70 020 Kč
Členství ve FIEC	2 770 Kč
Výdaje celkem	248 821 Kč

Hospodářský výsledek za rok 2022	+31 583 Kč
----------------------------------	------------

Zůstatek hotovosti k 31. 12. 2022	123 384 Kč
z toho na běžném účtu u FIO bank	112 240 Kč
v pokladně (Brno)	6 636 Kč
v pokladně (Praha)	4 508 Kč

Poznámky k vyúčtování:

Náklady:

Náklady byly podstatně menší, než odpovídá tomu, že vyšly dva svazky edice Bilingva a třetí byl připraven do tisku. Náklady na vydání těchto svazků byly totiž částečně uhrazeny již v roce 2021, v němž hospodaření JKF skončilo ve ztrátě cca 12 000 Kč.

Vyšší dotace na projekt Bibliografie byla využita na doplnění databáze o roky 1962–1980, byly rozepsány sborníky.

Příjmy:

Vydání svazku Dión bylo mimořádně podpořeno KTF UK.

Na účet JKF dorazila druhá část dlužných členských příspěvků.

Dotace od RVS AV ČR byla beze zbytku využita.

Martina Vaníková (Praha)

AVRIGA
(ZJKF)
LXV/I–II 2023

OBSAH SWAZKU / CONSPECTVS VOLVMINIS

ČLÁNKY / COMMENTATIONES

JANA KODETOVÁ / Augment v 5. zpěvu *Posthomerik* ve srovnání s homérskými texty (Augment in Book 5 of *Posthomerica* and in Homeric Texts) 7

IVAN PRCHLÍK / Voltaire, Iulianus a jeruzalémský chrám: V čem je třeba korigovat výklad v Canforovi? (Voltaire, Julian, and the Jerusalem Temple: What is to be Emended in the Discussion by Canfora?) 29

MARTIN STEINER / Cicero v díle J. A. Komenského (Cicero in the Works of J. A. Comenius) 66

DRAHOMÍRA TESAŘOVÁ / Kolokační termíny ve starověké latinské lékařské terminologii (Collocation Terms in Ancient Latin Medical Terminology) 85

DIDAKTIKA / DIDACTICA

TOMÁŠ WEISSAR / Latina a problematika transferu dovedností (Latin and the Problem of Learning Transfer) 103

RECENZE / CENSURAE LIBRORVM

HARM PINKSTER, *The Oxford Latin Syntax*. Volume II: *The Complex Sentence and Discourse*. Oxford: Oxford University Press 2021 (OLGA SPEVAK) 117

PINDAROS, <i>Pýthijské zpěvy</i> . Přeložil ROBERT ROREITNER se SYLVOU FISCHEROVOU. Praha: Academia 2021 (JAROSLAV RYTÍŘ)	125
PHILIP ZIMMERMANN, <i>Armut und Bischofsherrschaft: Bischöfliche Fürsorge in der Merowingerzeit</i> . Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag 2022 (MARTIN ŠENK)	132
PAVEL NEČAS – EVA SCHÁNĚLOVÁ – KLÁRA ČEBIŠOVÁ, <i>Latinská lékařská terminologie</i> . Praha: Karolinum 2016. 348 s. (PETR BŘEZINA)	136
MARCELA ANDOKOVÁ – DANIELA HRNČIAROVÁ (eds.): <i>Bežný život starých Rimanov</i> . Bratislava: Iris – Vydavateľstvo a tlač, s. r. o., 2020. (ANABELA KATRENIČOVÁ)	140

ZPRÁVY / MISCELLANEA

ZUZANA SMETANOVÁ – MARKÉTA KRUMPHANZLOVÁ / Konference <i>Medialatinitas IX</i>	147
TOMÁŠ WEISSAR / Jak vrátit antiku do procesu vzdělávání a do veřejného prostoru? Zpráva z diskusního setkání	151
MARTINA VANÍKOVÁ / Zpráva o hospodaření Jednoty klasických filologů v roce 2022	159

A V R I G A
(ZPRÁVY JEDNOTY KLASICKÝCH FILOLOGŮ)
LXV/I–2 (2023)

Vydává Jednota klasických filologů.

Redakční rada:

Michal Ctibor (editor),

Dagmar Muchnová a Jan Souček (výkonní redaktoři),

Lenka Jiroušková, Jan Kalivoda, Jana Keparťová, Ivana Koucká,

Matěj Novotný, Vojtěch Pelc, Lucie Pultrová,

Jiří Šubrt a Lenka Vacinová (členové).

Adresa redakce: AVRIGA – ZJKF,

Ústav řeckých a latinských studií FF UK,

Celetná 20, CZ-116 42 Praha 1, e-mail: auriga@ff.cuni.cz

Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová

Sazba Robert Konopásek

Tisk tiskárna Nakladatelství Karolinum,

Pacovská 350, 140 24 Praha 4

Vydání první. Náklad 220 výtisků. Vychází dvakrát ročně. 166 stran.

ISSN 1211-3379

